

პარმენ ზაქარაია (დაიბა-
და 1914 წ. მარტვილის
რაიონის სოფელ ნაჯასავო-
ში) გახლავთ ქართული
ხელოვნების ისტორიკოსი,
ხელოვნებათმცოდნეობის
დოქტორი, მეცნიერების დამ-
სახურებული მოღვაწე,
საქართველოს მეცნიერებათა
აკადემიის წევრ-კორესპონ-
დენტი, ივ. ჯავახიშვილის
სახელობის თბილისის სა-
ხელმწიფო უნივერსიტეტის
ხელოვნების ისტორიისა და
თეორიის კათედრის საპატიო
გამგე, პროფესორი, სამეც-
ნიერო პრემიების ლაურეატი.

ბატონ პარმენს გამოქვეყნებული აქვს 170-მდე ნაშ-
რომი, აქედან 44 - წიგნად. მისი წიგნები და ნარკვე-
ვები ეხება ძველ და თანამედროვე ქართულ არქიტექ-
ტურას, ქართულ და დასავლეთ ევროპის სახვით
ხელოვნებას. მეცნიერის ნაშრომები როგორც ხელოვნე-
ბათმცოდნეობის, ისე არქეოლოგიის სფეროში, გარდა
ქართულისა, გამოცემულია რუსულ, გერმანულ, ფრან-
გულ ენებზე.

ბატონმა პარმენმა აკადემიკოს ს. ჯანაშიას სახე-
ლობის სახელმწიფო მუზეუმში 1948 წ. ჩამოაყალიბა
მეცნიერთა ჯგუფი და დაიწყო ქართული ფორტიფიკა-
ციისა და საერო არქიტექტურის შესწავლა. ამიტომაც
იგი სამართლიანად არის მიჩნეული საქართველოში
მეცნიერების ამ დარგების ფუძემდებლად. ამ წიგნში
მიმოხილული სიმამრეების უმრავლესობა ბატონმა
პარმენმა თვითონ ნაბიჯ-ნაბიჯ მოიარა, და შეისწავლა,
თვითონ ჩაატარა ზოგ მათგანში არქეოლოგიური
გათხრები.

მიუხედავად ხანდაზმულობისა ბატონი პარმენი (იგი
87 წლისაა) დღესაც აქტიურად განაგრძობს სამეცნიერ-
ო და საზოგადოებრივ მოღვაწეობას.

პარმენ ზაქარაია

ქართული
წიხე-ქაღალაქები
წიხესიმაგრეები
წიხე-ღარბაზები
წიხე-გაღაფნები
კოშკები

საქიბაჰნი ყაზვილთათვის

3

წიგნი გაგაცნობთ საქართველოს დიდი ისტორიული მნიშვნელობის სიმაგრეებს ძვ.წ. V საუკუნიდან ახ.წ. XVIII ს-ის ჩათვლით. სამწუხაროდ, ვერ გესაუბრებით ჩვენამდე მოღწეული ყველა მნიშვნელოვანი სიმაგრის შესახებ, რომლებიც მთელ დღევანდელ საქართველოში და მის ადრინდელ ტერიტორიებზეა მიმოფანტული. მათ არათუ ეს პატარა წიგნი, ტომები ვერ დაიტევდა. ჩვენს მკითხველებს, მოსწავლე ახალგაზრდობას კი შეეახსენებთ, რომ საქართველოში არსებული ყველა ისტორიული მატერიალური ძეგლი როდია გამოვლენილი და შესწავლილი. იქნებ უფროსი თაობის დაწყებული კვლევა-ძიება თქვენ გააგრძელოთ და გარკვეული წვლილი შეიტანოთ ამ საშვილიშვილო საქმეში. პირველი ნაბიჯები შეიძლება გადადგათ თქვენი სოფლის, ქალაქის ისტორიული ძეგლების გაცნობით. გამოუგზავნეთ წერილები მათ შესახებ გაზეთ „ციცინათელას“ და მნიშვნელოვანი მასალები უსათუოდ გამოქვეყნდება.

რედაქცია უდრმეს მადლობას მიახსენებს წიგნის ავტორს, სელოვნებათმცოდნეობის დოქტორს, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტს პარმენ ზაპარაძეს, რომელმაც უფლება მოგვცა უპონორაროდ, ანაზღაურების გარეშე დაგვებეჭდა ეს მეტად საჭირო ნაშრომი. მისი კეთილშობილება სასიკეთოდ წაადგება ჩვენი ბავშვების აღზრდა-განათლების საქმეს და სამაგალითო იქნება ყოველი მათგანისთვის.

რედაქტორი ნათელა ჯოლოსაძე
რედაქტორ-გამომცემელი აპაპი ბრეზაძე
მაკეტი და ტექრედაქცია ღაწით ბრეზაძისა
კორექტორი ნაზი ჯანანაშვილი
მხატვარ-დიზაინერი ირაპლი ავალიანი
ოპერატორი ნათელა ტალახაძე

წიგნი გამოიცა

ბიორბი და კონსტანტინე ბრეზაძეების
თანადგომით

წინასიტყვა

საქართველოს მრავალფეროვან ხუროთმოძღვრულ ძეგლთაგან გაგაცნობთ მხოლოდ საფორტიფიკაციო (სამხედრო-საინჟინრო) ნაგებობებს, რომლებითაც ესოდენ მდიდარია ჩვენი ქვეყანა. მათი სიმრავლე მიუთითებს, რომ საქართველო საუკუნეების მანძილზე ყოველთვის თავს იცავდა და არასდროს ყოფილა აგრესორი. ამიტომ გვჭირდებოდა არა მარტო ცენტრის გამაგრება, არამედ საზღვრების, გზებისა და ხეობების ჩაკეტვა.

სიმაგრე, საცხოვრებლის გამაგრება ადამიანს დასჭირდა მას შემდეგ, რაც მომთაბარეობა დაამთავრა და ერთ ადგილზე დამკვიდრდა. ისეთ მთიან ქვეყანაში, როგორიც საქართველოა, ჩვენი წინაპარი დასასახლებლად ირჩევდა შემალლებებს, რომელთაც სამი მხრიდან ხევი ექნებოდა, ხოლო მეოთხე მხარეს თვითონ გააველებდა ღრმა და განიერ თხრილს. ამგვარი კუნძულივით გორაკიდან იგი უფრო მარჯველ მოიგერიებდა დაბლა მყოფ მტერს.

სიმაგრეს ჩვენში აშენებდნენ ჯერ კიდევ ძველი წელთაღრიცხვის III-II ათასწლეულის მიჯნიდან. ეს იყო ე.წ. ციკლოპური ციხეები. ასეთი სახელი დაარქვეს ბერძნებმა დიდი გაუთლელი ქვებით ნაგებ სიმაგრეებს. ციკლოპური ციხეების კედლებს აშენებდნენ უხსნაროდ, მშრალი წყობით. საქართველოში ამგვარი სიმაგრეები არის ქვით მდიდარ ადგილებში (აერანლოში, ჩხიკვათაში და სხვ.).

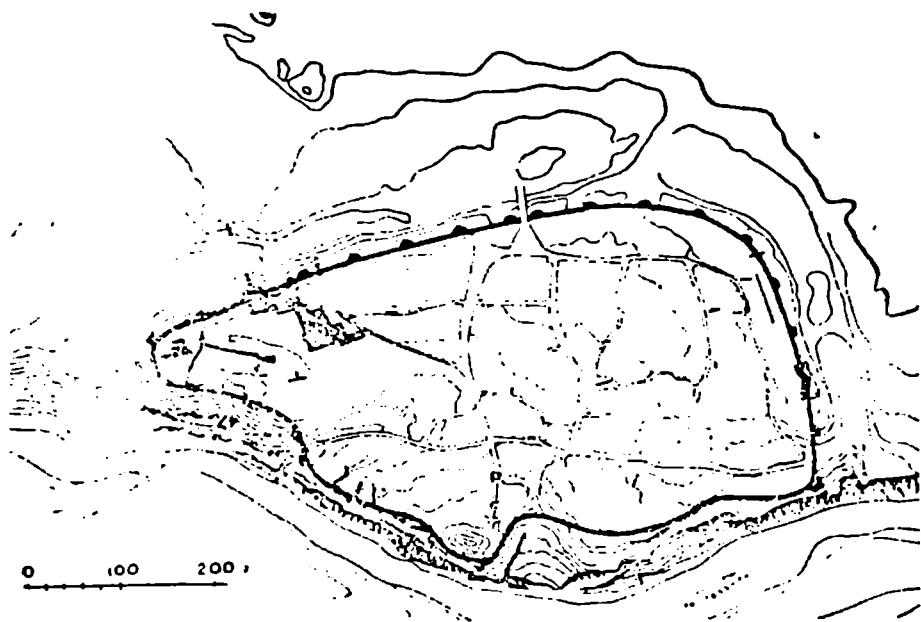
როცა ქართველმა ადრეანტიკურ ხანაში რკინის იარაღი სრულყო (ძვ.წ. V-III სს.), დაიწყო ქვის თლა. ახლა ნაგებობებს უფრო კაპიტალურსა და ლამაზს აშენებდა. ძვ.წ. III ს-ის დამდეგიდან მშენებლობაში უკვე ხსნარს იყენებდნენ (მემატიანის ცნობით).

ჩვენში სიმაგრეებს ძირითადად აშენებდნენ ყორე (ნატეხი) ქვით, მაგრამ იყენებდნენ ალიზს (გამოუწვავ აგურს), რიყის ქვას, აგურს და ბოლოს თლილ ქვას.

საქართველოში დროთა განმავლობაში ძირითადად შემდეგი

სახეობის სიმაგრეები შეიქმნა: ციხე-ქალაქი, ციხე (ციხესიმაგრე), ციხე-დარბაზი, ციხე-გალავანი და კოშკი. მათი ზომები საჭიროებაზე და მშენებლის შესაძლებლობებზე იყო დამოკიდებული.

სიხე-ქალაქი. ანტიკურ და ფეოდალურ ხანაში ქალაქი, დიდი თუ პატარა, გამაგრებული და დაცული უნდა ყოფილიყო როგორც გარეშე მტრის, ასევე შინაურ მოწინააღმდეგეთა დასაძლევად და მოსაგერიებლად. ქალაქს გარშემო გალავანი ერტყა. მას იმდენი ჭიშკარი (კარიბჭე) უნდა ჰქონოდა, რამდენი გზაც ადგებოდა. კარიბჭეებს მუდმივად ჰყავდა მცველები, რომელთა უკითხავად ქალაქში ვერც ვერავინ შევიდოდა და ვერც გამოვიდოდა. ქალაქს ჰქონდა დამხმარე და საილუმლო გასასვლელები.

ურბნისი. ციხე-ქალაქი (გეგმა).

ქალაქის გალავანს შიგნით გალავნითვე იყო გამოყოფილი შიდაციხე (ციტადელი), რომელიც ჩვეულებრივ მისი მფლობელის სამყოფელი გახლდათ. შიდაციხის გარდა შეიძლებოდა გალავნით ყოფილიყო გამოყოფილი სხვა ნაგებობებიც (მეფის ან ქალაქის მფლობელის სასახლე, ეკლესია და სხვ.).

ქალაქი თავისთავად სიმაგრე იყო. ამიტომ გალავანში ჩაყოლე-

ბული ჰქონდა კოშკები.

ქალაქში სახლობდნენ მოქალაქეები. ბაზრობა ჩვეულებრივ იმართებოდა ქალაქგარეთ, ჭიშკრის სიახლოვეს. შიგნით ბაზრობას ერიდებოდნენ, რადგან შეიძლებოდა მოვაჭრეთა სახით მტერი შემოპარულიყო. ყოველ ქალაქს ჰქონდა თავისი მკვეთავი გარემო, რომელსაც „ქალაქის ქვეყანას“ უწოდებდნენ.

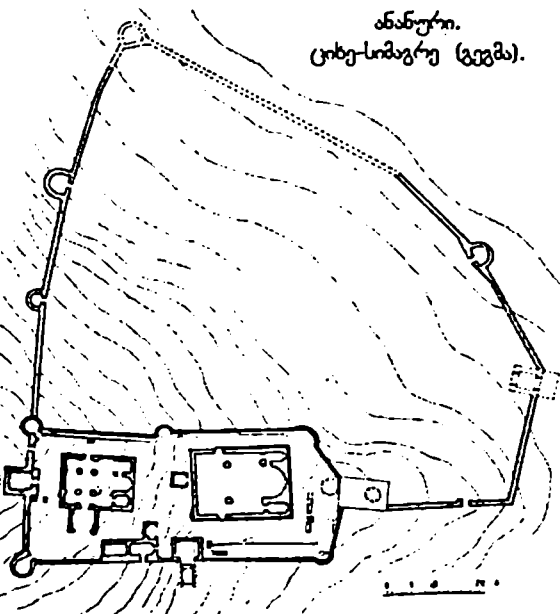
სიხე-სიმაგრე რადგან მხოლოდ თავდაცვისთვის იყო გამიზნული,

მის ფორმასა და ღეჭალებს ადგილმდებარეობა და საბრძოლო იარაღი განსაზღვრავდა. პირველ ხანებში ეს იარაღი გახლდათ მშვილდ-ისარი. მშვილდ-ისრის გამოყენება შეიძლებოდა ციხის კედლებში მოწყობილი ამბრაზურებიდან და კედლებზე წამოშორებული ქონგურებიდან¹.

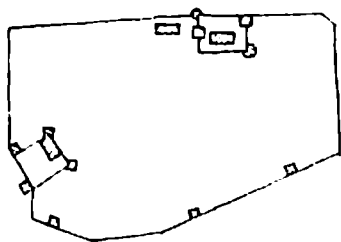
როცა ცეცხლსასროლი იარაღი გაჩნდა, მკვეთრად შეიცვალა ციხეთა და კოშკთა ფორმები და ნაგებობათა კონსტრუქციები. დღეისათვის დადგენილია, რომ თოფს საქართველოში XV ს-ის ბოლოდან იყენებდნენ. თოფის გამოჩენასთან ერთად სიმაგრეთა ყოველ სახეობაში ჩნდება ახალი ღეჭალი - სათოფე. ცხადია, ცეცხლსასროლი იარაღის განვითარების შესაბამისად იზრდებოდა სათოფეთა რაოდენობა და რთულდებოდა მათი ფორმები.

ციხის შენებისას ქართველი რთულ რელიეფს იშვიათად ასწორებდა. ამიტომ მისი კედლები თვით რელიეფს მიჰყვებოდა. ციხეს თავდაპირველად ჭიშკარს (კარიბჭეს) არ უკეთებდნენ სიფრთხილის

ანანური.
ციხე-სიმაგრე (გეგმა).

¹ ამბრაზურა გალანისა და კოშკის კედლებში დატანებული ნიშაა ისრის გამოსასროლად, თოფისა და ბარბანის ლულის გამოსაყოფად, ქონგურები გალანისა და კოშკის კედლების დამამთავრებელი, ერთმანეთისგან გარკვეული მანძილით დამორებული კბილანა სვეტებია.

ახალგორი.
ციხე-დარბაზი (გეგმა)

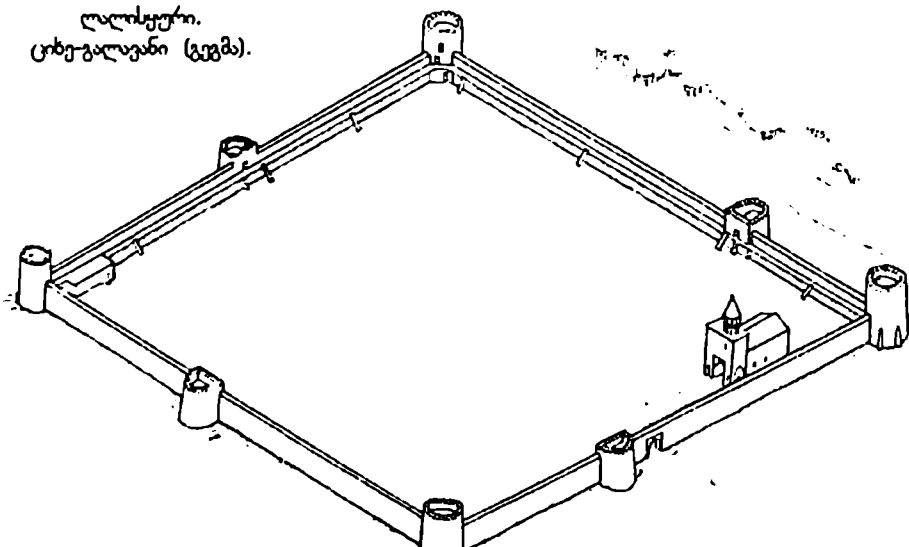
გამო. გალავანს გარედან ხის კიბეს ადგამდნენ, რომელიც მტრის გამოჩენისას ციხეში აპქონდათ.

ციხე იყო მარტივი და რთული. მარტივ ციხეს ერთი გალავანი ერტყა, ხოლო რთულს გალავნის შიგნით კიდევ გალავანი ჰქონდა. ამ მეორე გალავნით გამოყოფილ სიმაგრეს ციტადელი ანუ შიდაციხე ერქვა.

სიხ-დარბაზი. ანტიკურ ხანაში მონათმფლობელი, ფეოდალურში -

ფეოდალი ცხოვრობდა ციხე-დარბაზში. ესაა გალავნით გარშემორტყმული გამაგრებული საცხოვრებელი ნაგებობა. ხშირად თვით სასახლეც სიმაგრე იყო. ციხე-დარბაზთაგან აღსანიშნავია: ახალგორი (ქსნის ერისთავთა რეზიდენცია), სხვილო, ქვემო ჭალა (ამილახვართა რეზიდენცია) და სხე.

ლალსეური.
ციხე-გალავანი (გეგმა).

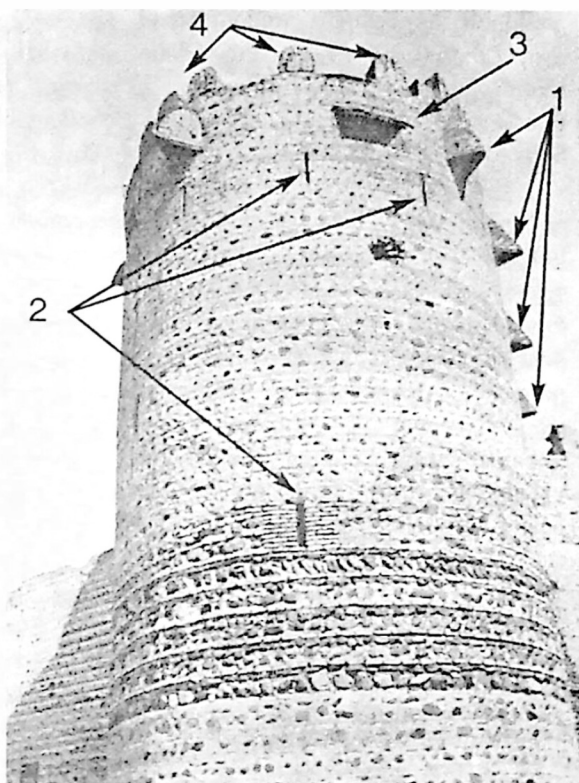
მიხე-გალაპანი.

სიმაგრის ეს სახეობა XVIII ს-ის მეორე მეოთხედში გაჩნდა ქართლ-კახეთში განსაკუთრებული პოლიტიკური ვითარების შედეგად. ამ დროს ქვეყანას გამუდმებით უტევდნენ ისეთი დიდი იმპერიები, როგორებიც გახლდათ ირანი და თურქეთი. ამათ ემატებოდნენ ჩრდილოეთ კავკასიიდან გადმოსული ლეკები. მთებში მომწყვდეული მშვიერი ლეკები სულიერს და უსულოს ყველაფერს იტაცებდნენ. ისინი გადმოდიოდნენ დიდ თუ მცირე ჯგუფებად, მოულოდნელად. ლეკების გამოჩენისთანავე მოსახლეობა სწრაფად უნდა გახიზნულიყო, რომ თავი გადაერჩინა.

ამ ვითარებაში საჭი-

რო გახდა ისეთი სიმაგრის აშენება, რომელშიც მოსახლეობა მთლიანად, თავიანთი სარჩო-საბადებლით შეიხიზნებოდა. მანამდე აგებული ყველა ციხე კი სოფლის გარეთ, ძნელად მისადგომ ადგილებში იყო. ამიტომ შეიქმნა სიმაგრის ახალი სახეობა - ციხე-გალავანი. იგი ვაკეზე იდგა, ბევრ ხალხს იტევდა და ჰქონდა სატრანსპორტო ჭიშკარი. მტრის გამოჩენისას მთელი მოსახლეობა ციხე-გალავანში შედიოდა. ციხე-გალავნის გარნიზონი თვით შეხიზნულნი გახლდათ. ციხე-გალავნებს აშენებდნენ სოფლის შიგნით, ან სოფლებს შორის.

ქმშპი. კოშკი გალავანშია ჩაშენებული ან ცალკე დგას. იგი ეწერო და მაღალია. საქართველოში ორიდან რვა სართულამდე

ქნის ციხის მთავარი კოშკი სამხრეთიდან.

1. სალდებები. 2. სათოდებები. 3. საზარბაზნე.
4. ჭიშკრები.

კომკებს აგებდნენ. კომკი არის გევით კეადრატული, ცილინდრული, ზურგიანი (გევამში მისი ერთი მხარე ნახევარწრიულია), სწორკუთხა, მრავალკუთხა, წრიული. სიტყვა კომკი ქართულ წყაროებში XI ს-დან გვხვდება. მანამდე ასეთ ნაგებობას უწოდებდნენ გოდოლს, სენათში - მურყვამს.

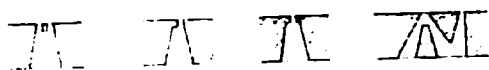
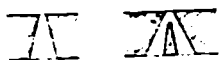
ფეოდალურ ხანაში მთავარი სიმაგრე ციხე-ქალაქი იყო, მაგრამ ციხეების გარეშე იგი თავის მოვალეობას ვერ შეასრულებდა. ციხე სახელმწიფოს ეკუთვნოდა, ხოლო ციხე-დარბაზი - კერძო პირს, ფეოდალს. ამ სიმაგრეებს სჭირდებოდა მაკავშირებელი, რომლის როლსაც ცალკე მდგარი კომკი ასრულებდა. ამით ქვეყანაში იქმნებოდა თავდაცვის ერთიანი ჯაჭვი. თუ სახელმწიფო ძლიერი და ერთიანი იყო, ჯაჭვი მოქმედებდა და მტერი შეუმჩნევლად ვერ დაესხმებოდა. ციხეები და მათი მაკავშირებელი კომკები ისე იყო განლაგებული, ისინი ერთმანეთს უწყეროდნენ. ასეთი განლაგებისას საზღვრებზე მტრის გამოჩენისას იქვე მდგარი ციხის კომკზე აინთებოდა კოცონი. მომდევნო კომკის გუშავი ცეცხლის დანახვისთანავე

თვითონაც აანთებდა კოცონს და ასე, კომკიდან კომკს, სიმაგრიდან სიმაგრეს გადაეცემოდა სიგნალი, რომელიც სწრაფად აღწევდა ცენტრამდე. ცეცხლსასროლი იარაღის გამოჩენის შემდეგ ცეცხლს თოფი და ზარბაზანი ცვლიდა.

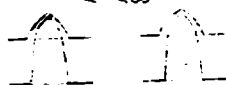
მისის ბაწყობა. ციხე ყოველ ეპოქაში თავდაცვისთვის გამოიყენებოდა. მისი განწყობაც ეპოქას შეესაბამებოდა, ე.ი. საბრძოლო და თავდაცვითი იარაღის შესატყვისი იყო.

ადრეული ხანის ციხის კედლები თითქმის ყრუა. ციხეს სულ ზემოდან, ქონგურების ღონეზე შიგნიდან გამავალი საბრძოლო

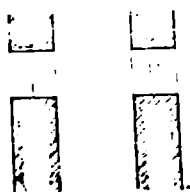
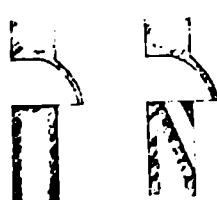
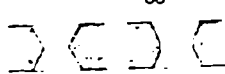
საოფეხები

საღოდები

საზარბაზნები

ბილიკებიდან იცავდნენ. გალავანს და მასში ჩაშენებული კოშკების ბოლო სართულებს ჰქონდა სალოდეები.

საქართველოში ადრეულ ხანაში შორს სასროლ იარაღად გამოიყენებოდა მშვილდ-ისარი და შურდული, XV ს-ის ბოლოდან კი ცეცხლსასროლი იარაღი. ცეცხლსასროლმა იარაღმა მკვეთრად შეცვალა სიმაგრეთა კედლების აგებულება. გაჩნდა სათოფე, საზარბაზნე, სალოდემ კი მცირედ იცვალა სახე.

სალოდემ. სალოდეს ადრეული ეპოქებიდან იყენებდნენ. ესაა სწორკუთხა ან ნისკარტა მოყვანილობის შევრილი, რომლის ძირი ღიაა. იგი სიმაგრის კედელთან მოსული მტრის გასანადგურებლად იყო გამიზნული. მტერი შეიძლებოდა კედელს მოდგომოდა და მისი გამონგრევა დაეწყო, ან ზედ აცოცება ეცადა. ამ დროს ზემოდან, სალოდედან, ქვებს დააყრიდნენ, ან ცხელ სითხეს (კუპრს) დაასხამდნენ.

სათოფე. ცეცხლსასროლი იარაღიდან ჯერ თოფი გაჩნდა, შემდეგ - ზარბაზანი. თოფი გარს მომდგარი მტრის წინააღმდეგ რომ გამოეყენებინათ, კედელში რაღაც ხერელი უნდა გაეკეთებინათ. ასეთი ხერელის ფორმა პირველად მარტივი გახლდათ. მარტივი სათოფე შიგნიდან განიერი, ხოლო გარედან ვიწრო (5-15 სმ) ხერელი იყო. რთულ სათოფეს კი შიგნიდან ერთი ნიში ჰქონდა, გარედან ერთი ან რამდენიმე ხერელი.

ჩვენში მტრის თავდასხმის საშიშროება ისე დიდი იყო, სათოფეებს უკეთებდნენ არა მარტო სიმაგრეებს, არამედ ეკლესიებს, საცხოვრებელ შენობებს და წისქვილებსაც კი.

საზარბაზნე. ზარბაზნისათვის კედელში ისეთი ხერელი კეთდე-

მუხრანბატონთა ღოშა.

ბოდა, რომ შიგ ლულას თავისუფლად ემოძრაება. არის ორნაირი საზარბაზნე ხერელი. პირველი მარტივი სწორკუთხა ხერელია (40-60 სმ სიგანის), მეორე - შედარებით რთული. მეორე ხერელის გვერდები სამკუთხა იყო, რომ ზარბაზნის ლულას თავისუფლად ემოძრაება და ხელის არე მეტი ყოფილიყო.

საქართველო ყოველთვის ერთიანი არ გახლდათ, ამიტომ კარგად არ ვიცით, ქვეყანა, ან მისი მხარეები როდის როგორ საბრძოლო ერთეულებად იყოფოდა. ერთ ღროს კი სადროშოებად ყოფილა დაყოფილი. მაგალითად, გვიან საუკუნეებში სადროშოებად იყო დაყოფილი ქართლის სამეფო. იგი ოთხ სადროშოს მოიცავდა. პირველი სადროშო იყო ქვემო ქართლი, მეორე - ზემო ქართლი, რომელსაც ამილახერები სარდლობდნენ. ომის ღროს ისინი მეფის მარჯვენა მხარეს იდგნენ. მესამე სადროშო ეკუთვნოდათ მუხრანბატონებს. ისინი მეფის მარცხნივ იდგნენ. აღსანიშნავია, რომ მუხრანბატონთა ღროშის ქვეშ იბრძოდნენ ისეთი ძლიერი ერისთავები, როგორნიც იყვნენ არაგვისა და ქსნისა. მეოთხე სადროში უშუალოდ მეფისა იყო და მოიცავდა მტკვრის მარჯვენა მხარეს თბილისიდან ტაშისკარამდე.

თითოეულ სადროშოს, ცხადია, თავისი ღროშა ჰქონდა. ამათგან ჩვენამდე ფოტოს სახით მოაღწია მხოლოდ მუხრანბატონთა ვერცხლის ღროშამ. იგი მათთვის სხვა ღროშებთან ერთად უბოძებია თეიმურაზ II-ს 1745 წ., მცხეთას მეფედ როცა ეკურთხა.

სიხე-ქალაქები

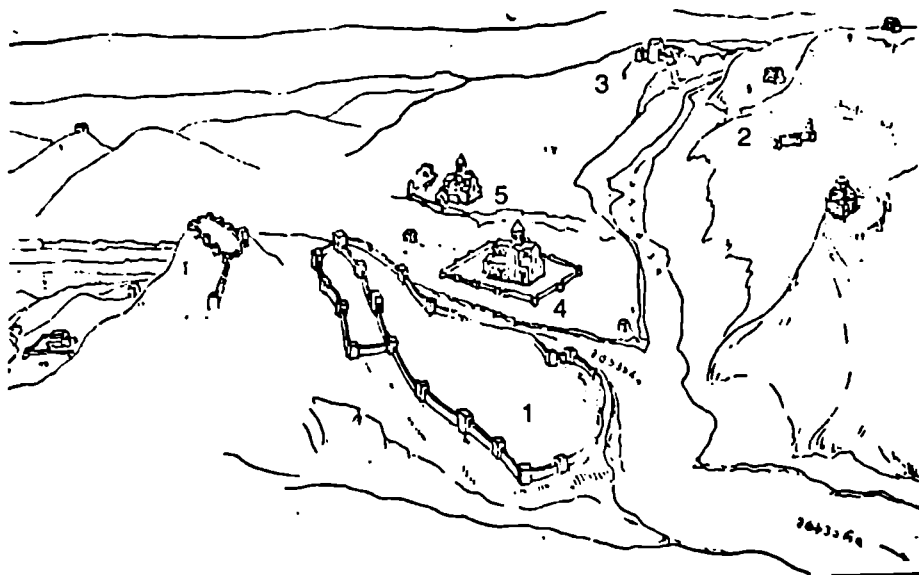
საქართველოში ძვ.წ. V-IV საუკუნეებიდან უკვე ცნობილია ის პირველი ქალაქები, რომელთა დიდებაც ანტიკურ ხანას მიეკუთვნება. ქვეყნის დაწინაურებაზე მოუთითებს თავისთავად ქალაქებისა და ქალაქური ტიპის დასახლებათა სიმრავლე. საუკუნეთა მანძილზე მრავალი ქალაქი აღიგადა მიწის პირისგან, რომელთაგან ზოგის ნანგრევებიღა შემორჩა, ზოგისა კი მხოლოდ სახელი მატინათა ფურცლებზე. აღარაა ისეთი დიდებული ქალაქები, როგორებიცაა: წუნდა, ხერთვისი, ოძრხე, კასპი, სარკინე. კლდექალაქი უფლისციხე, რუსთავი, სამშვილდე, ხუნანი, ზღვისპირეთის ფაზისი, დიოსკურია და, ვინ მოთვლის, კიდევ რამდენი. უძველესი ქალაქებიდან მხოლოდ რამდენიმემ გაუძლო მრავალგზის რბევას და ფენიქსებზე აღმდგარი აგრძელებს სიცოცხლეს.

ანტიკური და ფეოდალური ხანის ქართული ქალაქებიდან აქ მხოლოდ რამდენიმეზე გვასუბრებით.

მცხეთა

მცხეთა ძველად ქართლის ანუ იბერიის დედაქალაქი იყო. იგი მტკვრისა და არაგვის შესაყარზე აღმოცენდა. ძვ.წ. IV-III საუკუნეებში ქალაქს უკვე ჩამოყალიბებული სახე ჰქონდა და ადრევე შემოავლეს განიერი და მაღალი ზღუდე - გაღავანი.

არსებობდა ქალაქი მცხეთა და დიდი მცხეთა. დიდ მცხეთაში იგულისხმებოდა თვით ქალაქი - დედაქალაქი მცხეთა და მისი დამცველი ციხე-ქალაქები: არმაზციხე (მაგინეთი), სარკინე და წიწამური ანუ „სევსამორა“ (წიწამურს „სევსამორას“ ეძახდნენ ბერძნები ალბათ იმიტომ, რომ ეს სახელწოდება ასე აღიქმეს).

ძველი მცხეთის სიტუაციური გეგმა.

1. არმაზიხე (ბაგინეთი). 2. წიწამური (სევსამორა). 3. ბებრისციხე.
4. სვეტიცხოველი. 5. სამთავრო.

წიწამური (სევსამორა) მდებარეობდა მდ. არაგვის ვიწრო ყელში. იგი მცხეთასთან კეტავდა კავკასიონის გადაღმა ქვეყნებთან დამაკავშირებელ გზას. სარკინე დასავლეთიდან მტკვრის ხეობით მომავალ გზას დარაჯობდა. მისი კოშკებიანი ზღუდე მდინარის მარცხენა ნაპირზე მდებარეობდა. სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან მცხეთისკენ მიმავალი გზა გადაკეტილი ჰქონდა კედელს. ეს კედელი დაახლოებით იმ ადგილას გადიოდა, სადაც დღეს ზემო ავჭალის ხილია. ასიოდე წლის წინათ აქ აღმოაჩინეს წარწერიანი ქვა, რომელიც გვამცნობს, რომ ახ.წ. 75 წ. რომის „იმპერატორმა ვესპასიანემ... იბერთა მეფეს მითრიდატეს, მეფე ფარსმანისა და იმასასპოის ძეს, კეისრის მეგობარსა და რომაელთა მოყვარულს, და ხალხს ეს კედლები განუშტკიცეს“.

რომაელთა ასეთ დამოკიდებულებას იბერიასთან განაპირობებდა ის, რომ რომი ამ დროს სპარსეთს ეომებოდა და მას იბერიის მხარდაჭერა სჭირდებოდა.

არმაზიხე (ბაგინეთი) მდებარეობდა მტკვრის მარჯვენა მხარეს, მა-

ღალ მთაზე. ძვ.წ. IV-III საუკუნეებში იგი ძლიერი ქალაქი ყოფილა, ოცდაათ ჰექტრამდე ფართობი სჭერია, გარს ერტყა 4 მეტრი სიგანისა და 6 მ სიმაღლის ალიზით ნაგები კედლები, რომლებსაც ჰქონდა მასიური კოშკები და კონტრფორსები (კედლის საყრდენები გარედან).

არმაზციხის ციტადელის (შიდაციხის) ტერიტორიაზე არქეოლოგებმა აღმოაჩინეს სასახლე, საცხოვრებელი და სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობები, მეფეთა თუ დიდებულთა აკლდამები და სხვ. მათ შორის გამოირჩევა ე.წ. სვეტებიანი დარბაზი. ესაა გრძელი შენობა, რომელსაც შუაში სვეტები მოუყვება.

იმ ეპოქაში ქვის წყობაში შემაკავშირებლად ჯერ კიდევ თიხას იყენებდნენ. ქვათილოებს კი ერთმანეთთან ე.წ. მერცხლისკუდა ლითონის სამაგრებით ამაგრებდნენ (ეს სამაგრები იყო რკინის კაუჭები, პირონები; ორ ქვას ჩახვრეტდნენ და მათ ამ კაუჭებით ამაგრებდნენ ერთმანეთთან). კირის ღულას უფრო მოგვიანებით (დაახლოებით ძვ.წ. III ს-დან) ხმარობდნენ, რამაც შშენებლობის ტექნიკა გაცილებით მაღალ დონეზე აიყვანა.

ამიერკავკასიაში, კერძოდ იბერიაში ძვ.წ. I ს-ის შუა ხანებში რომაელთა ძლიერი დარტყმები იწყნია. პონტოს მეფე მითრიდატე VI ეგპატორის დამარცხების შემდეგ რომის სარდალმა პომპეუსმა კარგად შეიარაღებული მრავალრიცხოვანი ჯარით შემოუტია იბერიას. ქართველთა ძირითადი საყრდენი ამ დროს სწორედ არმაზციხე იყო, მაგრამ იბერიის მეფე არტაგმა მტრის დასახვედრად მოშზადება ვერ მოასწრო და გაცულა ამჟობინა. ეს მოხდა ძვ.წ. 65 წ.

ნაცარტუტად ქცეული ქალაქი არმაზი მალე აღსდგა. მის ტერიტორიაზე სხვადასხვა დანიშნულების ნაგებობები აშენდა, რომელთაგან განსაკუთრებით გამოირჩევა აბანო. ეს კაპიტალური ნაგებობა ორსართულიანი იყო. ქვედა დაბალ სართულს ჰქონდა გათბობის სისტემა, ზედას - ცხელი და თბილი საბანაო განყოფილებები.

არმაზი გვიანანტიკურ ხანაში (ახ. წ. პირველი საუკუნეები) ისევ ძლიერი ციხესიმაგრე იყო, მაგრამ V-VI საუკუნეებიდან, როდესაც ქვეყნის დედაქალაქი თბილისი გახდა, მისი განვითარება შეყოვნდა, VIII ს-ის 30-იან წლებში კი არაბთა დაუნდობელმა სარდალმა ჰურვან ყრუმ იგი საბოლოოდ დაანგრია.

შრბნისი

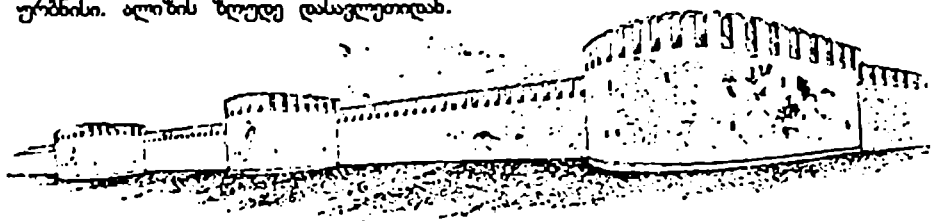
იბერიის ანტიკურ (ძვ.წ. V ს. - ახ.წ. III ს.) ქალაქთა შორის მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია ურბნისს. ქართული წერილობითი წყაროების მიხედვით ძვ.წ. IV საუკუნისთვის ის უკვე ქალაქია. მდებარეობდა გორის დასავლეთით ათიაღვე კილომეტრზე, მტკვრის მარცხენა ნაპირზე. ისტორიკოსი ლეონტი მროველი ორგან ახსენებს ქალაქ ურბნისს: პირველად ალექსანდრე მაკედონელის ლაშქრობასთან დაკავშირებით (ძვ.წ. III ს. პირველი ნახევარი), რომელსაც სხვა ქალაქთა შორის ურბნისიც დახვედრია, და მეორედ - წმ. ნინოს საქართველოში მოსვლის აღწერილას.

ქალაქ ურბნისს პირველივე ხანებში საკმაოდ დიდი ტერიტორია ეჭირა და გარს რიყის ქვით ნაგები კედელი ერტყა. შემდეგ მისი ტერიტორია 25 ჰექტრამდე გაზრდილა და ეს ფართობი VI ს-ის ბოლოს ალიზის (გამოუწვავი აგური) ახალი კედლით შემოუფარგლავთ.

ქალაქი მცირეუბნობიან ადგილზე იდგა. მდინარის მხარეს 20-25 მ სიმაღლის ფლატე ეკვროდა. ასეთი რელიეფის შესაბამისად სიმაგრეც განსხვავებული იყო. ვაკე მხარეებიდან ქალაქს რკალისებურად შემოვლებული კოშკებიანი კედელი იცავდა, მდინარის მხრიდან კი მხოლოდ კედელი, რადგან მტერი კლდოვან ნაპირს ადვილად ვერ დასძლევდა. ციხის კედლების საერთო სიგრძე ორ კმ-ს შეადგენდა, რაც იმ დროისათვის საკმაოდ დიდი იყო. რკალისებურ კედელს ოცამდე კოშკი ჰქონდა, თვით კედლის სისქე ოთხ მეტრს აღემატებოდა, კოშკებს ერთმანეთისგან 40-50 მ აშორებდა. ასეთი კედლის აღებას მხოლოდ კარგად შეიარაღებული მრავალრიცხოვანი ჯარი თუ შეძლებდა.

მდინარეს ორი დიდი განაპირა კოშკი გადაჰყურებდა. მათ გარდა ყველა კოშკი თანატოლი და ერთმანეთის მსგავსი იყო. კოშკები საერთოდ გარნიზონს ეკავა, ხოლო კუთხის კოშკები - ციხისთავს და სარდლებს. კუთხის კოშკთაგან გადაჩენილია მხოლოდ სამხრეთ-დასავლეთით მდებარე კოშკი, რომელიც ექვსი სათავისისაგან შედგებოდა. ამ კოშკში შემსვლელი ჯერ მოხვედებოდა ვესტიბიულში, საიდანაც კედელში დატანებული კიბით შეეძლო ასულოყო ბანზე, შესულოყო დარბაზში ან მარჯნივ მდებარე მოსასვენებელ ოთახში. სათავებს შორის ყველაზე საინტერესოა ციხისთავის მისაღები დარბაზი. გვერდითა ოთახებს სხვადასხ-

ურბნისი. ალიზის ზღუდე დასავლეთიდან.

ვა დანიშნულება ჰქონდა. კოშკის გარე კედლებში რადიალურად დატანებული ვიწრო სამხერები ისე იყო განლაგებული, მეციხოვნეები ქალაქის ირგვლივ მტრის ნებისმიერ მოძრაობას შეაჩინებდნენ.

დანარჩენი კოშკები ორსათაგისანია. შესასვლელის მარცხნივ, ყველგან, ბანზე ასასვლელი კიბეა. გარე კედლებში ასევე რადიალურადაა განლაგებული სამხერები, ხოლო მათ წინ ზოგან ტახტისებური შემადგენებია მცველთა მოსასვენებლად.

ქალაქს იცავდნენ არა კოშკების შიგნიდან, არამედ ბანიდან. ოთხი მეტრის სისქის ციხის კედელზე თავისუფლად ეტეოდნენ ციხის დამცველები, რომელთა ძირითადი იარაღი მშვილდ-ისარი და შურდული იყო. არქეოლოგებმა ნაქალაქარში მრავლად აპოვეს 15-20 სმ დიამეტრის ბადროები, ეტყობა, მტრის მიერ გადმოსროლილი. მათი გამოყენება შეიძლებოდა როგორც ქალაქის ნაგებობებისა და მოსახლეობის გასანადგურებლად, ასევე ციხის კედლების დასანგრევად. მართალია, ალიზით ნაგებ კედლებს საკმაო ამოირტიზაცია ექნებოდა, მაგრამ ზედიზედ ნასროლი ქვები მაინც მნიშვნელოვნად დააზიანებდა მათ.

ქალაქის ციტადელი ანტიკური დროიდანვე მდებარეობდა მის შუაში, გორაკზე, რომელიც მდინარეს გადაჰყურებდა. აქ სულ ქვედა ფენაში გათხრების დროს აღმოჩნდა ძვ.წ. მესამე ათასწლეულის დასახლება. ეს ის ეპოქაა, როდესაც ადამიანმა ქვის იარაღები თანდათან ლითონის იარაღებით შეცვალა. ამ ფენის სულ ზემოთ ძვ.წ. III-II საუკუნეებში მდგარა დიდი ნაგებობა, რომელსაც განიერი კიბე ჰქონდა. შემდგომ, უფრო გვიან, ახ.წ. IV-V საუკუნეებში კირის დუღაბითა და დიდი ქვებით ახალი ციტადელი აღუმართათ.

ქალაქი ურბნისი მჭიდროდ ყოფილა დასახლებული. გათხრებისას აღმოჩნდა როგორც ნათალი, ისე რიყის ქვით, აგურითა და ალიზით ნაგები შენობები. მათ შორის გამოირჩევა აბანო, რომელსაც სამი ვრცე-

ლი სათაჯი ჰქონდა. პირველი იყო გასახდელ-მოსაცდელი ცივი აუზითურთ, მეორე - თბილი წყლის განყოფილება, მესამე - ცხელი წყლისა, სადაც თბებოდა იატაკი და კედლები.

ურბნისის ნაგებობებს შორის თვალსაჩინოა სამნავიანი ბაზილიკა (უფუძბათო ეკლესია). იგი საქართველოს ბაზილიკათგან ყველაზე დიდია. აგებულია ვინმე მიქელისა და კონსტანტის მიერ V-VI საუკუნეთა მიჯნაზე. არაერთხელ დაზიანებულია და აღუდგენიათ. განსაკუთრებით დიდი აღდგენითი სამუშაოები ჩატარებიათ ეპისკოპოს თეოდორეს (IX-X სს) და ვახტანგ V-ის მეუღლეს მარიამ დედოფალს (1668 წ.).

ამ ეკლესიის დასავლეთით დგას სამრეკლო, რომელიც 1706 წ. აუგია მეფე ვახტანგ VI-ს. მას სხვა ნაგებობებიც აუშენებია, მაგრამ მათ ჩვენამდე არ მოუღწევიათ.

736-738 წლებში ქალაქი თითქმის მთლიანად მოუსპია არაბთა ლაშქარს, რომელსაც სათავეში ედგა მურვან ყრუ. ურბნისი მანამდეც ბევრჯერ გადაუწვავთ, მაგრამ ასე ბარბაროსულად არავინ მოქცევია. მურვან ყრუ დაუნდობლად ხოცავდა დიდსა და პატარას, ბავშვსა და მოხუცს, მომარსა თუ დავრდომილს. გაანადგურა ქალაქები და სოფლები. მისი უმაგალითო სისასტიკის მსხვერპლი გახდა ურბნისიც. არქეოლოგიურმა გათხრებმა გამოავლინა ერის დიდი ტრაგედია: ბავშვების ჩონჩხებით სავსე ქანებები...

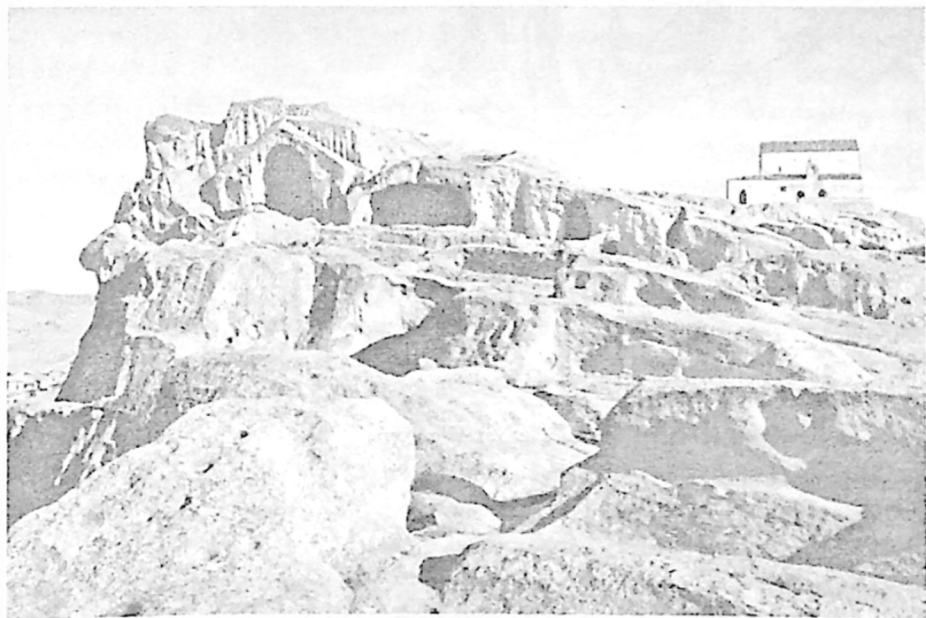
ამის შემდეგ ქართველებმა კიდევ ერთხელ სცადეს ქალაქისთვის სიცოცხლე დაებრუნებინათ. უპირველეს ყოვლისა, შეცვალეს გამაგრების სისტემა, რომელიც გაჭირვების ეპოს ბოლომდე ვერ გამოადგათ. რკალისებური ზღუდის ირგვლივ გათხარეს ღრმა და განიერი თხრილი, ხოლო იქიდან ამოღებული მიწით დაფარეს სანახევროდ დანგრეული ციხის კედლები. ასე შეიქმნა დაცვის ახალი სისტემა - ბეჭობი თხრილით - ქალაქის ირგვლივ წარმოქმნილი მიწაყრილი, რომლის წინ გათხრილი იყო ღრმა და განიერი თხრილი.

ასეთი დიდი სამუშაოების მოუხედავად, ურბნისი წელში ველარ გაიმართა და მალე, როგორც ქალაქმა, არსებობა შეწყვიტა. აქ არსებობა გააგრძელა მხოლოდ საეპისკოპოსო კათედრამ და მის ირგვლივ მდებარე პატარა სოფელმა. XIX ს-ის დამდეგს კი ეს საეპისკოპოსოც გააუქმეს და მას შემდეგ სოფელი ურბნისიც დაქინდა.

უფლისციხე

კლდეში ნაკვეთი ქალაქი უფლისციხე მტკვრის მარცხენა ნაპირზე გორის აღმოსავლეთით 10 კმ-ზე მდებარეობს. იგი ბუნებრივად კარგადაა დაცული დასავლეთიდან, უფრო მოუდგომელია სამხრეთ მხარეს, რადგან კლდის ძირში გადის მდინარე, ჩრდილოეთ და სამხრეთ მხარეს კი დამატებით დაცვით ხაზს საჭიროებდა. ამიტომ კლდეში მთელ სიგრძეზე გაუყვებიათ ღრმა და განიერი თხრილი, რომლის პარალელურად შიდა მხარეს მაღალი და სქელი კედელი აღუმართავთ. ასე გამაგრებული ციხე-ქალაქი, ცხადია, ძნელი ასაღები იქნებოდა.

უფლისციხე საქართველოს ცენტრში გამავალ სატრანზიტო გზაზე მდებარეობდა. ამის გამო სათანადო მისაღვომებიც უნდა ჰქონოდა. მთავარი გზა ჩრდილოეთიდან მოემართებოდა, რომელსაც დაცვა სჭირდებოდა. ამიტომ ეს გზა კლდეში გაიყვანეს, რადგან კლდეკარის (კლდეში გამოჭრილი კარი) დაცვა შედარებით ადვილი იყო, თანაც მტრის ჯარს პირველ დარტყმას ქალაქის მოშორებით აგემებდნენ. დასავლეთიდან კი მოემართებოდა უფრო ვიწრო გზა. იგი ქალაქის სამხრეთით გაკვეთეს

უფლისციხე. ნაქალაქარი სამხრეთიდან.

კლდეში. პირველი გზა სატრანსპორტო იყო, მეორე - საცალფეხო.

სამხრეთიდან მომავალი გზა ჩრდილოეთით მიდიოდა და ქალაქს ორ ნაწილად ჰყოფდა. ქალაქის მთავარი უბნები დასავლეთ მონაკვეთში ყოფილა თავმოყრილი. კლდის რელიეფი სამხრეთითაა დაქანებული და ნაგებობებიც ამის მიხედვით იარუსებადაა განლაგებული. ქალაქის ხუ-

როთმოძღვრები ერიდებოდნენ კლდეში სართულების გამოკვეთას, თუ ეს აუცილებელი არ იყო. ჩვენ ვიცით, რომ შუა საუკუნეების ოსტატი რამდენიმე იარუსს აკეთებდა, როცა კლდე ამის საშუალებას იძლეოდა. მაგალითად, XII-XIII საუკუნეების ვარძიაში ათამდე იარუსია.

ნაგებობათა უმრავლესობას ირგვლივ ან სიგრძეზე ჰქონდა სათავსები, რომლებიც მცირე ეზოს უერთდებოდა. ზოგი სათავსის ჭერი ხის კოჭოვანი გადახურვის მსგავსი იყო, ზოგის ჭერზე კი იყო კესონები (შბატერულად გაფორმებული კვადრატული ან მრავალკუთხოვანი ჩაღრმავებები).

ქალაქში გამოიყოფოდა სამხრეთ-დასავლეთის კომპლექსი. აქ ერთი მაღალი და დიდი სათავსი სამი მხრიდან უკავშირდებოდა სხვა სათავ-

სებს, მეოთხე შტრით კი - ეზოს. კომპლექსს საზეიმო იერსახე ჰქონდა, რაც მის შესაძლო საზოგადოებრივ დანიშნულებაზე მეტყველებს.

მეორე დიდი კომპლექსი მდებარეობდა დასავლეთის ხაზის ცენტრალურ ნაწილში. ესაა დიდი დარბაზი, რომელსაც აქვს ორი სვეტი. პორიზონტალურ ქერში დატანებულია მოზრდილი ხერელი განათებისათვის, ხოლო სამი შტრიდან ლოჯიებისმაგვარი მცირე სათავსებია. ეს დიდი საზეიმო იერსახის დარბაზიც შესაძლოა მეფის ან დიდებულის მისაღები იყო.

უფლისციხეს წყაროს წყალი არ ჰქონდა. ამიტომ წყლით მტკვრიდან მარაგდებოდა. ამ მიზნით ქალაქის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში გაქრილი იყო განიერი და მაღალი გვირაბი. ამ ვრცელი გვირაბის საფუხურებით ახლაც ადივლია მდინარეზე ჩასვლა. ეს გვირაბი მდინარით მოსულეზსაც გამოადგებოდათ ქალაქში შემოსასვლელად.

გადმოცემით უფლისციხე ააშენა მცხეთოსის შეიღმა უფლოსმა. არქეოლოგიური ბუშაობის შედეგად გამოვლინდა, რომ უფლისციხეში მოსახლეობა ჯერ კიდევ ძვ.წ. VII-VI საუკუნეებში ყოფილა. მომდევნო საუკუნეებში დასახლების ზრდამ და ქვეყნის ეკონომიკურად გაძლიერებამ ხელსაყრელი პირობები შექმნა საქალაქო ცხოვრების ჩასახვისათვის.

ჯერ კიდევ წინა ელონისტურ ხანაში ჩასახული ქალაქი უფლისციხე შუასაუკუნეებშიც აგრძელებს ცხოვრებას. VI ს-ის მეორე ნახევარში ქალაქის ცენტრალურ ნაწილში გამოუკვეთიათ დიდი ზომის სამნავიანი ბაზილიკა. კლდეში გამოკვეთილი ასეთი ეკლესია ერთია მთელ საქართველოში, კლდეში ნაკვეთი ცალნავიანი თუ გუმბათოვანი ეკლესია კი მრავლადაა.

შემდეგ, IX-XI საუკუნეებში უფლისციხეში კიდევ ერთი ეკლესია აუგიათ მის აღმოსავლეთ ნაწილში. ეს ეკლესია კლდეში კი არ არის ნაკვეთი, აგურითაა აშენებული. ქალაქის დასავლეთ კიდეში XII-XIII საუკუნეებში კლდეში რამდენიმე ეკლესია გამოუკვეთიათ. როცა თბილისი არაბებს ეპყრათ, უფლისციხე ქართლის ცენტრი იყო. აქ თავს იყრიდნენ საქართველოს გასაერთიანებლად მებრძოლი ძალები. მოწინააღმდეგენი ერთმანეთს ეცილებოდნენ უფლისციხეს, რადგან ვინც იქ გამაგრდებოდა, ქართლის ფაქტიური მფლობელიც ის იქნებოდა.

უფლისციხის ხელში ჩაგდებას ცდილობდა ყველა, ვინც კი საქართველოს საზღვრებს მოადგებოდა. დამცველები შექმნილ ვითარებას ითვალისწინებდნენ და, თუ მტერი მათზე გაცილებით ძლიერი იყო,

თვითონვე არღვევდნენ ციხის კედლებს, რომ იგი მოწინააღმდეგეს არ გაჰყენებინა. ასე მოიქცნენ X ს-ის დამდეგს, როცა არაბთა მრავალრიცხოვანმა დაშკელმა ჯარმა სომხეთი დაიპყრო, კახეთი დაიმორჩილა და თბილისში შევიდა. უფლისციხეში მისულ მტერს ზღუდე დარღვეული, ხალხი კი გახიზნული დახვდა. შემდეგ უფლისციხე აღადგინეს და კვლავ ძლიერ ციხესიმაგრედ აქციეს. გაერთიანებული საქართველოს პირველმა მეფემ ბაგრატ III-მ უფლისციხე, როგორც ქართლის მთავარი დასაყრდენი პუნქტი, ერისთავს წაართვა.

მას შემდეგ, რაც თბილისი დედაქალაქად იქცა, უფლისციხემ თანდათან დაკარგა პრიორიტეტი. დაქვეითების გზაზე დამდგარი ქალაქი ღიად დაზიანა მონღოლთა შემოსევებმა. XIII-XIV საუკუნეების შემდეგ უფლისციხე, როგორც ქალაქი, უკვე აღარ არსებობდა.

ციხეგოჯი-ნოქალაქები

საქართველოს ტერიტორიაზე ანტიკურ ხანაში ორი სახელმწიფო არსებობდა, აღმოსავლეთით - იბერია და დასავლეთით - კოლხეთი. ძვ.წ. IV-III საუკუნეთა მიჯნაზე კოლხეთის ერთ-ერთი ცენტრი ხდება ციხეგოჯი. ისტორიკოს ლეონტი მროველის ცნობით ქართლის პირველი მეფე ფარნავაზი გადადის კოლხეთში, ეგრისისა და სვანეთის ერისთავს - ქუჯის - თავის დას ცოლად აძლევს და უმტკიცებს ერისთავობას. ქუჯი კი ქვეყნის განსამტკიცებლად აგებს ციხეგოჯს. საფიქრებელია, რომ ამ ციხეს თავდაპირველად ერქვა „ციხე ქუჯისა“, რადგან იგი ქუჯიმ ააშენა. სამწუხაროდ ქუჯის ციხესიმაგრისგან არაფერი დარჩენილა.

ძვ.წ. პირველი ათასეულის ბოლოს კოლხეთის სამეფო სუსტდება, მაგრამ ძვ.წ. III ს-დან უკვე შეიმჩნევა უკეთესობა. ადგილობრივ მცხოვრებთაგან ეგრები თანდათანობით იჩენენ ინიციატივას და საუკუნის ბოლოს აერთიანებენ დასავლეთ საქართველოს, რომელსაც ისტორიული წყაროები ეგრისს უწოდებენ, ხოლო ბიზანტიელები - ლაზიკას. იგივე ბიზანტიელები ლაზების ყველაზე მეტად გამაგრებულ სიმაგრეს „არქეოპოლისს“ ეძახდნენ (არქეოპოლისი ნიშნავს „ძველ ქალაქს“). ეგრები ციხეგოჯის ნანგრევებზე აშენებენ ახალ ციხე-ქალაქს.

მეცნიერები ღიდახანს არკვევდნენ, სად იყო „ციხეგოჯი“ ან „არქეოპოლისი“. არქეოლოგიური გათხრების შედეგად დადგინდა, რომ ნოქა-

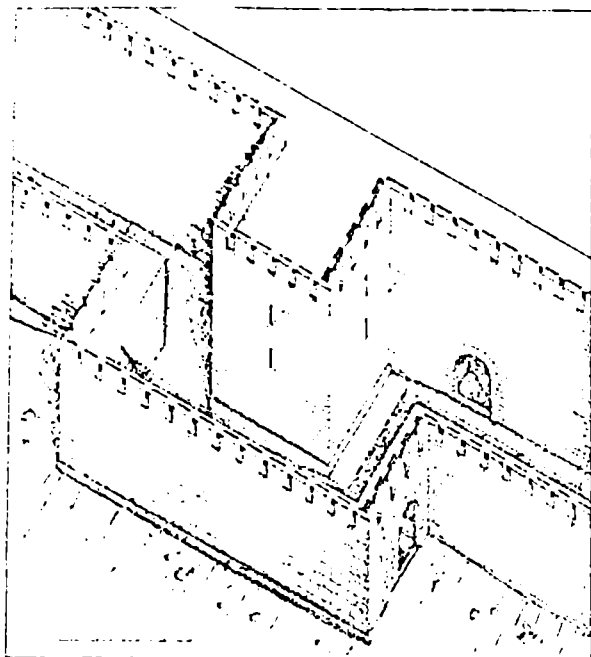
ციხეგოჯი. ციხადელის მთავარი კოშკი
(„ჩიხა“) აღმოსავლეთიდან.

ლაქევი იგივეა, რაც ბიზანტიელთა არქეოპოლისი, და იგივე, რაც ციხეგოჯი.

ნაქალაქევი მდებარეობს დღევანდელი სენაკის რაიონში, მდ. ტეხურის მარცხენა ნაპირზე. ქალაქის ნანგრევებს 20 ჰექტრამდე უკავია და სამ ტერასადაა განლაგებული. ტერასებს შორის მთავარია ქვედა, რომელიც შედარებით ვაკე ადგილზეა. მეორე ტერასა მთის ფერდობზეა და ალბათ გარნიზონისთვის იყო განკუთვნილი. მესამე ტერასა მთის თხემზეა და ქალაქის ციხადელი გახლდათ.

ნაქალაქარის ქვედა ნაწილს სამი შტრიდან მდინარე უვლის. მდინარეიდან ნაქალაქარის ტერასამდე 20-25 მეტრია. ტერასის ჩრდილო-დასავლეთის ნაწილი კი პიტალო კლდეა. თავდაპირველად გალავანი მთელ ქალაქს ჰქონდა შემოვლებული. მისი სისქე 1,5 მეტრს აღემატებოდა. გალავანს აღმოსავლეთით შოლოდ ერთი ჭიშკარი ჰქონია. ფაქტიურად ეს გახლდათ ბანიანი კოშკი. კოშკი გარეთ მცირედ იყო გამოწეული, შიგნით კი შესაშიწევად შეწყეული. ჭიშკრის აქეთ-იქით ეზოს შტარეს, მცველების სადგომი ყოფილა, რომელიც ერთ-ერთი შემოტევის დროს მტერს დაუზგრევია. გათხრებისას ნანგრევში აღმოჩნდა თავდაყირა ჩავარდნილი მეგრძოლის ჩონჩხი. მას რკინის მუზარადი გაწყლული ჭიშკონ-

ცხევოვი. გალანების რეკონსტრუქცია. ქიშკრის
მიღამოები.

და, ჯავშანი კი უნგს
შეეჭამა.

ეს პირველი გალან-
ვანი - კედელი -
მრავალრიცხოვანი
მეტრის შესაკავებლად
საკმარისი არ ყოფილა
და მისთვის მეორეც
დაუმატებიათ. რაკი
დასავლეთით მთები და
ციცაბო კლდეები იყო,
სიმაგრე აქ მეორე კე-
დელს არ საჭიროებდა.
მეორე გალანვანი
მხოლოდ სამხრეთით
და აღმოსავლეთით
აუშენებიათ. აღმოსავ-
ლეთით იმიტომ, რომ
ამ მხარეს ქალაქს ვაკე
ეკრა და დაცვა აქ
უფრო სჭირდებოდა.

მეტრის თუ კედლის სანგრევი იარაღი ჰქონდა, შეეძლო მხოლოდ
აღმოსავლეთით გამოეყენებინა.

მეორე კედელი პირველის პარალელურად ააგეს. იგი ორი მეტრი
სისქისა იყო. როგორც ჩანს, ეს საკმარისი არ აღმოჩენილა და მესამე
კედელიც აუგიათ. იგი ძველ კედლებს გარედან პარალელურად მიუყვე-
ბოდა.

მესამე კედლის აგებით დაცვის სისტემა შეუცვლიათ და ქალაქისთ-
ვის კარგა დიდი ფართობიც მიუმატებიათ. ქალაქის სამხრეთ-აღმოსავლე-
თის მონაკვეთში ახალი მესამე კედელი მეორისგან ექვსიოდნე მეტრის
მოშორებით აუშენებიათ. ამ კედლებს შორის წარმოქმნილი ტალანი
მეომართა განსალაგებლად ყოფილა განკუთვნილი. ახალი კედელი
ყველაფრით განსხვავდებოდა წინა ორი კედლისგან. ძველი კედლები
უფორმო ყორეკვით ჰქონდათ აშენებული, მესამე კი - თლილი ქვით,
2,5 მ სისქისა იყო, სიმაღლით 8 მ და ორივე მხრიდან თლილი ქვით

შემოსილი. ცხადია, ასეთი კედელი საკმაოდ ძნელი ასაღები იქნებოდა.

ქალაქის სამი გალავნიდან კოშკები მხოლოდ მესამეს ჰქონდა. აღმოსავლეთის მთელ ხაზზე ათამდე განსხვავებული გეგმისა და სიდიდის კოშკი იყო. ყველაზე დიდი კოშკი სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში იდგა, როგორც დონჟონი (მთავარი კოშკი). მას მოსდევდა მეორე კოშკი, რომელიც ჭიშკარს იცავდა. ზემოთა ფერდობზე საკმაოდ დიდი კოშკი იყო (მას ქალაქის ცენტრალური ნაწილის დაცვა ევალებოდა), გალავნის ბოლოს კი - სამი მცირე და ერთი მოზრდილი კოშკი.

ქვედა ტერასაზე განლაგებულ კოშკებს შესაძლოა სამი-ოთხი სართული ჰქონდა, ფერდობზე აღმართულს კი ორი სართული და საბრძოლო ბანი.

ახალი გალენისა და კოშკების ამგებნი ნაცადი მშენებლები ყოფილან. მათ ზუსტად აქვთ გამოთვლილი კედლების წყობა და კოშკების აგებულება. კოშკებს სართულებს შორის ხის გადახურვა ჰქონია, ხოლო ბოლო სართული ქვის კამარით იყო გადახურული. ასეთი კონსტრუქცია კოშკს კრავდა.

ამ თლილი ქვებით ნაგები კოშკებისგან განსხვავდება სამხრეთის გალენის ხაზზე მდგომი კოშკი. ისიც პირველი და მეორე გალენის მგავსად ყორექვითაა აშენებული და ოთხჯერ თუ ხუთჯერ დანგრეულა, მაგრამ ისევ აუშენებიათ ახალი გეგმით.

ქალაქის სამი გალენიდან პირველი აშენებულია ქალაქის გაჩენისთანავე, ე.ი. ახ.წ. IV ს-ის დამდეგს, მეორე - IV ს-ის ბოლოს ან V ს-ის დამდეგს, ხოლო მესამე - V-VI საუკუნეთა მიჯნაზე.

ციხეგოჯი-ნოქალაქევი მრავალფენოვანი და მდიდარი ხუროთმოძღვრული ძეგლია. საქართველოს იმ ეპოქის ქალაქებს შორის ასე კარგად შენახული სხვა არ გვხვდება. იგულისხმება არა მარტო გამაგრების სისტემა, არამედ ქალაქის ტერიტორიაზე მდგარი ნაგებობები.

ნაქალაქარის ქვედა ნაწილის ნაგებობათაგან აღსანიშნავია მეფეთა ორი სასახლე, ორი აბანო და ექვსი ეკლესია. თავდაპირველი სასახლე მდგარა ქალაქის სამხრეთ-აღმოსავლეთ მონაკვეთში. სამწუხაროდ, მისგან მხოლოდ საძირკველია შემორჩენილი. ის ალბათ ორსართულიანი იყო. ქვედა სართულში დიდი დარბაზი ყოფილა, ბოლოებში - სამ-სამი ოთახი, დარბაზის გვერდებზე ვრცელი აივნები. ამ სასახლის დანგრევის შემდეგ მეორე სასახლე აუგიათ ქალაქის ცენტრში. ეს უფრო დიდი სასახლეა, სამსართულიანია და თლილი ქვითაა ნაგები.

ქალაქის ქვედა ნაწილში სამი ეკლესიის ნანგრევები აღმოჩნდა. მეოთხე ეკლესია დღესაც დგას. ყველაზე ადრეული ეკლესიაა ქრისტიანობის მიღების დროინდელი (IV ს-ის შუა ან მეორე ნახევარი). იგი მტერს დაუნგრევია. ამ ეკლესიის ნანგრევებზე V ს-ის შუა ხანებში დიდი სამნავიანი ბაზილიკა აუშენებიათ. მომხდურს ისიც დაუნგრევია. შემდეგ V-VI საუკუნეთა მიჯნაზე ნანგრევის ჩრდილოეთით, ორიოდ მეტრზე ახალი ბაზილიკა აუგიათ. ესეც სამნავიანი ეკლესია ყოფილა, მაგრამ ძველზე პატარა. იგი ოთხჯერ თუ ხუთჯერ გადაუკეთებიათ და ჩვენამდე გუშბათოვან ეკლესიად მოაღწია. ეკლესია ორმოცმოწამეთა სახელობისაა.

ამ ეკლესიის დასავლეთით პატარა დარბაზული ეკლესია მდგარა, რომლისგან მხოლოდ საძირკველია დარჩენილი. საინტერესოა, რომ მის

შიგნით მოწყობილი ყოფილა სანათლაგი, საიდანაც ნახშირი წყალი თიხის მილით გარეთ გადიოდა. ასეთივე სანათლაგი ჰქონია იქვე მდგარ საშნავიან ბაზილიკასაც.

ძველ ქალაქებში ორი აბანო მაინც უნდა ყოფილიყო სოციალურად განსხვავებული ფენებისათვის. ასეა ნოქალაქეშიც. აქ ორი აბანო აღმოჩნდა: ერთი - მეფე-დიდებულთათვის განკუთვნილი, მეორე - მოქალაქეებისა და გარნიზონისათვის. ერთი დიდია და საუკეთესოა და დაგეგმარებული. აბანოებს ცენტრალური გათბობის სისტემა ჰქონია.

ქალაქის ციტადელს (შიდაციხეს) მოკავებული ჰქონდა მაღალი მთის პლატო. მას საკუთარი გალავანი შემოუყვება და შოლოდ კარით უკავშირდება ქალაქს. ციტადელის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში დგას მთავარი კოშკი, საიდანაც ხელისგულივით ჩანს მთელი კოლხეთის დაბლობი. მეორე კოშკი აღმოსავლეთ ბოლოშია. ციტადელის ცენტრში არის მოზრდილი დარბაზული ეკლესია, რომელსაც „მისარონი“ ჰქვია¹.

ციხეგოჭს, როგორც ქვეყნის ცენტრს, დამცველი ციხეები სჭირებოდა. საქმე ისაა, რომ კოლხეთი ძირითადად ორი განსხვავებული ნაწილისაგან შედგება: დაბლობისა და მთიანი ნაწილისაგან. მტრის შემოსევა პირველ ყოვლისა მოსალოდნელი იყო სამხრეთიდან და დასავლეთიდან (ზღვის მხრიდან). დაბლობზე მცხოვრებნი თუ ომს წააგებდნენ, მთას მიაშურებდნენ, როგორც თავშესაფარს, მაგრამ დაცვა მთასაც სჭირებოდა, ამიტომაც მთისა და ბარის გასაყარზე შეუქმნიათ დაცვის ერთიანი ხაზი. იგი მიემართებოდა დასავლეთისკენაც და ჩრდილო-აღმოსავლეთისკენაც. ჩრდილო-აღმოსავლეთის მხრიდან ჯერ შოლოდ აბედათის ციხეა ცნობილი. დასავლეთით უფრო მეტია, მაგალითად, კოტიანეთი, შხეფი, საკანდარაშვილო, ეკი და ა.შ. ზღვამდე, კელასურ-სოხუმამდე.

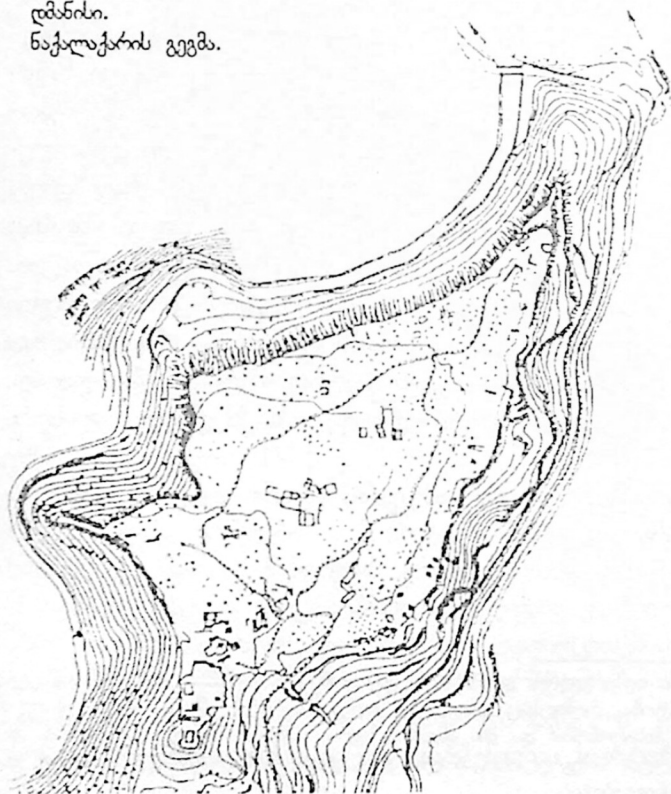
IV-VIII საუკუნეების ეგრისის სამეფოში ქვეყნის დაცვის საქმე მაღალ დონეზე მდგარა.

1 ძველ სამეგრელოში თებერვალში, ღიდმარხვის დაწყების წინ, აღნიშნავდნენ დღესასწაულს: ამ დროს იმართებოდა ხატობა, რომელსაც ჟევე, ანუ ჯევე მისარონი ეწოდებოდა. აღბათ, ამ ეკლესიაშიც იმართებოდა „მისარონობა“ და მას ასეთი სახელიც ამიტომ შეერქვა. „მისარონი“ ან „მისარონი“ წარმართული კულტა სამეგრელოში, ხოლო ჯევე, ჯევე ნინაძეს წმინდანს, ზოგჯერ იხმარება წმ. გიორგის მნიშვნელობითაც.

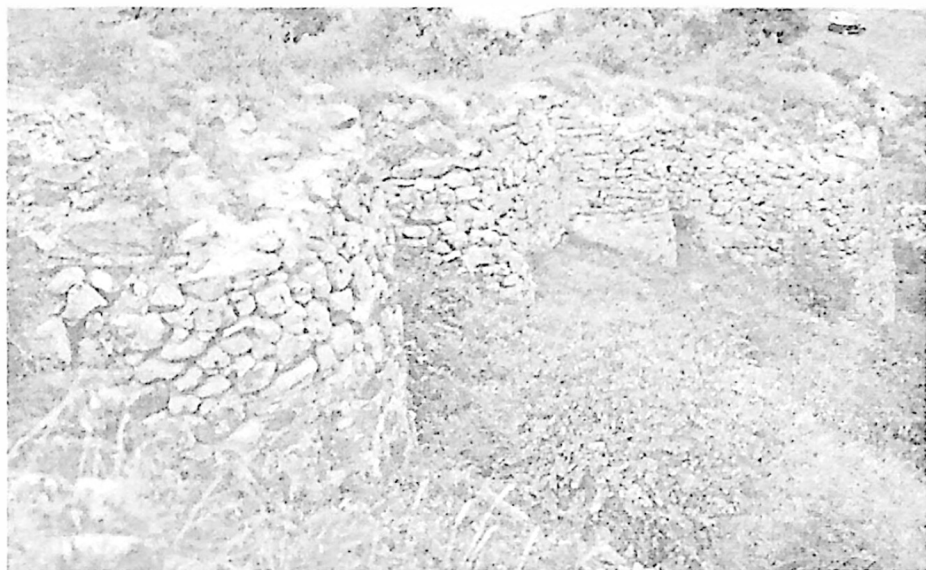
დმანისი

ქალაქი დმანისი მდებარეობდა მდ. მაშავერასა და ფინეზაურის შესართავთან წამოზიდულ კონცხზე. ორივე მდინარეს კლდოვან მთებში ასმეტრიანი სიმაღლის ხეობები ჩაუჭრია. ასეთი ბუნებრივი სიმაგრისათვის ადამიანს ადრევე მიუქცევია ყურადღება და კონცხი ჯერ კიდევ მილიონ რვაასი ათასი წლის წინათ საცხოვრებლად გამოუყენებია. აქ ამ ბოლო წლებში არქეოლოგიური გათხრების შედეგად აღმოჩნდა ადამიანის ძვლოვანი ნაშთები, მათ შორის თავის ქალები, რამაც მსოფლიო მეცნიერების ყურადღება მიიპყრო. აქამდე თუ ადამიანის ადრეული წინაპრის თავის ქალა მხოლოდ აფრიკაში იყო ნაპოვნი, ახლა ევროპელთა წინაპრად დმანისელია აღიარებული.

დმანისი.
ნაქალაქრის გეგმა.

რაც შეეხება ჩვენს ეპოქას, V-VII საუკუნეებში დმანისი უკვე მნიშვნელოვანი პუნქტი ყოფილა. იგი სამხრეთ-აღმოსავლეთის ქვეყნებთან დამაკავშირებელ მთავარ მაგისტრალზე მდებარეობდა. ეს გზა მრავალი საუკუნის მანძილზე მოქმედებდა და უკანასკნელ დრომდე „აქლემის“ ანუ „საქარავენო“ გზას უწოდებდნენ.

დმანისი. ციხის ფრაგმენტი.

გზას სახელმწიფოებრივი მნიშვნელობა ჰქონდა. ამიტომ მის გაყოლებაზე მრავალი გამაგრებული პუნქტი იყო. მათ შორის გამოირჩეოდა დმანისი. დმანისის მნიშვნელობა თანდათან იზრდებოდა და IX ს-ში უკვე ქალაქი გახდა, ხოლო XI ს-დან პოლიტიკურადაც დიდ როლს თამაშობდა. გახლდათ დიდი სავაჭრო ცენტრიც და თანდათანობით საქართველოსა და ამიერკავკასიის ქალაქთა შორის პირველ რიგში ჩადგა.

1123 წ. დიდგორის ომში გამარჯვების შემდეგ დავით აღმაშენებელმა თბილისთან ერთად მტრის მიერ მიტაცებული დმანისიც აიღო და ერთიან საქართველოს დაუბრუნა. ამის შემდეგ იგი დიდი ხნის განმავლობაში მეფეთა კუთვნილი ქალაქი იყო.

დმანისი საუკუნეთა მანძილზე ბევრჯერ მოხვდა მტრის ხელში. არაბების თარეშიც განუცდია და მონღოლებისაც. მომდევნო საუკუნეებშიც არაერთხელ აუღო სარგებიათ და XV საუკუნიდან უკვე დამცრობილია. XVI ს-ში ორმა ძმა ბარათაშვილმა გაიყო. როგორც ციხე-ქალაქი XVI ს-ის ბოლომდე არსებობდა.

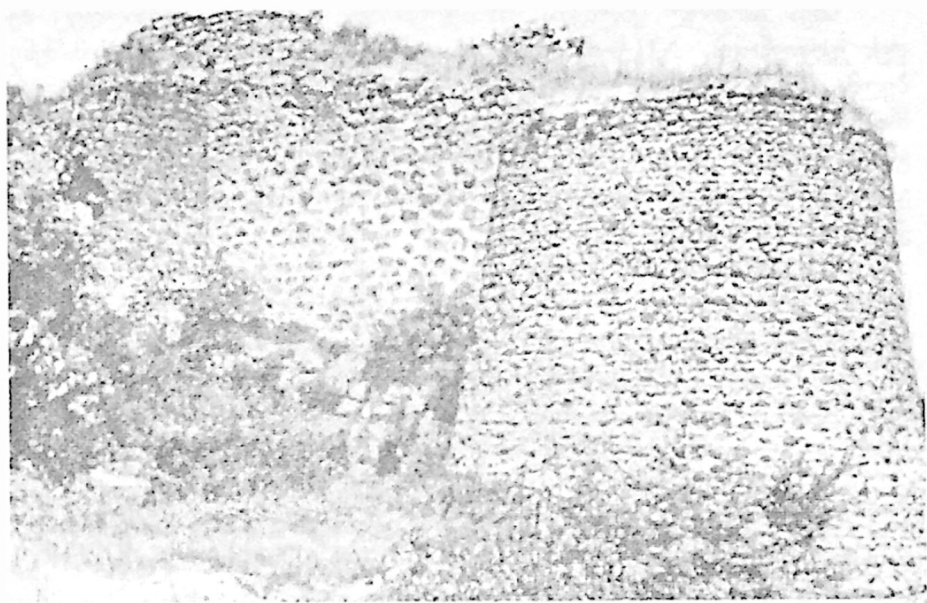
დმანისის დაცვის სისტემას ძირითადად განაპირობებდა ბუნებრივი

მდებარეობა. კონცხს, რომელზედაც ციხე-ქალაქი იყო განლაგებული, სამი მხრიდან მაღალი პიტალო კლდეები საზღვრავდა, ხოლო მეოთხე მხარის გაშლილ ადგილებს ხელოვნური კედლები კეტავდა. ციტადელი ქალაქის დასავლეთ ნაწილში იდგა.

ქალაქს წყლის საკითხაც მოგვარებული ჰქონდა. ჩრდილოეთის მხარეს კლდეზე გვირავი მიუშენებულია, რომელიც ისე განიერი და მაღალია, შიგ ადამიანებთან ერთად შეიძლება სახედრებსაც ემოძრავათ.

სამშვილდე

ნაქალაქარი სამშვილდე ასეული წლების განმავლობაში ისტორიული ქვემო ქართლის დიდი ქალაქი და საიმელო ციხესიმაგრე იყო. იგი იბერიის პირველ ქალაქებს მიეკუთვნება. ძვ.წ. IV ს-ში უკვე განთქმული ქალაქი ყოფილა. მდებარეობდა დღევანდელი თეთრი წყაროს რაიონში, სოფელ სამშვილდის მახლობლად, ორ მდინარეს შორის მოქცეულ კონცხზე. ციკაბო ფერდობებიან პლატოზე. მის სამხრეთით ღრმა ხეობაში მდ. ხრამი (ქტა) მიედინება, ჩრდილოეთით - მდ. ჭივჭივა. პლატო სამი მხრიდან ძნელი მისადგომი იყო, მხოლოდ მეოთხე მხარე ჰქონდა ღია, რომელიც ჩაკეტვას საჭიროებდა. ამ მხარის ჩასაკეტად პლატოს მთელ სიგანეზე მოუყვებოდა 4 - 5 მ სისქის კედელი. თუ მეტრი ამ კედელს დასძლევდა, მაშინ ქალაქის შუა ნაწილში დასვდებოდა პლატოს მთელ სიგანეზე, ფერდობიდან ფერდობამდე გაშლილი ციხე, რომელიც ფაქტიურად ქალაქის ციტადელი იყო და გეგმით დიდი ზომის ოთხკუთხედი გახლდათ. ციხის კედლები სხვადასხვა ზომისაა. სამი მათგანის სისქე ორ მეტრამდეა, მეოთხესი - ექვს მეტრამდე. საერთოდ გვიან ანტიკურ ხანაში საქართველოში სქელ კედლებს აგებდნენ, მაგრამ ასეთი სისქისა სხვაგან არსად გვევლინება. მშენებლებს კარგად გაუთვალისწინებიათ რელიეფის თავისებურება: რაკი მეტრის შემოსევა დასავლეთიდან იყო მოსალოდნელი, კედელიც სწორედ ამ მხარეს უნდა ყოფილიყო საიმედო. ამჟამად ამ დაზიანებული კედლის სიმაღლე 12 მეტრია. თავდაპირველად ალბათ უფრო მაღალი იქნებოდა. ქონგურებიც ექნებოდა და იმ დროის ვერც ერთი სანგრევი მანქანა ვერათერს დააკლებდა. ამიტომაც მოაღწია მან დღემდე. კედელს მხოლოდ ერთგან ეტყობა, რომ აქ უშედეგოდ უცდიათ მისთვის ძირი გამოეთხარათ.

სამშვილდე. ციხის ხედი დასავლეთიდან.

შუა საუკუნეებში სამშვილდის ციტადელი ბევრჯერ გადაუკეთებიათ. აქ კარგად გაირჩევა XVI-XVIII საუკუნეების ნაშენები ფენა. ციხის შიგნით ჩრდილოეთ კედლის გასწვრივ აუვიათ სასახლე და სხვა შენობები, ხოლო შიგა ნაწილში - აბანო. იმავე ხანებშია დამატებული სამხრეთ-დასავლეთ და ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეებში დიდი კოშკები, რომლებითაც ციხის სუსტი ადგილები - შემოსასვლოლები - იკეტებოდა.

ნაქალაქარ სამშვილდეს რამდენიმე ათეული ჰექტარი უჭირავს. დღეს თითქმის მთელი ეს ფართობი ნანგრევებითაა დაფარული. ციტადელის აღმოსავლეთ მხარეს სამი ეკლესია დგას, რომელთაგან გამოირჩევა VIII ს-ის შესანიშნავი გუმბათოვანი ტაძარი.

ციტადელის დასავლეთი ნაწილი პლატოს გადამკვეთ კედლამდე ქალაქის საცხოვრებელ კვარტალებს უჭირავს, სადაც დღესაც კარგად შეიძინევა ქუჩები და შესახვევები. აქა-იქ განლაგებულია სასახლეები. მათი უმრავლესობა ორსართულიანია, არის სამსართულიანებიც. ნანგრევებად ქცეული სახლები, სამეურნეო შენობები თუ სასახლეები ხანგრძლივი და ბოობოქარი ცხოვრების უტყუარი მოწმენი არიან.

სხვა ქართულ ქალაქთა უმრავლესობის მსგავსად სამშვილდეც მეფეს ეკუთვნოდა. XII ს-ის დამდეგს თურქებს ეკავათ. დავით აღმაშენებელმა, რომელსაც კარგად ესმოდა ქალაქის სტრატეგიულ-ეკონომიკური მნიშვნელობა (სამშვილდე სამხრეთიდან იცავდა თბილისს და სავაჭრო გზაც მასზე გადიოდა) 1110 წ. იგი თურქებს წაართვა. ისტორიკოსთა გადმოცემით, ამ ამბავმა თურქებს ისეთი თავზარი დასცა, მათ ქვემო ქართლის რამდენიმე ციხე დატოვეს და გაიქცნენ.

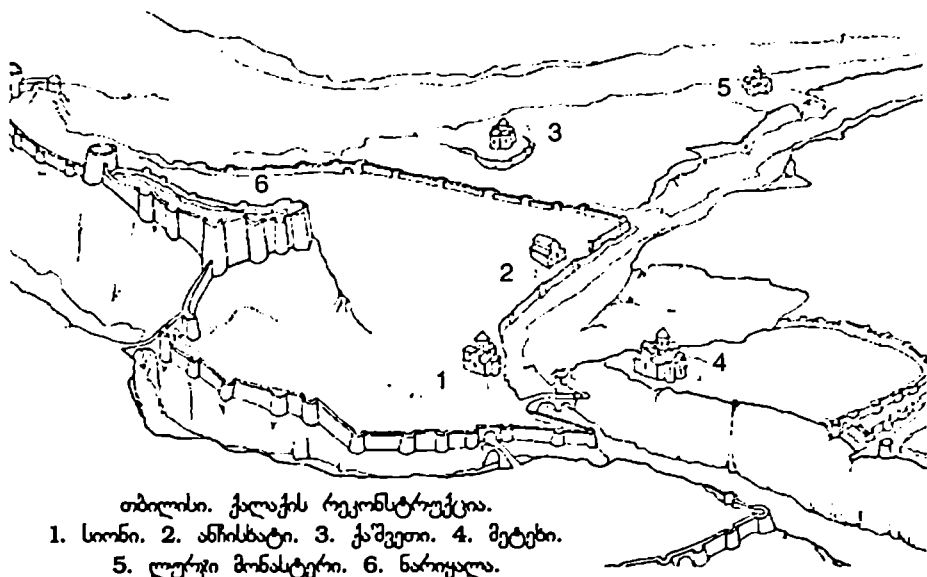
გვიან საუკუნეებში, როცა ქვეყანა მონღოლთა, სპარსთა თუ ოსმალთა თარეშით დასუსტდა, ქალაქი სამშვილდეც დაქვეითების გზას დაადგა. დაქუცმაცებულ ქვეყანაში იგი ადგილობრივ ფეოდალთა ხელში იყო ხოლმე. XVI ს-ში ოსმალებმა მიიტაცეს, მაგრამ 1683 წ. სვიმონ მეფემ ბრძოლით დაიბრუნა. XVIII ს-ის ორმოციან წლების ბოლოს კი ზოგიერთი ორგული თავადის დახმარებით სამშვილდეში გამაგრდა ქართლის ბაგრატიონთა მემკვიდრე, ტახტის მძიებელი აბდულა ბეგი. ერეკლე მეფემ დროზე შეიტყო მისი ზრახვები, თბილისთან მოსულს წინ გადაუდგა და შწარე დღე გაუთენა. დამარცხებული აბდულა ბეგი გაიქცა და სამშვილდეს შეაფარა თავი. მეფე იქაც არ მოეშვა და 1748 წ. ციხე აიღო. აქედან მოკიდებული საუკუნის დასასრულამდე სამშვილდე მეფის საიმედო დასაყრდენი იყო.

თბილისი

V ს-ის ბოლის მცხეთა დედაქალაქობას უთმობს თბილისს. ცხოვრების კვალი თბილისში მანამდე რამდენიმე ათას წელს ითვლიდა, მაგრამ ციხე აქ მხოლოდ IV ს-ში გაჩნდა. ციხეს მეტად მარჯვე ადგილი ეკავა ქვეყნის შუაში გამავალი მდინარის ვიწრო ხეობაში და გამაგრებულ ქალაქს შეეძლო ჩაეკეტა აღმოსავლეთიდან და სამხრეთიდან მომავალი გზები, თან მცხეთის მისადგომებიც დაეცვა.

პირველი მოსახლეობა თბილისში გაჩენილა იქ, სადაც დღეს გოგირდის აბანოებია. ქალაქის სახელწოდებაც თბილი წყლისგან წარმოდგება. ციხე კალაც ამავე მიდამოებში აშენდა. მას ქალაქის ჩრდილო-დასავლეთი ნაწილი ეჭირა. შემდეგ თბილისის ციხემ და თვით ქალაქმა მრავალი ცვლილება განიცადა.

სატახტო ქალაქად თბილისი ვახტანგ გორგასალმა აქცია. მანვე

დაიწყო ქალაქისთვის გალენის შემოვლება. VI ს-ში ეს საჟმე მისმა მემკვიდრემ - დამიძ - „განასრულა“. იმავე ხანებში აქ იგება სიონის საეპისკოპოსო ტაძარი, ანისბატი და სხვ.

VII ს-ის პირველ ნახევარში თბილისის კარგად გამაგრებული ქალაქი ყოფილა, რასაც მოწმობს ის, რომ სპარსეთის წინააღმდეგ წამოსულ ხაზარ ჯიბლუ ხაკანს იგი ვერ აუღია. მხოლოდ მეორე წელს, ისიც ორი თვის ალყის შემდეგ შეძლო ეს მისმა შეიღმა 627 წ. საყურადღებოა, რომ ქალაქის ციხის კედლებს ბიზანტიის კეისარ ჰერაკლესა და ხაზარების შეერთებული ჯარის ძლიერი შეტევისთვის გაუძლია.

736-738 წლებში თბილისის მურვან ყრუს ლაშქრობის მსხვერპლი გახდა. მორიგი დიდი უბედურება მას 853 წ. ბულა-თურქის ლაშქრობის დროს დაატყდა.

თავისი არსებობის მანძილზე თბილისის სიმაგრეები მრავალჯერ დაინგრა. ამიტომ არც ერთი ძველი ნაგებობა პირვანდელი სახით არ შემორჩენილა. ირაკლევა, რომ VI-VII საუკუნეებში თბილისი შედგებოდა სამი ძირითადი ნაწილისაგან: მთავარი ნაწილი თვით ქალაქი იყო, მეორე - ქალაქის ციხესიმაგრე, რომელსაც კალას უწოდებდნენ, მესამე - სოფლებილი ანუ შემდეგდროინდელი ავლაბარი. ქალაქი მდინარის ორი-

თბილისის პანორამა ტურნეფორის წიგნიდან. XVIII ს-ის დასაწყისი.

ვე მხარეს იყო განლაგებული და მეტეხის ეკლესიასთან ერთმანეთს ხილთ უკავშირდებოდა.

ძველი ნაგებობებიდან დღემდე მოაღწია, მაგრამ გადაკეთებული სახით, სიონის გუმბათოვანმა ტაძარმა (იგი VI-VII საუკუნეთა მიჯნაზეა აგებული) და ანჩისხატის ეკლესიამ (აგებულია VI ს-ში), რომელსაც „ზარის ეკლესია“ ერქვა.

ქალაქის პირველი გალავანი ქვისგან ყოფილა ნაგები, მაგრამ ირანელთა და ბიზანტიელთა წინააღმდეგ ბრძოლის დროს დაინგრა. VIII-IX საუკუნეებში ციხე-კოშკებისა და საცხოვრებლების უმრავლესობა ხისა იყო. არაბების მიერ ამ შენობათა გადაწვის შემდეგ ქალაქისთვის ალიზის ორმაგი გალავანი შემოუვლიათ.

თბილისის უძველეს ციხეს, რომლის ნანგრევებიც სოლოლაკის ქედზეა შემორჩენილი, „შურის ციხეს“ უწოდებდნენ, შემდეგ კი „ნარიყალა“ შეერქვა. X ს-ში თბილისს ხუთი კარი უნდა ჰქონოდა, რომლებიც ქალაქში შემოსასვლელ გზებს კეტავდა. ჭიშკრების ორივე მხარეს მდგარ კოშკებში ყოველთვის იდგა მცველთა რაზმი.

საუკუნეთა განმავლობაში ქართველთა დაუცხრომელი ბრძოლა თბილისისათვის 1122 წ. დავით აღმაშენებელმა გამარჯვებით დააგვირგ-

ვინა. ოთხასი წლის მანძილზე აქ უცხოელთა ბატონობის შემდეგ თბილისი ერთიან საქართველოს შემოუერთა და შთამომავალთ ქვეყნის დედაქალაქად დაუშკვიდრა.

მას შემდეგ, რაც თბილისი საქართველოს დედაქალაქად იქცა, მისი ტერიტორია საკმაოდ გაიზარდა და სიმაგრეთა სისტემაც შეიცვალა. ამის თაობაზე მატთანეთა ფურცლებზე მხოლოდ რამდენიმე მოკლე ცნობა შემოინახა. ვენეციელი მოგზაური მარკო პოლოც (1254-1324) აღნიშნავს, რომ თბილისში „მრავალი ციხესიმაგრე“ იყო. იმავე საუკუნის დამლევს სპარსულად დაწერილი თხზულება „სამყარის საცირველეზანი“, რომლის ავტორი უცნობია, გვაუწყებს: „თბილისი დიდი გმრული ქალაქია, რომელიც ძნელად მისადგომ ბევშია გაშენებული. მდინარეზე, ქალაქის პირდაპირ არის კარგად ნაგები ციხე. ციხეში აუშენებიათ მეფეთა სასახლეები და მრავალი სადარაჯო კოშკი“.

თბილისში ბევრი სასახლე, ქარვასლა და სხვა ნაგებობები იყო. თბილისის მაღალ კულტურულ დონეზე მიუთითებს ისიც, რომ იმ დროის ქალაქში 65 აბანო არსებულა, სადაც ხალხს უფასოდ ემსახურებოდნენ.

1226 წ. თბილისს სვარაშმელები შემოესივნენ. ამ მაჰმადიანთა უთვალავ ლაშქარსაც გაუჭირდა ქალაქის აღება. მცველთა წინააღმდეგობის დაძლევა მხოლოდ შინაგამცემი მაჰმადიანების წყალობით შეძლო. ჯალაღედინმა მოსპო მოსახლეობა, გაძარცვა და გაანადგურა ქალაქი, ხოლო რაც მას გადაურჩა, წლების განმავლობაში ანადგურებდნენ მონღოლი დამპყრობლები. მტრის ასეთი შემოსევების გამო თბილისში იშვიათად აგებდნენ თვალსაჩინო ნაგებობებს. გამორჩეულ ნაგებობათაგან აღსანიშნავია დემეტრე თავდადებულის დროს XIII ს-ის 80-იან წლებში აშენებული მეტეხის ტაძარი, რომელიც დღემდე შემორჩა.

თბილისს ერთგვარი აღმავლობა დაეცო გიორგი ბრწყინვალის დროს, XIV ს-ის პირველ ნახევარში, მაგრამ ეს აღმავლობა დიდხანს არ გაგრძელებულა.

იმავე საუკუნის ბოლოს საქართველოს თავს დაატყდა მანამდე გაუგონარი უბედურება: რვაჯერ შემოესია თემურლენგი. ამ ხანიდან ქართულ ლექსიკაში ჩნდება ისეთი ცნებები, როგორიცაა: ნაქალაქარი, ნასოფლარი, ნასახლარი, ნათუბარი და ა.შ. საქართველოს ქალაქთა შორის ყველაზე სასტიკი დარტყმები იგემა თბილისსა. იგი მტერს უომრად არასდროს ჩაბარებია. თემურლენგის ურჩივბე ჯარს კედლის სანგრევი მანქანების გამოყენებითა და ხანგრძლივი ალყის შემდეგ ძლივს მოუხერხებია ქალაქის აღება და დანგრევა.

XV ს-ის პირველ ნახევარში თბილისის აღდგენაზე დიდი დრო და ენერგია დაუხარჯავს ალექსანდრე დიდს. XV ს-ის მეორე ნახევრიდან საქართველოს სამეფო-სამთავროებად დაშლის ხანაში თბილისი მხოლოდ ქართლის ცენტრად დარჩენილა. ამ დროიდან მოყოლებული XVIII ს-ის ბოლომდე საქართველოს და, მასასადამე, თბილისსაც ორი დაუძინებელი მტერი გამოუჩნდა სპარსეთისა და ოსმალეთის სახით. ქალაქი ხელიდან ხელში გადადიოდა, ოსმალეთისა და სპარსეთის სამეფო ტახტზე იცვლებოდნენ სულთნები, შაჰები, თბილისისათვის მათ ჭიშმობას კი ბოლო არ ეღებოდა.

XVII ს-ის შუა ხანებში, დროებითი სიმშვიდის დროს, ქალაქი ნაწილობრივ აღუდგენიათ, მაგრამ სადღა იყო ძველი დიდება! მიუხედავად ამისა, თბილისი ძალიან მოსწონებია ფრანგ მოგზაურ შარდენს, რომელსაც ქალაქი 1671 წ. უნახავს. თბილისის აღმოსავლეთის ულამაზესი ქალაქაო, - წერდა იგი. მისი თქმით ქალაქს მაღალი კედლები შემოუყვებოდა. ნარიყალას კედლებს ახლაც ატყვია იმ ეპოქის რესტავრაციის კვალი.

XVIII ს-ის შუა ხანებში, ერეკლე მეორის მეფობაში, კერძოდ 1762 წლიდან, თბილისი ქართლ-კახეთის სამეფოს დედაქალაქი ხდება. ჯერ კიდევ 1748 წ. ერეკლემ ყიზილბაშებისგან გაათავისუფლა და მას შემდეგ თბილისს დიდხანს აღარ უნახავს უცხოელი დამპყრობლები, თანდათან გამშვენიერდა და განმტკიცდა.

ამ აყვავების ხანაში თბილისს თავს დაატყდა უდიდესი უბედურება. 1795 წ. ირანის შაჰმა, საჭურისმა აღა-მაჰმად-ხანმა აიღო, გადაწვა და დაანგრა. განადგურდა არა მარტო ჩვეულებრივი შენობები, არამედ სასახლეები და საზოგადოებრივი დანიშნულების ნაგებობები. შვიდ დღეს გაგრძელდა მტრის განუკითხავი პარპაში ქალაქში. აყვავებული ქალაქი ნაკარტუტად იქცა.

აღა-მაჰმად-ხანის ლაშქრობის შემდეგ თბილისს ნგრევა აღარ განუცდიდა. მისი ციხესიმაგრეები კიდევ რამდენიმე წელს ემსახურა დედაქალაქის დაცვას და შედგომ, ახალ ვითარებაში, თავიანთი დანიშნულება დაკარგა.

ისტორიკოსმა და გეოგრაფმა ვახუშტი ბაგრატიონმა დაგვიტოვა XVIII ს-ის პირველი ნახევრის თბილისის გეგმა და აღწერილობა. მისი თქმით ქალაქი ამ დროს შედგებოდა სამი ნაწილისაგან. ესენი იყო: პირველი - კალა, მეორე - სეიდაბადი და მესამე - ისანი.

ქალაქის თავდაპირველი ნაწილი - კალა - გაიზარდა და მრავალჯერ იცვალა სახე. მას გარს ერტყა ექვსჭიშკრიანი გალავანი. სამხრეთის კედელი იწყებოდა ციტადელიდან (ნარიყალადან), გასდევდა სოლოლაკის ხეივანს და მთავრდებოდა ციხით. აქედან ჩრდილოეთისაკენ მიემართებოდა და გადიოდა დაახლოებით დღევანდელ პუშკინის ქუჩაზე, შემდეგ უხვევდა და ახლანდელი ბარათაშვილის ხიდის მიდამოებში მტკვარს ებჯინებოდა. ამ ადგილიდან კედელი მდინარეს მიუყვებოდა და დღევანდელ ვახტანგ გორგასლის მოედანთან (მაშინდელი ციხის მოედანი) უერთდებოდა წაგვისის წყლის (დაბა-ხანის) გაყოლებით აღმა, ბოტანიკური ბაღისკენ მიმავალ კედელს.

ქალაქის მეორე ნაწილს სეიდაბადი ანუ ტფილისი ერქვა. იგი კალას სამხრეთ-აღმოსავლეთით ეკვროდა და დღევანდელი ბაღნეოლოგიურ კურორტისა და აბანოების მიდამოები ეკავა. ეს უბანიც კედლით იყო შემოზღუდული.

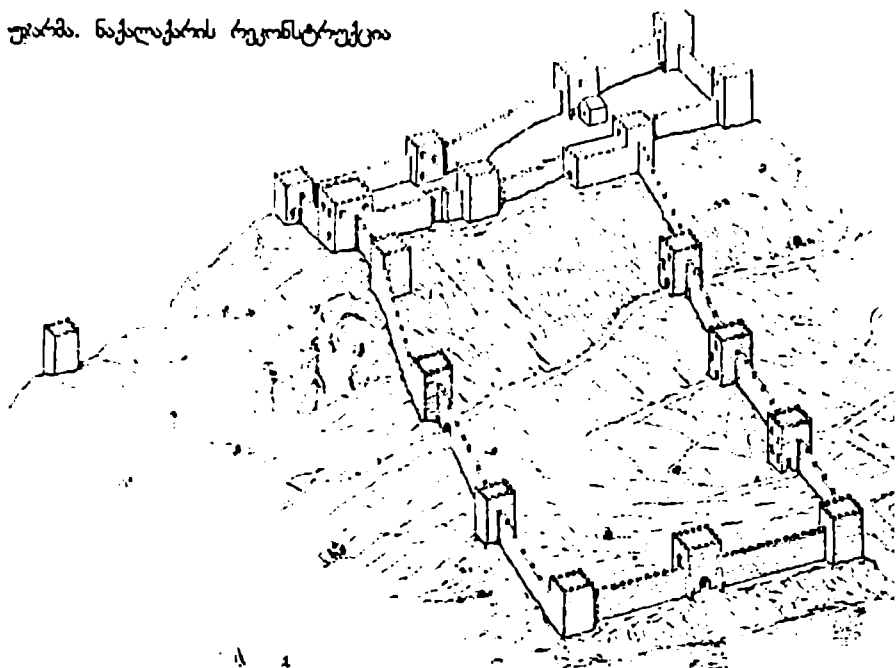
მესამე ნაწილი იყო ისანი (დღევანდელი ავლაბარი. ეს სახელი მას XIV ს-დან შეერქვა. სიტყვა „ავლაბარი“ არაბული წარმოშობისაა და ნიშნავს სასახლის მიდამოს). ისანი მდებარეობდა მტკვრის მარცხენა მხარეს. აქ, მეტეხის ტაძართან ერთად, სხვადასხვა დროის სასახლეები იდგა. კედელი და თხრილი მასაც შემოუყვებოდა.

თბილისის სასახლეებს ჩვენამდე არ მოუღწევია. ერთ მათგანზე ვახუშტი წერს: „მეფემან ვახტანგ ალაშენა სახლი მშვენიერი, სრულიად სარკითა და მოოქროვილი, დიდმატკრობითა, ლაჟვარდითა და მარმარილოს კედლითა“. ეს იყო XVIII ს-ის დასაწყისის სასახლე. ვინ იცის, მანამდე საუკუნეთა განმავლობაში, რამდენი სასახლე იდგა ქალაქში და ვინ ანგროა ისინი.

უჯარმა

მატიანეთა ცნობით უჯარმა დაარსებულა III-IV საუკუნეთა მიჯნაზე. ისტორიკოსი ლეონტი მროველი გადმოგვცემს: „ასთავურ ალაშენა ციხე-ქალაქი უჯარმა“.

უჯარმა მდებარეობს მდ. იორის მარჯვენა ნაპირზე, რომლის ნანგრევები დღესაც ანციფრებს მნახველს. ციხე განლაგებული იყო მაღალ კონცხსა და მის დასავლეთ ფერდობზე. კონცხის აღმოსავლეთი ნაწილი

პიტალო კლდეზე მდებარეობდა. სწორედ აქ აგვით ციტადელი.

IV ს-ში მირიან მეფეს თავის ძე რევისათვის საუფლისწულოდ კახეთი და კუხეთი მიუცია, ხოლო რეზიდენციად - უჯარმა.

ქალაქი უჯარმა განსაკუთრებით აყვავდა V ს-ის მეორე ნახევარში, როცა ვახტანგ გორგასალმა იგი თავის ერთ-ერთ რეზიდენციად აქცია. ამის შესახებ ისტორიკოსი ჯუანშერი წერს: „ვახტანგ დაჯდა უჯარმოს, და აღაშენა იგი ნაშენებითა უზომოთა“. მემკვიდრე მართალი იყო, როცა ამბობდა, ვახტანგმა „უზომო“ შენობები ააგო. მტრის შემოსევის ჟამისათვის მეფეს სწორედ ამ შენობების იმედი ჰქონია. სპარსთა მეფის - ხოსროს - მიახლეობისას ვახტანგს კათალიკოსისთვის უთქვამს: „დადექ ეკლესიასა... რომელი რაბატსა შინა უჯარმოსასა აღმიშენებდეს და ვეძუ, ვითარმედ ყოველნი ქალაქნი გარემო უჯარმო იძლიენ, რამეთუ მტკიცენი და ძლიერნი ზღუდენი აქა დაესხენით“.

იქიდან წასულმა ვახტანგმა გმირული ბრძოლით ისახელა თავი, მაგრამ მოღალატის მუხანათურად ნასროლმა ისარმა სასიკვდილოდ დაჭრა. ველარ განიკურნა და „აღესრულა ლომი იგი ლომთა და გოლიათი

გოლიათა“ მის მიერ აგებულ უჯარმაში. შემდგომ ვახტანგის მემკვიდრენიც უჯარმიდან მართავდნენ კახეთს.

დღემდე შემორჩენილ ნანგრევებში ქალაქის ქვედა გალავნისგან აშკარად გამოიყოფა გრძელი მრავალგვერდა ციტადელი. კოშკებით გამაგრებული მისი გალავანი მთის რელიეფს მიჰყვებოდა. ციტადელის შიგნით იდგა მცირე ზომის კარის ეკლესია, ორსართულიანი სასახლე, წყალსაცავი და სხვა დამხმარე ნაგებობები.

კონცხის ჩრდილოეთ ფერდობზე ციტადელიდან მდინარის ნაპირამდე ქალაქის ტერიტორია კედლებით ოთხკუთხედად შემოეფარგლათ. გალავნის კუთხეებსა და საპასუხისმგებლო ადგილებში კოშკები აღემატათ. ციხისა და კოშკების კედლები ყრუ იყო. ეტყობა, დაცვა მაღალი გალავნის ქონგურებიანი საბრძოლო ბილიკებიდან და კოშკების ბანებიდან ხორციელდებოდა. ორ და სამსართულიან კოშკებს კარი და დიდი ფანჯრები მხოლოდ ეზოს მხარეს ჰქონდა.

ქალაქის კარი დატანებული იყო ციხის დასავლეთ ნაწილში მდებარე კოშკში. დამხმარე კარი აღმოსავლეთით უნდა ყოფილიყო. ქალაქი წყლით ადილად მარაგდებოდა, რადგან ციხე მდინარის ნაპირთან მდებარეობდა. მდინარისპირა გალავნის შუაში მდგარ კოშკს კარი ჰქონდა წყალზე ჩასასვლელად. მდინარესა და კოშკს შორის არსებულ მცირე მანძილს საგანგებო კედლები იცავდა. გარდა ამისა, ციხეს ალბათ საკუთარი წყალსადენიც ჰქონდა.

არქიტექტურული თვალსაზრისით უჯარმის ციხე იშვიათი გემოვნებითაა ნაგები. გალავნისა და კოშკის მშენებლობაში პროპორციებია დაცული, მთლიანად ანსამბლს მონოლითური სახე აქვს.

არაბობის ხანაში უჯარმა, როგორც ქალაქი, დაცემის გზას ადგება. X ს-ში იგი არსებობდა, როგორც მხოლოდ ციხესიმაგრე, მაგრამ უკვე აღარ იყო გამორჩეული. მახლობლად მდგარი ბოჭორმა მასზე უკეთეს სიმაგრედ ითვლებოდა.

914 წ. როცა არაბთა ამირა აბულ-კასიმი დიდძალი ჯარით უჯარმას მოსდგომა. ციხეს თურმე სამასი კაცი იცავდა. ცხადია, ასე მცირერიცხოვანი რაზმი ვერას გახდებოდა არაბთა დიდძალ ჯართან, მაგრამ მტერს წინააღმდეგობას რამდენიმე დღე უწევდა. როცა მეციხოვნენი დარწმუნდნენ, რომ მაშველი არსიდან ჩანდა, ერთ ღამეს თვითონ დაუცლიათ ციხე. მტერი ციხეში შესულა და მისი კედლები დაუნგრევია. მიუხედავად

ამის ქართველებს ციხე მალე აღუდგენიათ და საქართველოს გაერთიანებისათვის ბრძოლაში იგი საკმაო როლს ასრულებდა.

მომდევნო საუკუნეებში უჯარმა ქვეყნის ცხოვრებაში ნაკლებად მონაწილეობდა და არსებობას განაგრძობდა, როგორც მცირე მასშტაბის დასახლება.

ანაკოფია

ანაკოფია (ახლანდელი ახალი ათონის ტერიტორია) ადრე შუა საუკუნეებიდან ეგრისის (ლაზიკის) სამეფოს ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ციხე-ქალაქია. მის შესახებ მეტად მწირი ისტორიული ცნობები მოგვეპოვება. ვახუშტი ბაგრატიონი წერს: მდინარე „ცხომის დასავლით არს ანაკოფია და მდინარე მისი მცირე... ამ მდინარის აღმოსავლით და ზღვის კიდეზედ არს ქალაქი ანაკოფია. ეს აღაშენეს ბერძენთა. აქვე ერეკლეს კეისარმან დასუა ერისთავი აფხაზთა, ეგრისის მდინარის დასავლეთისა ზღუამდე. იყო ქალაქი კეთილი, შუენიერი ზღუასა ზედა წაშენებული, და შემდგომად ბაგრატიონთაგან უმეტეს განდიდებული, რომლისა ზღუასა შინა სუეტნი დღესაც ჩანან, არამედ აწ ოხერ არს; და საზღვარი ოდიშისა და აფხაზეთისა“.

ციხის ნანგრევები მასშტაბურია. იგი რამდენჯერმეა რესტავრირებული. როგორც ჩანს, ციხე ეგრისის პირველი აღმავლობის წლებშია აგებული (IV - VI ს-ები). ქართულ წყაროებში პირველად იხსენიება მურვან ყრუს დასავლეთ საქართველოში ლაშქრობის დროს (736-738 წ.). იბერიის აწიოკების შემდეგ მურვან ყრუ მეფეს მისდევს აფხაზეთამდე. „მაშინ იყვნენ მირ და არჩილ ანაკოფიას ციხესა შინა... მივიდა მურვან ყრუ და მოადგა გორას...“ ციხის დამცველნი „განვიდნენ და მოსწყევდნენ ურიცხვნი მცირედთა; არამედ მოიწყდა მირ, და სარკინოზნი უკუნ იქნენ მეოტნი“.

ანაკოფიის ციხე ქართულ მატრიანეებში კიდევ იხსენიება სამასიოდე წლის შემდეგ. ამ ხანებში მეფე ბაგრატ IV-ის ნახევარძმა დემეტრე დედასთან ერთად ანაკოფიის ციხეში იმყოფებოდა. ქალაქი ანაკოფია და მისი რეგიონი დემეტრეს საუფლისწულოდ ითვლებოდა. აფხაზეთის ზოგ დიდ აზნაურს დემეტრეს გამეფება სურდა. დემეტრეს მფარველობდა ბიზანტიაც. საბოლოოდ დემეტრემ ტახტისთვის ბრძოლა წააგო და იძუ-

ლებული გახდა, ბიზანტიისთვის შეეფარებინა თავი. მან ანაკოფია XI ს-ის 30-იან წლებში ბიზანტიას გადასცა. მალე (1046 წ.) ბაგრატ მეფემ ანაკოფიის დაბრუნება სცადა, მაგრამ ვერ შეძლო. სამაგიეროდ ეს საქმე მეფე გიორგი II-მ განახორციელა (1070-იან წლებში).

ანაკოფიის ციხეს დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. იგი მბრძანებლობდა გზაზე, რომელიც ზღვის სანაპიროს მიუყვებოდა და მთავარი გზა იყო.

ციხეს მოკავებული აქვს მაღალი მთის ფერდობი. მთის წვერზე ციტადელია, მისი სამხრეთი და დასავლეთი მხარე ქვედა ციხეს უჭირავს. გალავანში 3-4 სართულიანი რამდენიმე კოშკია ჩართული. ისინი სხვადასხვა ფორმისა და ზომისაა. ციხეს მხოლოდ ერთი ჭიშკარი აქვს.

ციტადელის შიგნით ორი კოშკი მდგარა. ისინი კარგად გათლილი ქვითაა ნაგები. ეს კოშკებიც გალავანში ჩართული კოშკებზე 3-4 სართულიანია.

ციხე თავისი კოშკებით ტიპურია ადრეული საუკუნეებისათვის. ხოლო ის, რომ იგი „აღაშენეს ბერძენთა“, გაუგებარია, ვინაიდან ყველა თავისი მონაცემით ეგროსულია, ლაზურია.

თმოგვი

თმოგვი შუა საუკუნეების საქართველოს ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ციხე-ქალაქია. მას განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს სამცხე-ჯავახეთის ისტორიაში.

თმოგვის წარმოშობის შესახებ არავითარი ცნობა არ მოიპოვება. პირველად მატჩანეთა ფურცლებზე იხსენიება 914 წლის ამბებთან დაკავშირებით, როცა არაბთა მორიგი შემოსევების დროს სარდალმა აბულკასიმმა ქართლ-კახეთი ააოხრა და ჯავახეთს დაეცა. „მოადგა ციხესა თმოგვისასა, და ვითარ იხილა სიმტკიცე მისი და სიმაგრე, აიყარა მუნით“ - წერს მემატჩანე.

თმოგვი სხვა დიდ ქალაქებთან ერთად XI-XII საუკუნეებში ქვეყნის ერთ-ერთი მთავარი ქალაქია. ასე იყო მონღოლთა შემოსევამდე. შემდეგ მონღოლებმა დააქციეს ქვეყანა, XV ს-ში კი ცხოვრება აქ საერთოდ ჩაკედა. იგივე ბედი ეწია თმოგვსაც. XVI ს-ის მეორე ნახევარში იგი უკვე სამცხე-ჯავახეთთან ერთად ოსმალეთმა მიიტაცა.

უფრო ადრე ბაგრატ III-მ, რომელიც ქვეყნის გაერთიანებისთვის

იღვწოდა, ეს მხარე შემოიერთა. ქვეყნის გაერთიანების მოწინააღმდეგენი შეიპყრო და თმოგვის ციხეში ჩასვა. მან „კლარჯთა ხელმწიფენი, სუმბატ და გურგენ... შეიპყრნა.. და... პატიმარ ყუნა ციხესა შინა თმოგვისასა, და მუნ ციხესა შინა გარდაიკვალნეს...“ - წერს მემკტიანე. ეს ამბავი მოხდა 1010-იან წლებში.

XI ს-ის შუა წლებში თმოგვი ფარსმან ერისთავის კუთვნილება. ბაგრატ IV დიდი ხნის განმავლობაში ებრძოდა კლდეკარის ერისთავს ლიპარიტ ბაილუაშს. ბაილუაშს მხარს უჭერდა ფარსმან თმოგველიც.

მაგრამ მათ ოში წააგეს. 1073 წ. უკვე გიორგი II-მ თმოგვი ნიანია ქვაბულის ძეს მისცა. ამის შემდეგ თმოგვის მფლობელები იყვნენ თორელები, შარგრძელები, შალიკაშვილები და ჯაყელები, მათ შორის ცნობილი სწავლული და პოეტი სარგის თმოგველი, მემატანის თქმით „კაცი მეცნიერი, ფილოსოფოსი და რიტორი“.

თმოგვი 1089 წ. მიწისძვრამ დაანგრია. მომდევნო პერიოდში მას ბევრი რამ გადახდა. ირანისა და ოსმალეთის ბრძოლის დროს 1550-იან წლებში თმოგვი ირანელებს უპყრიათ. შემდგომაც ვინ არ ბატონობდა აქ. ბოლოს 1828 წ. სამცხე-ჯავახეთთან ერთად სამშობლოს დაუბრუნდა.

თმოგვის ციხე და ქალაქი ამჟამად ნანგრევების სახითაა შემორჩენილი. მის შესახებ ვახუშტი წერდა: „ხობას ზეით არს, ცუნქა-ღრელის ხევთ შორის, თმოგვ. კლდესა ზედა, ციხე შენი, თმოგვ იყო ქალაქი, არამედ აწ არს დაბა“. არტაანის მტკვრის მარცხენა შტარეს, ვარძიასა და ხერთვისს შორის უზარმაზარი ნანგრევებია. ძველი გზა აღარ ჩანს და დღეს იქ თვლებიანი ტრანსპორტით ვერ ახვალთ. მდინარის შტრიდან ქალაქი და ციხე მთის ქარაფის გამო ადრეც შეუღწეველი იქნებოდა. აქ სხვადასხვა მხრიდან შემავალი გზები თავიდანვე კედლებით გადაუკეტიათ. ქიშკარი არ შემორჩენილა.

წყალი ციხის შიგნით არ ჰქონიათ. ამიტომ მდინარემდე გვირავი ჩაუყვანიათ. ეს გვირავი რთული ნაგებობაა. ზოგან იგი მთის ქვეშ გადის, ზოგ ადგილას (ღია ადგილას) ამოშენებულია.

ნაქალაქარისა და ნაციხარის ტერიტორიაზე მრავლადაა დიდი თუ პატარა ნაგებობების ნანგრევები. არის ეკლესიის ნანგრევიც.

ტაო კლარჯეთის ციხე-ქალაქები და ციხეები

საქართველოს ტერიტორიაზე ყველა ეპოქაში გამაგრების ერთიანი სურათი შეიძინევა. ცხადია, ყოველ რეგიონს თავისი განმასხვავებელი, ჩვეული ნიშნები აქვს, მაგრამ ყველა ერთადერთი საერთო ქართული ნიშანდობლიობით გამოირჩევა.

სამწუხაროდ, საქართველომ თურქეთის ექსპანსიის გამო ტაო-კლარ-

ჯეთი XVI ს-ის მეორე ნახევარში დაკარგა. იქაური ძეგლები შედევრები გახლავთ, მაგრამ შლობლოური მოვლა და ზრუნვა აკლიათ. ამიტომ ბევრი მათგანი მოისპო, ბევრიც სხვა დანიშნულებისამებრ გადაკეთდა, ხოლო რაც შემორჩა, დაუყოვნებლივ ითხოვს შევლას.

ქართველს საუკუნეების განმავლობაში ამ მხარეში არ ჩაესვლებოდა. მართალია, დღეს შეიძლება ტურისტად ეწვიო იქაურობას, მაგრამ არქეოლოგიური და სარესტავრაციო სამუშაოების ჩატარების უფლებას არ იძლევიან.

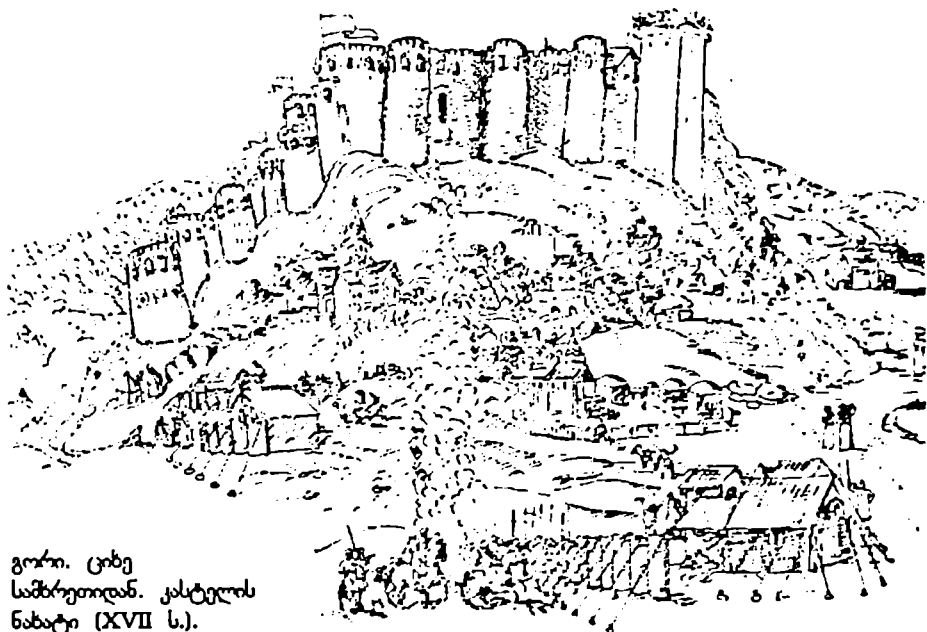
ტაო-კლარჯეთის ფორტიფიკაცია ჯერჯერობით არამცთუ შესწავლილი, აღრიცხულიც არ არის. ის მცირე რამ, რაც ვიცით, ვიცით სხვადასხვა წიგნიდან. როგორც დანარჩენ საქართველოში, აქაც მიმოფანტულია ციხე-ქალაქები, ციხესიმაგრეები, ციხე-დარბაზები და კოშკები. მაგრამ არ გვხვდება მხოლოდ ციხე-გალავნები, რომლებიც განსაკუთრებული პირობების შედეგად გაჩნდა ქართლ-კახეთში. ტაო-კლარჯეთი მთაგორიანი მხარეა და როგორც სხვაგან საქართველოში აქაც სიმაგრეები მაღალ ადგილებზეა აგებული. აქაც საშენ მასალად ძირითადად გამოყენებულია ყორეჭვა (იშვიათად თლილი ქვა, აგური).

ადგილს ნაკლებად აშანდაკებდნენ, ნაკლებად ასწორებდნენ. ქალაქი, დიდი თუ პატარა, გამაგრებულია. ყველას იმდენი ჭიშკარი აქვს, რამდენი გზაც ადგება. გამაგრებულია ეკლესია-მონასტრებიც.

ტაო-კლარჯეთის ქალაქთაგან შეიძლება ჩამოვთვალოთ არტანუჯი, ოლთისი, ართვინი, არტანი და სხვა, ასევე ციხეთაგან: ველი, სოლო-მონ-ყალა, ქაჯის ციხე, ყალა-ჯუბა და სხვ.

მორი

ქალაქი გორი მდებარეობს ქართლის გულში. აქ ძველთაგანვე იყრიდა თავს არა მარტო დასავლეთიდან და აღმოსავლეთიდან მომავალი, არამედ ჩრდილოეთიდან მდინარეებზე - დიდსა და პატარა ლიახზე, აგრეთვე მდ. მეჭულაზე გასასვლელი გზები და სამხრეთიდან ტანას ხეობაში გამავალი გზა. გორის მიდამოები მცირედაა გაშლილი, მაგრამ თვით ციხესა და ქალაქს საფუძველი ჩაეყარა სწორედ იმ კლდოვან გორაკზე, რომელიც ტაფობის შუაშია აღმართული. აქედან კარგად ჩანდა შორიდან მომავალი გზები და მტერი ქალაქს ძნელად თუ მიეპარებოდა შეუშინებლად.

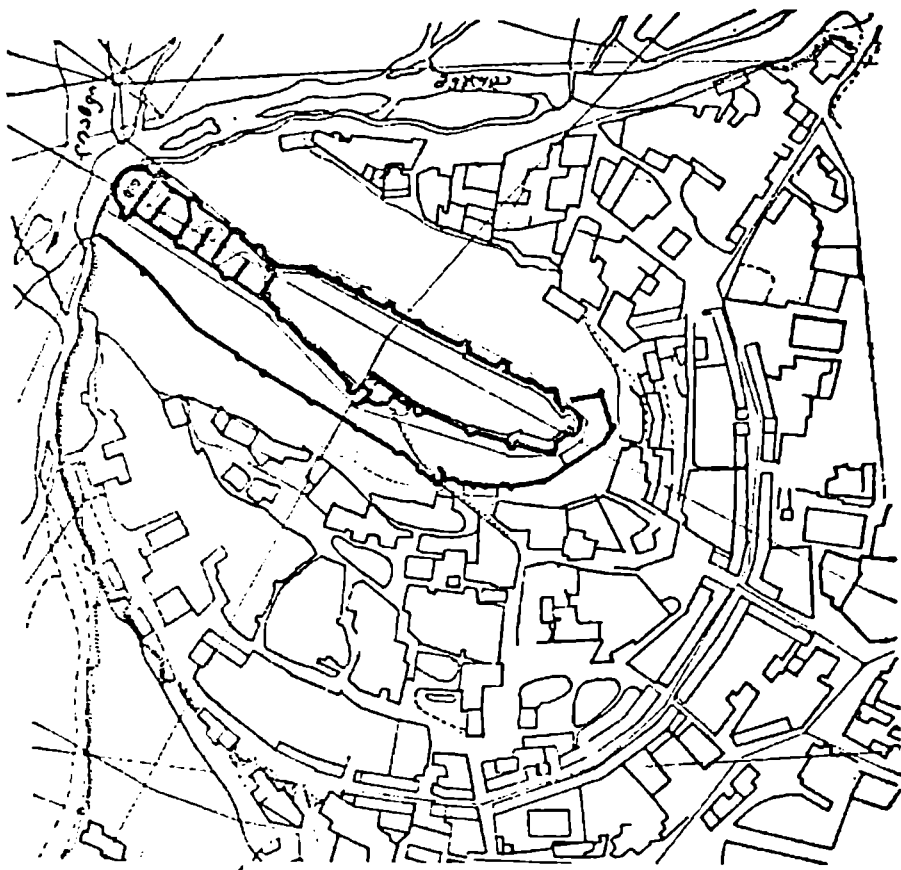
გორი. ციხე
სამხრეთიდან. კასტელის
ნახატი (XVII ს.).

გორის ნანგრევებზე სხვადასხვა დროის ნაშენის მრავალი ფენა განირჩევა, თვით ძველი ქალაქის კვალი კი დღევანდელი განაშენიანების გამო მთლად წაშლილია.

გორის ადრინდელ წარსულზე მატყანეები არაფერს ამბობენ, მაგრამ როცა 1946 წ. გორაკის ჩრდილოეთის ფერდობი ჩამოხვავდა, ამის შედეგად ისტორიის მეტად საყურადღებო ფურცელი გადაგვეშალა: გამოჩნდა ანტიკური ხანის შესანიშნავი კედლის წყობა. მისი მსგავსი კედლები გვხვდება აღმოსავლეთ საქართველოს ისეთ ციხე-ქალაქებში, როგორებიცაა არმაზი (ბაგინეთი), წიწამური და სხვ. და მათთან ერთად ისიც შეიძლება ძვ.წ. პირველი ათასწლეულის ბოლო საუკუნეებით დათარიღდეს.

ამჟამად გორის ნაქალაქარისგან დარჩენილია მცირე ნაწილი, რაც საუკუნეების უკუღმართობას და 1920 წ. მიწისძვრას გადაურჩა.

ქალაქის ციხის კედლები გორაკის რელიეფს მიჰყვება. ამიტომაც ისინი უსწორმასწოროა. მდ. ლიახვი, რომელიც ახლა ციხისგან კარგა მოშორებით მიედინება, წინათ გორაკს აღმოსავლეთ მხარეს ჩაუდიოდა.

გორი. ციხის გენგემა.

სწორედ ეს ბუნებრივად ხელსაყრელი ვითარება მარჯვედ გამოუყენებით შშენებლებს და სიმაგრის კედლები მდინარეზე ჩამოუყვანიათ. ასეა ნაჩვენები გორის ციხე იტალიელი მისიონერის ქრისტეფორე კასტელის მიერ 1633 წ. შესრულებულ ნახატზე.

1920 წ. მიწისძვრამ განსაკუთრებით დააზიანა გორაკის თხემზე მდებარე კედლები. მათი ზედა ნაწილი არ შემორჩენილა, გადარჩენილი სქელი კედლების ნაწილები ყრუა, ეტყობა, სათოფეები და სალოდნები ზედა ნაწილებში იყო განლაგებული.

უკეთაა შენახული ციხის დასავლეთ ფერდობზე მდებარე ნაწილი.

რომელსაც ადგილობრივ „ცხრაკარას“ ეძახიან. მოუხედავად დაზიანებისა, მაინც ხერხდება მისი ზოგი რამის აღდგენა XIX ს-ის დამდეგს შედგენილი გეგმის მიხედვით.

„ცხრაკარას“ გარეთა კედლებს შორის მანძილი 12 - 13 მეტრია. „ცხრაკარას“ ექვსი განივი კედლითაა გადაღობილი, მდინარისკენ ეშვება და იქ ნახევარწრედ მთავრდება. ამ განივი კედლებით წარმოქმნილი ცალკეული მონაკვეთები ერთმანეთს უკავშირდება თითქმის ჯვარედინად განლაგებული გასასვლელებით. ციხის ამ მხარეს დიდი დაღმართი იყო. ამიტომ ზოგან კიბეებიც გაუყუთებიათ. შიდა საფეხურები გარეთა განიერ კედლებსაც ჰქონიათ. ციხის სამხრეთი კედელი გამაგრებული ყოფილა ორი კოშკითა და ერთი ბურჯით. კოშკები ორსართულიანია. პირველი სართული საცხოვრებელია, მეორე ძირითადად თავდაცვას ემსახურებოდა, მაგრამ საცხოვრებლადაც გამოდგებოდა. მეორე სართულის ზემოთ საბრძოლო ქანგურებიანი ბანია. ძველი ჩანახატების მიხედვით ქანგურები ციხის კედლებს მთელ სიგრძეზე ჰქონდათ. ქანგურების ქვემოთ კედლებს შიგნიდან საბრძოლო ბილიკი მიჰყვებოდა. იმავე ღონეზე კედლებში განლაგებული ყოფილა სათოფეები, საზარბაზნეები და სალო-ლეები.

„ცხრაკარას“ გარდა იმისა, რომ თავდაცვისთვის მოსახერხებელი მდებარეობა ჰქონდა, მეტად მნიშვნელოვანი როლიც ენიჭებოდა. ეს როლი იყო ციხის წყლით მომარაგება. სამისოდ ციხის ბოლოდან მდინარეზე ჩადიოდა გვირაბი. საჭიროების მიხედვით წყალს ინახავდნენ „ცხრაკარას“ ბოლო მონაკვეთში არსებულ აუზში და ზემოთ, ციტადელის შუაში მოწყობილ წყალსაცხეში.

აღრეულ ხანაში ციტადელს შესასვლელი სად ჰქონდა, არ ჩანს. XVII-XVIII საუკუნეებში კი ჭიშკარი ციტადელის სამხრეთი კედლის კენტიდან იყო. აქ მღვდამი კოშკისგან გადარჩენილია მხოლოდ კამარო-ანი გასასვლელი, ქვედა სართული.

ციტადელის სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდგარა მცირე ზომის ეკლესია. აამწუხაროდ, 1920 წ. მიწისძვრის შემდეგ მისგან მხოლოდ პატარა ნა-ქოლი გადარჩა. დასავლეთიდან ეკლესიისკენ მიემართებოდა კიბე, რომე-ლიც ციხის ზედა ეზოს დიდი თაღით უკავშირდებოდა. კიბე ნაწილობ-რივ დაზუტული იყო და, შესაძლოა, ციხისთავს დამატებით გასასვლე-ლად ემსახურებოდა.

გორი. ციხე დასავლეთიდან. ცხრაკარა.

გორის ციხეს უვლიდა მეორე კედელიც, რომელიც ციტადელის მოშორებით, სამხრეთ-აღმოსავლეთით, საკმაოდ დიდ ტერიტორიას ზღუდავდა.

ისტორიულ წყაროებში გორი პირველად VII ს-ის პირველი ნახევრის ამბებთან დაკავშირებით იხსენიება. გადმოცემით სტეფანოზ ერისმთავრის შვილმა - არჩილმა - მემკვიდრეობით მიღებული განძის ნაწილი გორში ჩაფლა. ისტორიკოს ჯუანშერის მიხედვით ამ სამალავს „ტონთიო“ ეწოდებოდა, რაც „ოქროს მთას“ ნიშნავს.

ზოგი ისტორიული წყარო გორის დაარსებას დავით აღმაშენებელს მიაწერს. ქალაქის შესახებ შედარებით მეტი ცნობები გვაქვს XIII ს-ის ბოლოდან. მემატანის მიხედვით მონღოლებთან ბრძოლით დასუსტებულ საქართველოს თურმე კაცკასიის მთების გადაღმა ბინადარი ოსებიც გაუთამამდნენ, შემოესივნენ და გორი აიღეს, მაგრამ გიორგი ბრწყინვალემ ისინი ერთიანად გარეკა.

ამის შემდეგ თითქმის საუკუნეწახევრის განმავლობაში გორის შესახებ არავითარი ცნობა არა გვაქვს. 1474 წ. გორი ნახა სპარსეთში მიმავალმა ვენეციელმა კონტარინიმ. მისი თქმით აქ ხის ციხე მდგარა. ეტყობა, მტრის მიერ დანგრეული ძველი ციხის ნაცვლად ქართველებს დროებით ხის ციხე აუშენებიათ.

1477 წ. საქართველოს დიდძალი ჯარით დაესხა თავს ირანის მზრახველი უზუნ-ჰასანი, რომელმაც აიღო თბილისი და გორი. 1479 წ. კი ახლად გამეფებულმა კონსტანტინე II-მ სხვა ციხეებთან ერთად გორიც დაიბრუნა და ყველგან თავისი მეციხოვნენი ჩააყენა.

კონსტანტინეს სიკვდილის შემდეგ ქართლში მეფობდა სუსტი ნებისყოფის დავით X. იმერეთის მეფე ალექსანდრემ მოინდომა შექმნილი ვითარება დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველოს გასაერთიანებლად გამოეყენებინა. ამ მიზნით 1509 წ. ქართლში გადმოვიდა და პირველ რიგში გორი აიღო, მაგრამ წინსვლა აღარ დასცალდა. იმერეთს ოსმალები შემოესივნენ და იძულებული გახდა, უკან გაბრუნებულიყო.

XIV ს-ის შუა ხანებში საქართველოში რამდენჯერმე ილაშქრა შაჰთამაზმა, ღალატით დაიპყრო თბილისი, მაგრამ გორი ვერ აიღო, რომელიც ამ დროს ქართველ მეფეთა მთავარი დასაყრდენი იყო. მან მხოლოდ მეოთხე ლაშქრობის დროს მოახერხა გორის აღება, თუმცა მცირე ხნით. ახლად გამეფებული სიმონი მამამისივით გორიდან ხელმძღვანელობდა სამშობლოს დაცვის საქმეს. გორი კვლავ ქართლის ცენტრი გახდა.

შემდგომ წლებში, როცა ოსმალებსა და სპარსელებს შორის გაჩაღებულ ბრძოლაში ოსმალებმა გაიმარჯვეს, მათ საქართველოს მიტაცებაც განიზრახეს. ეს ღალა-ფაშამ ნაწილობრივ განახორციელა კიდეც. ქართველებმა, განსაკუთრებით ქართველობის შესანარჩუნებლად მებრძოლმა სიმონ I-მა, რომელიც ირანის ტყვეობიდან საგანგებოდ ოსმალთა წინააღმდეგ საბრძოლველად გაათავისუფლეს, რამდენჯერმე უშედეგოდ სცადა ციხის აღება. მან ალყა შემოარტყა გორს და ცხრა თვე არ მოუხსნია, მაგრამ ოსმალები არ ნებდებოდნენ. ბოლოს მეფემ ასეთი რამ მოიფიქრა. იწყებოდა მარხვა. ოსმალებმა იცოდნენ, რომ ამ დროს ქართველები ომს ერიდებოდნენ. მეფემ კი რამდენიმე თავადს უბრძანა, ციხის ახლომახლო ხის კიბეები მოეშაღებინათ. ერთ უმთვარო ღამეს ქართველები უხმოდ შემოერთყვნენ ციხეს, მიადგეს კიბეები და ხელჩართულ ბრძოლაში ციხის გარნიზონი გაანადგურეს.

XVII ს-ის დამდეგს გორი კვლავ ქვეყნის ცენტრი ხდება. როცა ოსმალთა წინააღმდეგ საბრძოლველად შაჰ-აბასმა დახმარება სთხოვა საქართველოს და უარი მიიღო, იგი ქვეყანას შემოესია. ქართლისა და კახეთის მეფეებმა წინააღმდეგობის გაწევა უაზრობად მიიჩნიეს და იმერეთში გადავიდნენ. შაჰ-აბასმა დაიპყრო ქვეყანა და გორს დაღბა. შემდეგ ნაძარცვითა და ტყვეებითურთ უკანვე გაბრუნდა.

ამ დროს გორის ციხე საკმაოდ დაზიანდა. საქართველოში მეფედ ახლად გამწესებულმა გამაჰმადიანებულმა როსტომმა მაშინვე შეაფასა გორის სტრატეგიული მნიშვნელობა და მისი აღდგენა დაიწყო. მემატანეთა თქმით მან 20 დღეში (სხვა ცნობით 40 დღეში) აღადგინა ციხე. შემორჩენილია ციხის ნახატი, რომელიც როსტომმა გორში მცხოვრებ იტალიელ მისიონერს - ქრისტეფორე კასტელს - დაახატვინა. ამ ნახატზე ჩანს, რომ დღეს არსებული ციხის მეტი ნაწილი სწორედ როსტომის დროს არის აგებული.

კასტელის ნახატი პირველია ჩვენამდე მოღწეულ საქართველოს ციხეთა ამსახველ ნახატებს შორის და ფრიალ საინტერესოა. მაშინ წესად ყოფილა ციხეებზე დროშების აღმართვა, რაც თავისთავად ადასტურებს ისტორიულ წყაროთა ცნობებს. კერძოდ, კასტელის ნახატის მიხედვით გორის ციხეზე ოთხი დროშა ფრიალებს. ერთი ყველაზე დიდი დროშა აღმართულია ციტადელის დასავლეთ ბოლოზე, მეორე, უფრო პატარა - აღმოსავლეთით, ხოლო ორი - „ცხაკარას“ კედლებზე. ციხის ფერდობზე დახატულია ჯარის ბანაკი, შუბებით შეიარაღებული მეომრები და სხვ., იქვე ნაჩვენებია ერთ და ორსართულიანი სახლები.

გორის ციხე როსტომის ერთ-ერთი მთავარი დასაყრდენი ყოფილა და იყენებდა კიდევ როგორც გარეშე, ასევე შინაური მტრების დასათრგუნავად, საჭიროების დროს საპყრობილედაც. მაგალითად, როცა ქაიხოსრო ბარათაშვილის ოჯახი დასაჯა, მისი შვილები გორის ციხეში დაამწყვდია.

XVII ს-ში გორის ციხეში ზარბაზნებიც ყოფილა. ამაზე შემდეგი ამბავი მეტყველებს: აჯანყებული ნოდარ ციციშვილი რომ მძოვრეთის ციხეში (თავის რეზიდენციაში) გამაგრებულა, მეფე როსტომმა ალყითაც ვერ მოახერხა მისი დამორჩილება და ბრძანა, გორის ციხიდან ზარბაზნები მოეტანათ. აჯანყებულები იძულებულნი გახდნენ, დანებებულებიყვნენ. ფრანგი მოგზაურის ჟან შარდენის ცნობით XVII ს-ის 70-იან წლებში გორში თურმე მდიდარი ვაჭრები ცხოვრობდნენ, ციხეში კი ასაკაციანი გარნიზონი იდგა.

იმ ხანებში, გორის ციხე ძლიერი სიმაგრე რომ ყოფილა. ამაზე მეტყველებს ის ბრძოლაც, რომელიც შაჰის მიერ ტახტიდან გადაყენებულ გიორგი XI-სა და ახლად დანიშნულ ერეკლე I-ს შორის გაიმართა. გიორგიმ ტახტი უბრძოლველად არ დათმო, ააჯანყა ხალხი, თითქმის მთელი ქვეყანა დაიკავა და გორის ციხეს ალყა შემოარტყა. ალყა ხანგრძლივი გამოდგა. ციხეში მყოფებმა მეფეს საურეკრები გაუგზავნეს და

შეუთვალეს, თავი დაგვანებო. მეფემ ალყა მართლაც მოხსნა. აქ საგულისხმოა ის, რომ ციხის სიმტკიცე ისე სჯეროდათ შიგ მყოფთ, თუ სასამელ-საჰმელი ექნებოდათ, ვერავინ ვერაფერს დააკლებდათ.

XVIII ს-ის დამდეგსაც გორი ისევ საიმედო ციხე გახლდათ. ვახტანგ VI ხშირად იყო გორში, ხოლო როცა იძულებული გახდა, ირანში წასულიყო, ქართლის მმართველად თავისი ძმა სიმონი დატოვა და რეზიდენციად გორი მისცა.

რუსეთში ვახტანგ VI-ის წასვლის შემდეგ, ქართლში თურქების ბატონობის დროს, გორის ციხე მტერს ეპირა. ქვეყნის განთავისუფლებისთვის ერთ-ერთმა მთავარმა მეზობელმა, სარდალმა გივი ამილახვარმა ორიგინალური ხერხით აიღო ციხე: ის და მუხრან-ბატონი გორელებს შეუთანხმდნენ და ჯარი ქალაქში დამალეს, ხოლო იმათ, ვისაც ოსმალთათვის ციხეში მორები აჰქონდათ, ოთხი რჩეული ვაჟკაცი გაუარიეს და დავალეს, ხეები ისე დაეყარათ, რომ მცველებს კარი ვერ დაეკეტათ. ამის შედეგად ქართველები ციხეში შეიჭრნენ და გორი მათ დარჩათ. ქართველებმა ახლაც ჩვეული ხერხი გამოიყენეს - ერთი მტრის წინააღმდეგ მეორე გამოიყვანეს, ამჯერად ირანი მოიშველიეს. მაგრამ როცა ნადირ-შაჰმა ქართლი გააპარტახა და თბილისიდან მისი მომხრე თავადები წაივინენ, გაბრაზებულმა გორის ციხე აიკლო. გორი მხოლოდ ნადირ-შაჰის გარდაცვალების შემდეგ, XVIII ს-ის 40-იანი წლების ბოლოს, დაიბრუნა თეიმურაზ მეფემ.

XVIII ს-ის საქართველოში გორი, სხვადასხვა ცნობით, თბილისის შემდეგ მეორე ქალაქი იყო და როგორც ფეოდალურ ქალაქს, საკუთარი ციხის გარდა ჰქონდა კედელი, რომელიც მას ირგვლივ ერტყმოდა. კედელს იმ დროისათვის შედარებით დაბალი სამი ალყათვის კარი ჰქონდა.

ქალაქის მესვეურნი მარტო კედლის სიმაგრის იმედით როდი იყვნენ. მათ ციხეს თხრილიც შემოავლეს. თხრილს რა სიგრძე-სიგანე ჰქონდა ადრეულ საუკუნეებში უცნობია, მაგრამ 1773 წ. ერეკლეს მიერ ხელმოწერილ ერთ საბუთში ნათქვამია, რომ საჭიროა თხრილის სიღრმე იყოს ოთხი მეტრი, ხოლო სიგანე ხუთი მეტრი. თხრილში იდგა მდინარიდან გამოყვანილი წყალი. ასეთი თხრილის გადალახვა, ცხადია, ცხენოსანს გაუჭირდებოდა.

გორის ციხემ თავისი მნიშვნელობა XIX ს-ში დაკარგა. ამ დროიდან ქალაქის ირგვლივ არსებული კედელიც მოიშალა.

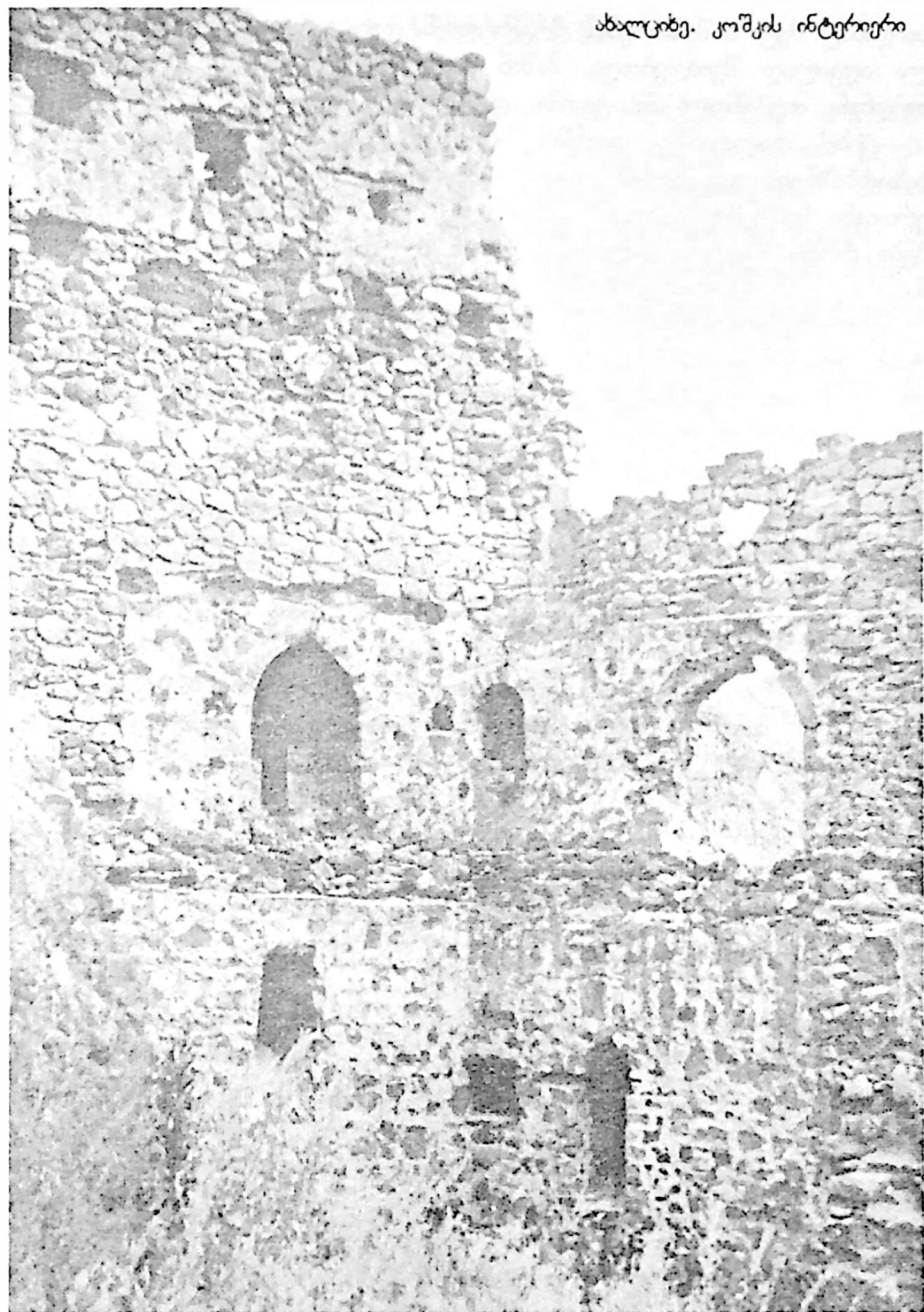
ახალციხე სამხრეთ საქართველოს ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ქალაქია. მის წარმოშობაზე უძველესი ცნობები არ შემორჩენილა, მაგრამ სავარაუდოა, რომ IX ს-დან უკვე არსებობდა. ვახუშტი ბატონიშვილის აზრით მას ადრე შესაძლოა „ლომსია“ ერქვა. ასეა თუ ისე, ახალციხე XI ს-დან მნიშვნელოვანი პუნქტია, ხოლო XII-XIII საუკუნეთა მიჯნაზე, თამარის ხანაში, ახალციხის მფლობელ თორელებს, განსაკუთრებით შალვასა და ივანეს თვალსაჩინო ადგილი უჭირავთ საქართველოს ცხოვრებაში.

ახალციხე XIV ს-ში გადადის სამცხეში გაბატონებულ ჯაყელთა საგვარეულოს ხელში. გახდა მათი რეზიდენცია და ამ შტარის ცენტრი. ახალციხეში რამდენიმე გზა იყრიდა თავს, რაც ქალაქს დიდ უპირატესობას უქმნიდა. ამავე დროს ახალციხის შტარე მდიდარი იყო და ამიტომ მუდამ მტრების სათარეშო გახლდათ, მაგრამ შტარის განსაკუთრებული ავებდობა დაიწყო XIII ს-ის II ნახევრიდან, მონღოლთა ბატონობის ხანაში. ამას ემატება ახლად გაჩენილი ძლიერი მეზობლის - თურქეთის შემოტევები. საუკუნის განმავლობაში მესხებმა მრავალი დიდი ბრძოლა გადაიტანეს, მაგრამ დამოუკიდებლობა მაინც ვერ შეინარჩუნეს. XVI ს-ის ბოლოს დაქუცმაცებულ, დასუსტებულ საქართველოს სამცხე-საათაბაგო ჩამოგლიჯეს, ათაბაგის ადგილი 1628 წლიდან სულთნის მოხელემ - ფაშამ დაიჭირა. ქვეყანას მოწყვეტილი ეს შტარე მხოლოდ ორასი წლის შემდეგ - 1828 წ. დაუბრუნდა საშობლოს.

ქალაქი ახალციხე მდებარეობს მდ. ფოცხოვის ნაპირას. ალბათ კლდოვანი პლატოს მიმდებარე ტერიტორია ეკავა, მაგრამ მისგან მტრე რამ არის გადარჩენილი. თვით პლატოზე ციტადელი ყოფილა. თავდაპირველი სახით მის თითქმის არცერთ ნაგებობას არ მოუღწევია.

ახალციხეს ფაქტურად ორი ცხოვრება ჰქონდა. ერთი, როცა მას ქართველები აშენებდნენ და განაგებდნენ, მეორე, როცა იქ ფაშები ბატონობდნენ. ფაშების მშენებლობის ნაშთებია მეჩეთი, მინარეთი და ორსართულიანი შენობა.

ციხე ძალიან რთული რელიეფის კლდოვან გორაზე დგას, ამიტომ მისი მოხაზულობა ასევე რთული და უსწორმასწოროა. აქ ყოფილა ერთმანეთისგან კედლებით გამოყოფილი რამდენიმე ეზო, რომელთაც დიდი ან პატარა კარი აკავშირებდა. გალავანი იქით უფრო მაღალი იყო,

საიდანაც მეტ საშიშროებას მოელოდნენ. თუ გარედან კლდეზე ამოსვლად ადვილად შეიძლებოდა, მაშინ გალავანს მაღალსა და სქელს აშენებდნენ, თუ ძნელი მისადგომი, დაბალსა და თხელს.

ციხის გალავანზე თითქმის ყველგან ჩანს სათოფეები, ზოგან - საზარბაზნებიც, მაგრამ ისინი იმდენჯერაა გადაკეთებული, ძნელია ერთიანი სისტემის დადგენა. 200 წლის განმავლობაში ცოტა ცვლილებები როდღი შეიტანა ქალაქის გარეგან სახეში იქ მყოფმა თათრის ჯარმა.

გორაზე მდგარ ციხეს, ცხადია, ბუნებრივი წყალი არ ექნებოდა, ამიტომ ციხიდან მდინარემდე საკმაოდ დიდი გვირაბი გაუყვანიათ. მის გარდა არის სხვა გვირაბებიც, რომლებსაც მოულოდნელი თავდასხმების დროს იყენებდნენ.

ციხისა და ქალაქის ნაგებობები არაერთხელ დანგრეულა, რასაც აშკარად მოწმობს ციხის კედლები. თითქმის ყველგანაა ტაძრებისა და სხვა შენობების ნაშთები, რომელთა საშენ მასალად ჩუქურთმიანი და წარწერიანი ქვები გამოუყენებიათ.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ქალაქმა და მისმა ციხემ მტრის არა ერთი დარტყმა იგება. მემატიანე აღნიშნავს, რომ 1416 წ. „თურქთა ახალციხე ამოწყვედეს“. ვინ იცის, რამდენი უბედურება იმალება ამ სამი სიტყვის მიღმა, რამდენ ქართველს დაუბნელეს სიცოცხლე თურქებმა, რამდენი ტყვედ წაასხეს.

1444 წ. ახალციხეს თურქმანთა სახელმწიფოს მბრძანებელმა ჯეჰან-შაჰმა შემოუტია, მაგრამ ვერაფერი დააკლო და განიდევნა. ცოტა ხნის შემდეგ ირანელები დაიძრნენ. მათ მოაოხრეს სამცხე და „მოადგეს ციხეს ახალციხესა, ბრძოდეს დიდხანს და ვერღარა დაუდგნა სიმაგრემან, გატეხეს და დაწვეს ქალაქი და დაიპყრეს ხელთა მესხნი და დარბაისელნი ციხოვანნი“.

ოსმალებმა ახალციხის ხელში ჩაგდების შემდეგ მის აღდგენა-გამაგრებაზე დაიწყეს ზრუნვა. ერთი მემატიანეს ცნობით ახალციხე „ალაშენეს ურუმთა“ 1587 წ. ცხადია, აქ რესტავრაცია იგულისხმება და არა ახლად აგება.

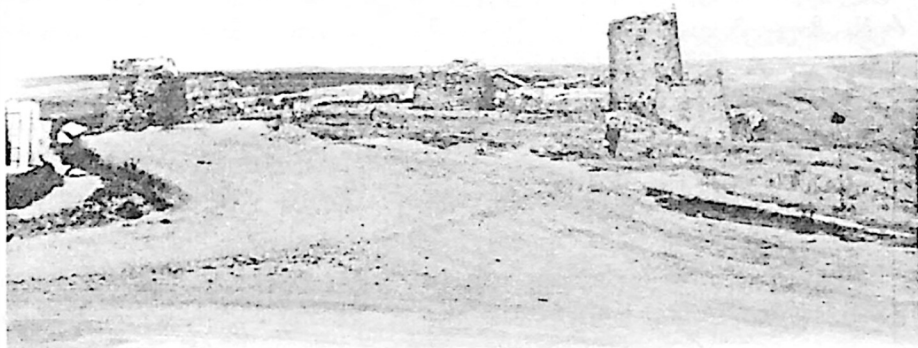
ქართველი მოსახლეობა ახალციხეში, მოუხედავად გარკვეული ასიმილაციისა, მაინც საკმაოდ იყო და აშკარად თუ მალულად ქართველობას ინარჩუნებდა. დღეს ახალციხე დიდია და ძველი ქალაქისა და ციხის ნანგრევებს მხოლოდ მისი ერთი უბანი უკავია.

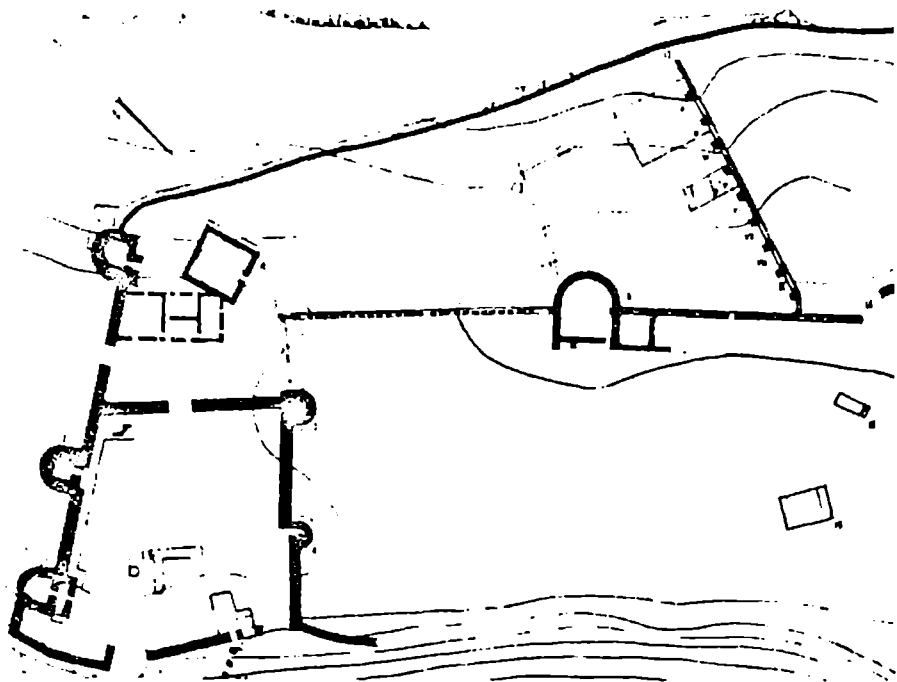
ახალქალაქი

IX-X საუკუნეებში ახალქალაქი შესაძინევი პუნქტი უნდა ყოფილიყო, მაგრამ ზღუდე დიდხანს არ ჰქონია. როცა XI ს-ის 40-იან წლებში ბაგრატ IV-სა და კლდეკარის ერისთავს - ლიპარიტს - შორის ბრძოლა გამწვავდა, ლიპარიტის მომხრეებს - ფარსმან თმოგველსა და თუხარისის ერისთავს - ბეშქენ ჯაყელს ახალქალაქის ზღუდის მშენებლობა დაუწყიათ. ეს გრანდიოზული მშენებლობა დიდხანს გაგრძელებულა.

მემატინეთა ცნობით სელჯუკთა პირველი შემოსევისას, 1065 წ., ყველაზე მეტად ახალქალაქი დაზარალებულა. ალყაშემორტყმული მესხები დიდ წინააღმდეგობას უწევდნენ მოზღვავებულ მტერს. ქალაქი-ციხის შენება ჯერ კიდევ არ იყო დამთავრებული, მაგრამ სამი დღე მდგრად იცავდნენ მას. შემდეგ მესხებმა როცა დაინახეს, რომ დაუმაგრებელი კედლები ვეღარ დაიცავდნენ, ციხიდან გამოვიდნენ, ხელჩართულ უთანასწორო ბრძოლაში ჩაებნენ და გმირულად შეაკვდნენ მტერს. ქალაქში შეჭრილმა დამპყრობლებმა არც დიდი დაინდეს, არც პატარა. „შეიღება წყალი ახალქალაქისა სისხლითა“, - გვამცნობენ ისტორიკოსები. ქალაქი ძალიან მდიდარი ყოფილა და მტერმა არა მარტო უამრავი

ახალქალაქი . საერთო ხედი.

ახალქალაქი. ციტადელის გეგმა.

ტყვე წასხა, უზღვავე განძიც წაიღო.

ნაქალაქარი ახალქალაქი მდებარეობს ჯავახეთის მტკვრისა და ახალქალაქის წყლის შესართავთან. იგი გრძელი სამკუთხედის ფორმის პლატოზე ყოფილა განლაგებული ციტადელთან ერთად. ირგვლივ შემოვლებული ჰქონია ქვის მაღალი, სქელი კედელი, რომელიც ციცაბო ნაპირებს მიუყვებოდა. გზა სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან მოდიოდა, მთავარი ჭიშკარიც ამ მხარეს ყოფილა.

ქალაქის ციტადელი აღმოსავლეთით მდებარეობდა და მთლიანად კეტავდა პლატოს სამხრეთიდან ჩრდილოეთ ნაპირამდე. სამშვილდის მგავსად ქალაქის მთავარ მისადგომებთან მტკიცე სიმაგრე იყო აღმართული.

ციტადელი სწორი ოთხკუთხა ფორმის ყოფილა. ჩვენამდე იგი ძალიან დაზიანებული სახითაა მოღწეული. მისი კედლების სიგანე საშუა-

ლოდ 2,5 მეტრს, სიმაღლე კი ათამდე მეტრს აღწევდა. ასეთი სქელი და მაღალი კედელი მტრისთვის მეტად ძნელი გადასალახავი იქნებოდა. კუთხეებში და კუთხეებს შუა ჩამატებულია კოშკები. კედლებთან ისინი ნახევარწრივად გამოწეული და მთელი ფრონტის კონტრაქტის საშუალებას იძლეოდა. კოშკები და კედლები კარგად გათლილი ქვებითაა მოპირკეთებული.

უფრო დიდი კოშკები განლაგებულია აღმოსავლეთით. მათგან ყველაზე დიდია ჩრდილო-აღმოსავლეთის კოშკი. შემორჩენილია მისი ზეითი სართული. პირველი სართული ყრუა, მეორესა და მესამეს თითო პატარა სარკმელი აქვს, მეოთხეს - ორი. საერთოდ ყველა კოშკი ერთნაირი მოყვანილობისაა. განსხვავდებიან მხოლოდ სარკმლებისა და კართა განლაგებით. დასავლეთ კედელში ჩართული ორი კოშკიდან ერთ-ერთში, ქვემოთ, წყალსაცავი ყოფილა. წყალს კი ზედა სართულის იატაკში დატანებული მცირე ხერელიდან იღებდნენ.

ციხე ბევრჯერ გადაუკეთებიათ. ერთი გადაკეთების დროს დასავლეთიდან დიდი ფართობი შემოუერთებიათ. სამხრეთით სასახლის მაგვარი მოზრდილი შენობა მდგარა. სხვადასხვა დანიშნულების ნაგებობები დასავლეთითაც ყოფილა.

ქალაქი მჭიდროდ დასახლებული იყო. მთელი ფართობი ნანგრევებითაა მოფენილი. გამოირჩევა ერთი მცირე და ერთი-ც საშუალო ზომის ეკლესიათა საძირკვლები.

XVI ს-ის ბოლოდან ახალქალაქი, მთელ სამხრეთ საქართველოსთან ერთად, ოსმალეთმა მიიტაცა. ორასზე მეტი ხნის განმავლობაში მან ბევრჯერ იცვალა სახე. ძველი შენობები ინგრეოდა, მათ ადგილს მუსულმანთათვის ნიშანდობლივი ახალი შენობები იკავებდა. საკმაოდ საფუძვლიანად გადაუკეთებიათ ციხე. კოშკებს დღესაც კარგად ემჩნევა ძირეული გადაკეთების კვალი.

ახალქალაქის რეალური დაბრუნების შესაძლებლობა გაჩნდა XVIII ს-ის 70-იან წლებში, როცა მას გარს შემოადგნენ მეფე ერეკლესა და მეფე სოლომონის შეერთებული ჯარები, მაგრამ ამ საქმის დაგვირგვინებას ხელი შეუშალა სოლომონ მეფის ავადმყოფობამ. ახალქალაქი სამშობლოს მხოლოდ XIX ს-ის პირველ მესამედში დაუბრუნდა.

თელავი საქართველოს ერთ-ერთი უძველესი ქალაქია. მართალია, მისი ქალაქად დამკვიდრება უფრო გვიანდელ ხანას მიეკუთვნება, მაგრამ პირველ საუკუნეებში ის მჭიდროდ დასახლებულიო ადგილი ყოფილა. აქ შემორჩენილია V-VI საუკუნეების ისეთი ღირსშესანიშნავი ძეგლი, როგორიცაა „ღვთაების ეკლესია“.

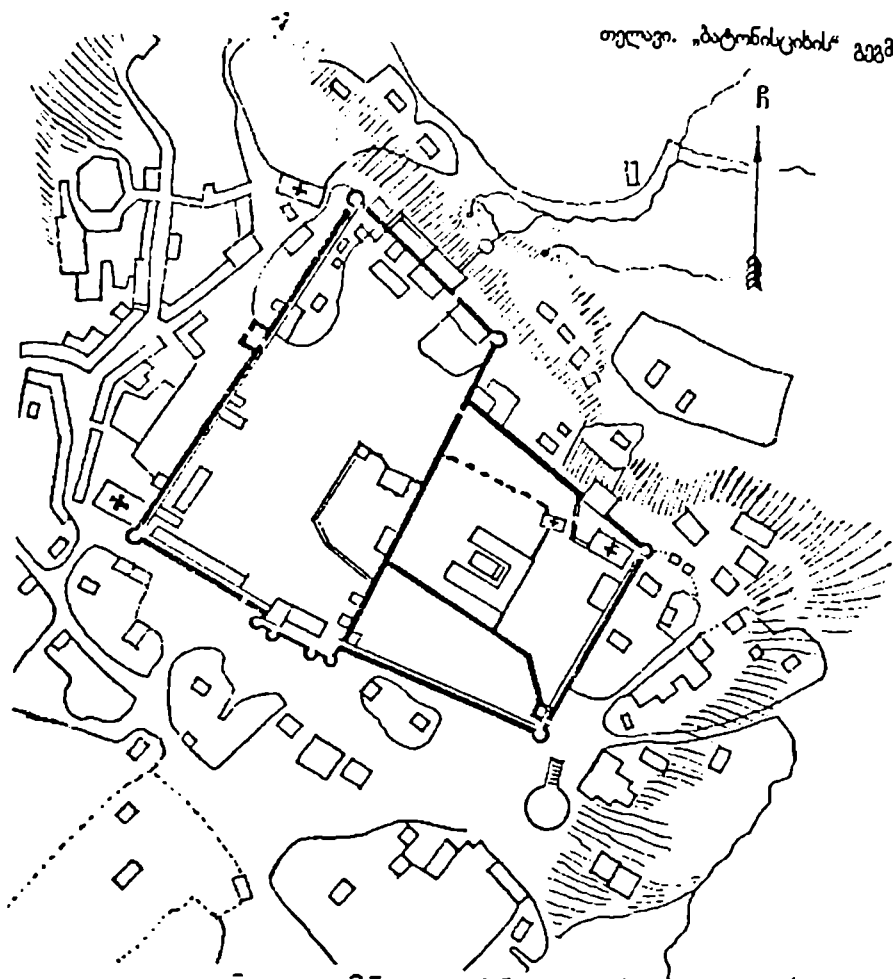
თელავის ქალაქად გადაქცევა უშუალოდ VIII-X საუკუნეების ამბებთან არის დაკავშირებული. ამ ხანებში კახეთ-ჰერეთი ძლიერი პოლიტიკური ერთეული ხდება და მისი ცენტრია თელავი. რამოდენა იყო მაშინ თელავი უცნობია, მაგრამ არსებობს მრავალი საბუთი, რომ XI ს-დან იგი მნიშვნელოვანი ქალაქია. მაშინდელ დიდ მშენებლობაზე მიუთითებს ე.წ. ძველი გალანის ნანგრევები.

იმ ხანებში კახეთ-ჰერეთის განდგომის პოლიტიკა მეტად აფერხებდა ერთიანი საქართველოს შექმნის საქმეს. ბრძოლა განდგომილთა და ცენტრალურ ხელისუფლებას შორის საუკუნეთა მანძილზე გრძელდებოდა და ხშირად უკიდურესად მწვავედებოდა. ამას ბოლო მოუღო დავით აღმაშენებელმა. XII ს-ის დასაწყისიდან უკვე კახეთ-ჰერეთის სამეფო აღარ არსებობს და თავისთავად მისი ცენტრის - თელავის - მეწინავეობასაც ბოლო მოეღო. მომდევნო საუკუნეებში თელავი თუმცა არ დედაქალაქობდა, მცირე ქალაქად მაინც რჩებოდა.

გვიანფეოდალური ხანის დაქუცმაცებულ საქართველოში ისევ გაჩნდა ცალკეული ერთეულები, რომელთა შორის ერთ-ერთი მთავარი ადგილი ეკონომიკურად მოღონიერებულ კახეთს ეჭირა. კახეთის ახალმა სამეფომ ახალი ცენტრი გაიჩინა გრემის სახით. სამწუხაროდ, გრემისთვის საბედისწერო აღმოჩნდა XVII ს-ის დამდეგს ირანის შაჰის ძლიერი დარტყმა, რის შემდეგაც იგი წელში ვეღარ გაიმართა.

სამაგიეროდ XVII ს-ის სამოციან წლებში თელავს ხელსაყრელი პირობები შეექმნა. მეფე არჩილმა ხანმოკლე მშვიდობიანობით ისარგებლა და თელავში სამეფო სასახლე ააგო. ამით იწყება თელავის აღორძინების ახალი ხანა. იგი ისევ იქცა კახთ მეფეთა რეზიდენციად.

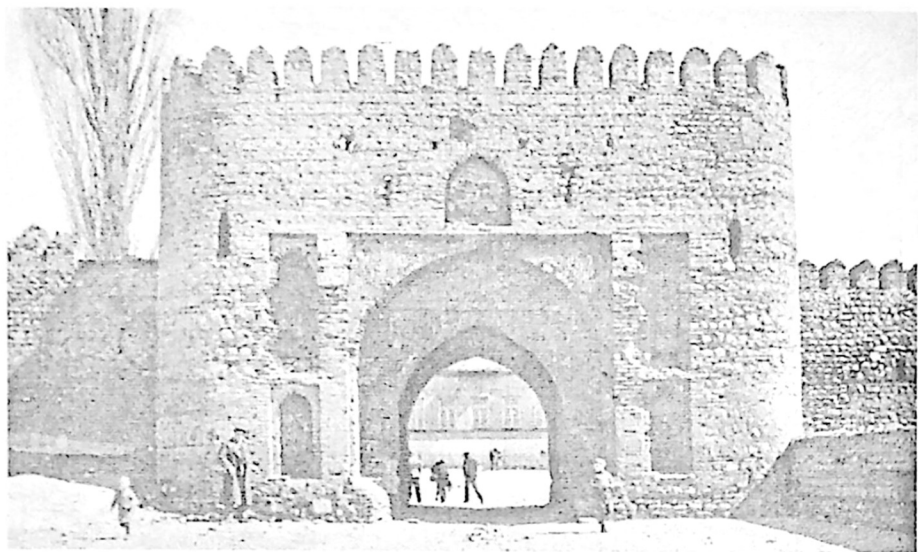
სამწუხაროდ, კახეთის კეთილდღეობა დიდხანს არ გაგრძელებულა, მაგრამ ახალი საუკუნის დამდეგიდან კვლავ დაიწყო გამოცოცხლება თელავი. დავით XI-მ (იმამ-ყული-ხანმა) თავისი სასახლე ისევ თელავს

დადგა. ამ დროიდან მოყოლებული XVIII ს-ის ბოლომდე თელავი კახეთის მეფეთა სამყოფი იყო.

ფეოდალური ხანის თელავში შექმნილი დიდი ანსამბლებიდან ჩვენამდე მოღწეულია შემდეგი ციხეები: „ბატონის ციხე“, „ვახუშტის ციხე“, „პორჩიბაზიშვილების ციხე“ და „ძველი ბაღვანა“.

მას შემდეგ რაც ამ ციხეებმა თავიანთი დანიშნულება დაკარგეს, ნაგებობათა დიდი ნაწილი დაინგრა, ზოგი გადაკეთდა, ზოგის ნაცვლად

თელავი. „ბატონისციხე“. დასავლეთის შესასვლელი ფასადი.

ახალი აიგო, ქალაქი გაიზარდა, ძველი ნაგებობები დაიწაგრა. დღეისთვის ყველაზე უკეთ „ბატონის ციხე“ გამოიყურება. იგი კახთ მეფეთა რეზიდენცია იყო და უთუოდ ამიტომ შეერქვა ეს სახელი. როგორც მეფეთა სამყოფი, ყველაზე დიდიც გახლდათ. ამჟამად შემორჩენილია მისი ვრცელი გალავანი, სასახლე, აბანო, ეკლესიები და სხვა.

„ბატონის ციხის“ გალავანი სამ ჰექტრამდე ფართობს ფარგლავს. გალავანი ორი უსწორო ფორმის ოთხკუთხედი, რომელთაგან მთავარია აღმოსავლეთ ოთხკუთხედი. აქ იდგა მეფის სასახლე და კარის ეკლესია. ფაქტიურად იგი შიდა ციხის ანუ ციტადელის მოვალეობას ასრულებდა. ორივე ოთხკუთხედს ცალ-ცალკე ჰქონდა ალაყაფის კარი. შუაზე გამავალ კედელში მათი დამაკავშირებელი გასასვლელი იყო.

ალაყაფის კართაგან (კარიბჭიდან) მარტივი ფორმისაა აღმოსავლეთის მხარის კარი (კარიბჭე), ხოლო დასავლეთისას საზეიმო იერსახე აქვს. ეს განსაზღვრავს მათი აგების დროს: პირველი XVII ს-ის მეორე ნახევარში აგებული, მეორე XVIII ს-ის შუა ხანებში.

აღმოსავლეთით მდებარე ალაყაფის კარი ორსართულიან ოთხკუთხედ კოშკშია მოთავსებული. კოშკის მეორე სართული, საცხოვრებელ-საგუშაგოა, კოშკი ისეა აგებული, შემსვლელი მხოლოდ წინა გალავნის

გავლით მოხედებოდა სასახლის ეზოში. ეს თავისთავად კარგად მოფიქრებული დაცვაა.

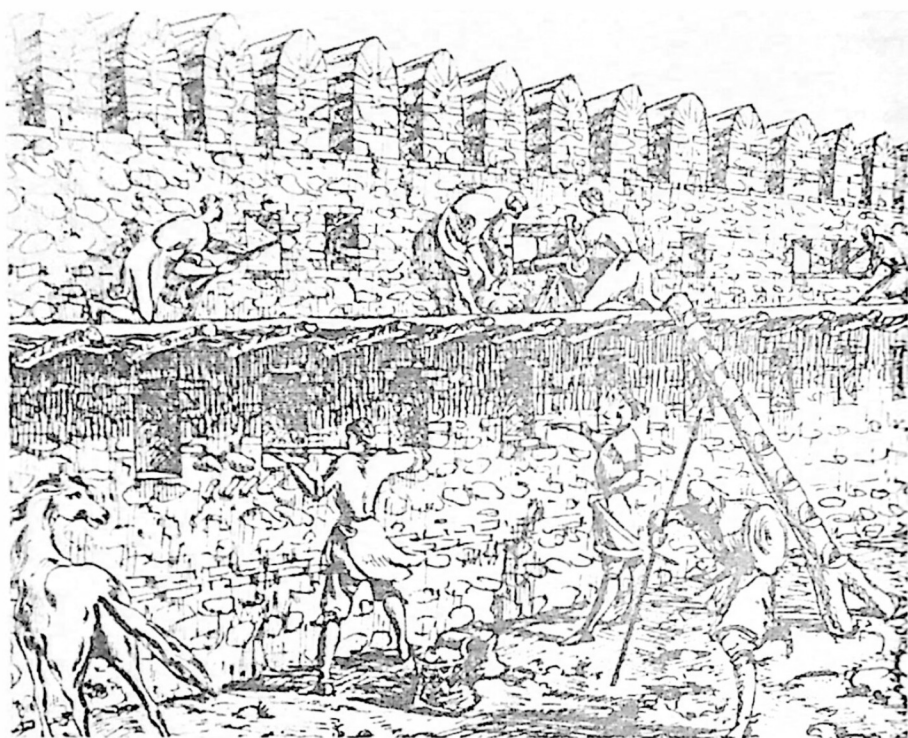
ციხის გალავანი XVIII ს-ის შუა ხანების ძეგლია. მემკვიდრე პაპუნა ორბელიანის სიტყვით, ერეკლე მეფემ 1753 წ. „განასრულა გალავანი თელავისა“. შესაძლოა მასში ჩართული იყოს XVII ს-ის გალავნის კედლებიც, ახალი გალავნის კუთხეებში ცილინდრული კოშკები. გალავნის სამხრეთი შტაჩე ერთი მთლიანი კედელია, რომლის შუა ნაწილი მთლიანად გამოწეულია, რათა კედელთან მომდგარი მტერი თვალწინ ჰყოლოდათ, მარჯვდ მთვრეკიებინათ და ფლანგებიდან დაერტყათ მისთვის. გამოწეული ნაწილის ზემოთ მოწყობილია საზარბაზნეები, სათოფეები და სალოდეები. ამ შტაჩეს მტრის ჯარი ადვილად განლაგდებოდა, ამიტომ მისთვის აქედან მეტი წინააღმდეგობის გაწევა იჭნებოდა საკირო.

დასავლეთიდან გალავანში შესასვლელი კოშკის გეგმა მოგრძო სწორკუთხედიანია. კოშკის პირველი სართული კამაროვანი გასასვლელია. მას გვერდებზე კიბეები მიუყვება. მეორე სართული მაღალკედლებიანია და აქვს სათოფეები. კოშკის ფასადი, რომელიც ეზოს შტაჩესაა, სადაა, გარეთა ნაწილის ფასადი კი დეკორატიულია: სწორკუთხედებში ჩასმული თაღოვანი ნიშები, მბატკრულად ნაწყობი აგური, შესირული თაღები და სხვა ელემენტები სწორედ XVIII საუკუნისთვისაა ნიშანდობლივი.

ციხის გალავანს, ალაყაფის გარდა, სათადარიგო გასასვლელებიც ჰქონია: ერთი სამხრეთით, ორი - ჩრდილოეთით. გალავნის კუთხეებში აღმართული ცილინდრული კოშკები ორ და სამსართულიანია. შესასვლელები ეზოდან აქვთ. შიგნით კედლებში განლაგებულია ბუხრები, სარკმლები, სათოფეები და სხვ.

ციხის გალავანი ორიარუსიანია. ქვედა იარუსი თითქმის ყრუა, ზედას კედლები კი თხელია და თავდაცვის საშუალებები მოეძევა. ამ ხაზის წინ შექმნილია მეგრძოლთა სასიარულო ბილიკი.

ციტადელის შიგნითა ნაგებობათაგან პირველ რიგში აღსანიშნავია სასახლე. იგი XVII ს-ის სამოციან წლების ბოლოს ააგო არჩილ მეფემ. სასახლე ოდნავ გადაუყეთებიათ ერეკლე მეფის დროს. XIX ს-ის დამდეგს რუს სამხედრო პირთა ხელში მოხვდა და უაღრესად დაზიანდა. 1865 წ., როცა სასახლეში წმ. ნინოს სახელობის ქალთა სასწავლებელი გაიხსნა, იგი სამსართულიან შენობად გადააკეთეს. ადრეული ფენი-

თელავი. ციხის დაცვა.

დან შედარებით უკეთ მოაღწია ვრცელმა დარბაზმა და ნაწილობრივ კუთხის ოთახებმა. ახლა სასახლე რესტავრირებულია.

სასახლის სამხრეთით მდგარა საკმაოდ მოზრდილი აბანო. მისგან გადარჩენილია მხოლოდ საბანაო ოთახი აუზითურთ და საქვაბე. შემონახულია ჩრდილოეთით და სამხრეთით მდებარე ოთახების მცირე ნაშთები. ჩვეულებრივი აბანოებისგან განსხვავებით ამ აბანოს კედლები მოხატული ყოფილა, როგორც როსტომ მეფის აბანო თბილისში.

ციტადელის ეზოშივე მდგარა ორი ეკლესია. ერთი პატარაა და არაფრით გამოირჩევა (იგი XVII ს-ში უნდა იყოს აგებული). მეორე უფრო მოზრდილია და ერეკლე II-ის კარის ეკლესიაა (აგებულია 1758 წ.). ეს ეკლესია არა მარტო საკულტო, არამედ თავდაცვითი ნაგებობაცაა. XVIII ს-ის ზოგი სხვა ეკლესიის მსგავსად, სახურავქვეშ სათოფეები აქვს.

ციტადელის სამხრეთ-აღმოსავლეთით, ათიოდე მეტრზე, დგას დიდი ბურჯი, რომლის დიამეტრი 14 მეტრია. ასეთი ბურჯი საქართველოში სხვაგან არსადაა. იგი საგანგებოდ საარტილერიო პუნქტისთვის ყოფილა აგებული. XIX ს-ის ორმოციან წლებამდე მასზე 7,5 მ სიგრძის ზარბაზანი იდგა.

„ბატონის ციხის“ აღმოსავლეთით ხევგაღმა არის მოზრდილი ციხის ნანგრევები. ციხეს ძველ მეპატრონეთა გვარის მიხედვით „**მანძახნიშ-ვილების ციხე**“ ჰქვია. მის ალაყაფის თავზე მოთავსებული ყოფილა ქვა, რომელზეც ვრცელი წარწერა იყო. წარწერა აღრე ამოიკითხეს და მისი ტექსტი გამოსცეს კიდევ, მაგრამ თვითონ ქვა ამჟამად დაკარგულია. წარწერა ერთგან გვამცნობს: „ჩვენ... გვარად ვახვახისამან ბაზიერ-თუხუცესის ძემან თვით ბაზიერთუხუცესმან ზაალ და ძმამან ჩვენმან ვახუშტომ აღვაშენეთ და სრულყავით ზღუდე ესე და სახლ-სავანით განვაშენეთ და საყოფად ჩვენდა შევაშაღეთ“. ამრიგად, ზაალ ვახვახიშვილს ეს ციხე თავის სავანედ აუგია ძმასთან ერთად 1743 წ.

ციხის გალავანს ჰქონდა ექვსი კოშკი. მას შემდეგ, რაც ციხემ თავისი დანიშნულება დაკარგა, ისინი საცხოვრებლად გადააკეთეს, ხოლო ეზოში მდგარი სხვადასხვა დანიშნულების მრავალი ნაგებობა დაანგრიეს და ახლები ააშენეს. ზოგი კოშკი ისეა გადაკეთებული, თავდაპირველად როგორი იყო, ვერც წარმოიდგენთ, ჩრდილოეთ გალავნის შუაში მდგარი კოშკის ნაშთი კი საერთოდ აღარ არის.

დანარჩენ კოშკთაგან ოთხი განლაგებულია გალავნის კუთხეებში, მეხუთე - აღმოსავლეთის ვიწრო კედლის შუაში დგას. იგი ცილინდრულია და მისი მსგავსი სხვა კოშკი ჩვენში არ მოიძებნება, კოშკის პირველი სართული ამოვსებულია, ხოლო მეორე სართულზე ასვლა შეუძლებელია მხოლოდ ეზოდან ქვის კიბით, რომელიც გალავანს ჩრდილოეთიდან მიჰყვება. მეორე სართულის კედლებში ქვედა რიგზე ოთხი საზარბაზნე და ხუთი შეწყვილებული სათითვეა განლაგებული.

ციხის ალაყაფის კარი ახლა არ ჩანს, მაგრამ ძველი გეგმის მიხედვით ირკვევა, რომ მოთავსებული ყოფილა დასავლეთით. იქვე იწყება დაღმართი, საიდანაც ერთი გზა ჩრდილოეთით ჩადიოდა და სიღნაღის გზას ერთვოდა, მეორე ფერდობს მიჰყვებოდა და სხვა, მეორეხარისხოვან გზებს უერთდებოდა. ჩრდილოეთ კედლის დასავლეთ მონაკვეთში

მოთავსებულია სათადარიგო გასასვლელი.

ციხის კედლები საკმაოდ მაღალია და ორიარუსიანია. ზედა იარუსზე მეტბოძოლთა ჩამოსდაგომი ხის ბაქანი იყო მოწყობილი და იქვე განლაგებული სათოფეებიდან იცავდნენ სიმაგრეს.

აღწერილი კომპლექსების დასავლეთით მდებარეობს „მორჩიბა-ფიშვილების ციხე“. ისიც მათსავით ალაზნის ველს გადაჰყურებს. სამწუხაროდ, ეს ციხე სხვებზე მეტადაა დაზიანებული. დღეისათვის ციხის ტერიტორია მჭიდროდაა დასახლებული და მისი ძველი მოხაზულობაც ვეღარ დგინდება. ციხის თავდაპირველი სახის აღდგენაში აქაც XIX ს-ის დამდეგს შედგენილი გეგმა გვეხმარება.

ირკვევა, რომ ციხე შემადილებზე იდგა, ჰქონდა კოშკები და გრძელი ოთხკუთხედის მოხაზულობისა იყო. ჰქონდა სამხრეთის ცენტრალური კოშკის მარჯვნივ ჰქონია. დამხმარე გასასვლელები მოთავსებული ყოფილა აღმოსავლეთ, ჩრდილოეთ და დასავლეთ კედლებში. გასასვლელების ასეთი სიმრავლე შესაძლოა განაპირობა იმან, რომ ციხის შიგნით დამატებით ორი გალავანი არსებობდა. ერთი გამოჰყოფდა სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეს, მეორე - ჩრდილოეთის ცენტრის ნაწილს. პირველ გალავანში ალბათ ციხის მფლობელი ცხოვრობდა, მეორეში - გვარის სხვა წევრები.

ციხის შიგნით ათზე მეტი სხვადასხვა სიღრმის ნაგებობა მდგარა. მათი სიმრავლე არცაა გასაკვირი, რადგან ეს მარტო ციხე კი არა, ციხე-დარბაზია, რაზეც მიუთითებს ციხის შუაში აგებული მოზარდილი ეკლესია.

დღემდე შემორჩენილია მხოლოდ ჩრდილო-აღმოსავლეთის მცირე კოშკი, რომელსაც ზედა ნაწილი მორღვეული აქვს, ამიტომ გაურკვეველია რამდენსართულიანი იყო. დარჩენილი ორი სართულიდან ორივეს ცალ-ცალკე ჰქონია ეზოდან შესასვლელი. კედლებში სათოფეები ყოფილა.

კედლების ნაშთების მიხედვით ციხის გალავანი ორიარუსიანია. ქვედა იარუსი აქაც ყრუ იყო, ზემოთ კი ხის ბილიკს სათოფეები მიუყვებოდა. ციხის ისტორია უცნობია, მაგრამ სტილის მიხედვით XVIII ს-ის მეორე ნახევარს მიეკუთვნება.

„ძველი ბალაზანი“ თელავის ციხეებს შორის ყველაზე ადრეულია. ის თითქმის იმავე ხაზზეა, რომელზეც განლაგებულია ზემოთ ხსენებული სამი ციხე. მხოლოდ ამ ციხეს ხაზის დასავლეთი ბოლო უკა-

ვია და სხვებთან ერთად გადაწყურებს ალაზნის ველს. ციხეს წაგრძელებული ფორმა აქვს, სქელი და მაღალი კედლებით ყოფილა შემოფარგლული. თვით კედლები გარედან შემაგრებულია კონუსური ფორმის საბჯენებით. ციხე აუგიათ კახეთ-ჰერეთის პირველი აღმაგლობის დროს X-XI საუკუნეებში.

თელავი და მისი ციხეები მრავალი ბრძოლის მოწმენი არიან. სპარსელების გაუთავებელ თავდასხმებს ლეკთა თარეშიც ერთვოდა. განსაკუთრებით გართულდა საქმე XVIII ს-ის 20-იან წლებში, როცა ქართლში ოსმალები იდგნენ, სპარსელები კარზე იყვნენ მომდგარნი, ხოლო ფაქტიურად უმეფოდ დარჩენილ ქვეყანაში ლეკები დათარეშობდნენ. კახეთი ძრწოდა. შველა არსაიდან ჩანდა. მაგრამ, როცა ჰარელ-დაღესტნელნი გარს შემოერტყნენ თელავს, მცველნი არ შემინდნენ. ვახუშტის ცნობით, უთანასწორო ბრძოლა ერთ კვირას გაგრძელდა. იგი წერს: „მისჭირდათ თელაველთა და განწირნეს თავნი და გამოვიდნენ... ეკვეთნენ თელაველნი და მოსრნეს ბანაკნი მათნი, აოტნეს და აღიღეს ალაფნი მათნი. ამის შილველთა კახთა მოსრნეს ყოველნი თვისთა შინა მყოფნი ლეკნი და განთავისუფლდნენ და კვალად სიმაგრეთა მყოფნი დაღვნენ მტკიცედ.“

კახეთის დასაპყრობად თუ გასაძარცვავად წარმართული ბრძოლები შემდეგშიც იმართებოდა, მაგრამ მასშტაბი ძველებური აღარ იყო; თეიმურაზისა და ერეკლეს გაერთიანებული ძალებით კახეთი შედარებით მედგრად იდგა.

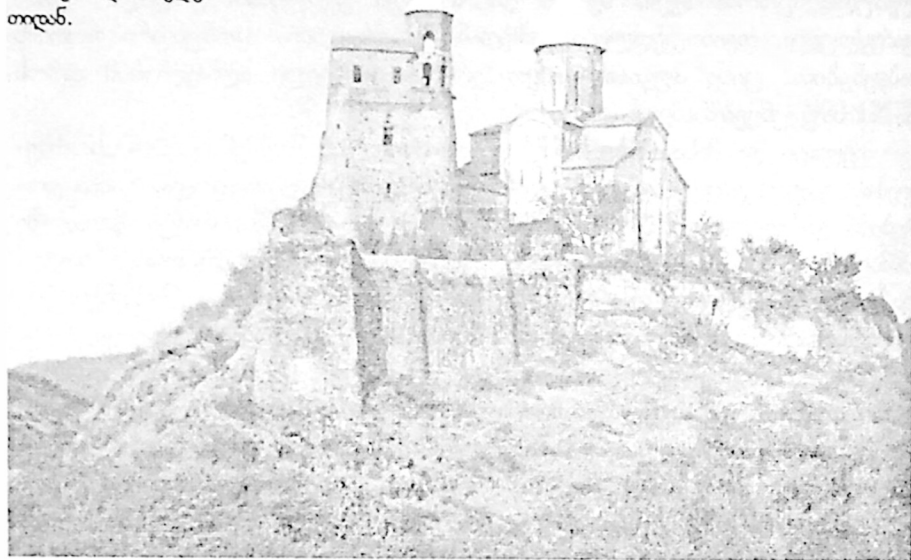
ბრემი

შუა საუკუნეების კახეთის ქალაქებს შორის გამოირჩეოდა თელავი და გრემი. თელავი ორჯერ იყო კახეთის მეფეთა რეზიდენცია, გრემი კი - ერთხელ.

XV ს-ში კახეთი შედარებით მოღონიერდა და მტრის თარეშმაც იკლო. სამეფო-სამთავროებად დაშლილ საქართველოს ამ მხარეს თავისი მეფეები ჰყავდა. კახეთის სამეფო ჩამოყალიბდა 1466 წელს. ცხადია, მას სამეფო ქალაქიც უნდა ჰქონოდა და ეს ქალაქი გახდა გრემი.

ქალაქისთვის შეურჩევიათ მღ. ინწობას მარჯვენა ნაპირი. რთული

ვრეში. ციტადელი
სამხრეთ-აღმოსავლეთ-
თიდან.

რელიეფი გამოუყენებიათ ზომიერად: გორაზე დგას ტაძარი, იქვე, ახლოს ყოფილა მეფეთა სასახლეც, ხოლო თვით ქალაქი დასავლეთით, ვაკეზე მდებარეობდა. ქალაქს ეკავა ორმოცდაათიოდე ჰექტარი და შემოზღუდული ყოფილა გალავნით. შიდა ტერიტორია იყოფოდა მონაკვეთებად. ცენტრალურ ნაწილში ქულბაქები, დახურული ბაზარი იყო, რომელთაც მეტად საინტერესო არქიტექტურული სახე ჰქონდა. მოედანს გარს ერტყმოდა სავაჭრო შენობები. შენობების უფრედები სავაჭრო კამაროვანი სათავსებია, რომელთაგან ზოგს საკმაოდ მოზრდილი სარდაფი ჰქონია.

ქალაქში ყოფილა საზოგადო დანიშნულების აბანოც. იგი მდგარა ქალაქის სამხრეთ-დასავლეთ მონაკვეთში და ჰქონდა როგორც ცხელი, ისე თბილი და ცივი განყოფილებები. ქვედა სართულში ყოფილა გათბობის სისტემა, ზედაში - გასახდელი, საბაზანოები და სხვ.

ამ საერთო აბანოს გარდა ქალაქში უნდა ყოფილიყო სხვა აბანოც, რომელიც მეფის ოჯახსა და დიდებულებს ემსახურებოდა. ასეთი აბანო, ცხადია, სასახლის კომპლექსში შედიოდა. იგი მდებარეობდა აღმოსავლეთის მონაკვეთში.

ქალაქი მარაგდებოდა სასმელი წყლით. ამაზე მეტყველებს ის, რომ

ნაქალაქარი დასერილია თიხის მიღებით. კომუნალური დანიშნულების წყალი ქალაქში მცირე არხებით შემოდიოდა, დიდი არხით კი ქალაქის მიდამოები ირწყვებოდა.

ნაქალაქარის აღმოსავლეთით წამოზიდულ ქედზე მდებარეობს მთავარანგელოზთა ეკლესიის ანსამბლი. ვისაც ერთხელ მაინც უნახავს ეს ანსამბლი, არასოდეს დაავიწყდება მასთან შეზრდილ ნაგებობათა სილუეტი. მთავარანგელოზთა გუმბათოვანი ეკლესია 1565 წ. აუგია ლევან კახთა მეფეს. მანამდე აქ მეფეთა სასახლე და სხვა ნაგებობებიც მდგარა, რომელთაგან ზოგი იქვე, კოშკის მსგავს ნაგებობაშია ჩართული, ზოგი დანგრეულია.

იმ კონცხს, სადაც ტაძრის ანსამბლია განლაგებული, რთული რელიეფი აქვს. გალავნის აგებისას ეს რელიეფი ზედმიწევნითაა გამოყენებული. როგორც გვიან საუკუნეებში, აქაც ტაძრის გალავანი იყო სიმაგრე. მას სათითოებიც ჰქონდა. ანსამბლს შესასვლელი ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში ჰქონია. იგი ვიწრო და საგანგებოდ გამაგრებული ყოფილა და ორ ბურჯს შუა მდებარეობდა.

ადრე ტაძრის აღმოსავლეთით გრძელი შენობა მდგარა. რადგან შენობა მიწაში იყო შეჭრილი, მისი დასავლეთი კედელი ყრუა. გალავანი ამ შენობიდან მოყოლებული სამხრეთ-დასავლეთ კუთხემდე გარედან სიმაღლით თითქმის ათ მეტრს აღწევდა და ვერტიკალური საბჯენები (კონტრაფორსები) მიჰყვებოდა. ამ საბჯენებზე ავური ზოლებადაა ნაწყობი. შესასვლელის ბურჯზე კი დეკორატიულად. წყლით მოსამარაგებლად გალავნის სამხრეთი კუთხიდან მდინარეზე გვირაბი ჩადიოდა.

გრემის გალავანი ერეკლე II-ეს შეუკეთებია. ტაძრის აგებამდე გორაკზე სასახლის მაგვარი კოშკური ნაგებობა მდგარა. იგი რამდენიმესართულიანი ყოფილა და დღემდე გადაკეთებული სახითაა მოღწეული. XIX ს-ში მისთვის თაღებიანი სამრეკლო დაუდგამთ.

გრემის ისტორიაზე მცირე ცნობებია შემონახული. მეტად დიდი ტრაგედიის მოწმე გახდა გრემი XVII ს-ის დამდეგს. ამ დროს კახეთში მეფობდა ალექსანდრე II, რომლის შვილი კონსტანტინე, შაჰ-აბაზის კარზე იზრდებოდა. გამაჰმადიანებული კონსტანტინე შაჰმა ჭარბი კახეთში გამოგზავნა, თან დაავალა მამა მოეკლა და თვითონ გამეფებულიყო.

კონსტანტინემ გაუგონარი ბოროტება ჩაიდინა: სიცოცხლეს გამოასალმა არა მარტო მოხუცი მამა, არამედ ძმა და რუსთავის ეპისკოპოსი. შემდეგ თავის რძალს, ქეთევანს, შეუთვალა, მაჰმადიანური წესისა-

მებრ ცოლად გამომყევით. შეძრწუნებულმა ქეთევანმა შეჰყარა კახელნი და მამის მკვლელის წინააღმდეგ ააშხედრა. კახელებმა სძლიეს ყიზილბაშებს და გრემში იზეიმეს მამის მკვლელისაგან ქვეყნის განთავისუფლებად.

შაჰ-აბასის მრავალგზისმა ლაშქრობამ ქართლ-კახეთი წელში გატეხა, განსაკუთრებით 1616 წ. ლაშქრობამ. გამძვინვარებულმა შაჰმა კახეთი მთლიანად ვერ მოსპო, მაგრამ გააპარტახა, ასი ათასზე მეტი ტყვე წაასხა და აყვავებული მხარე თითქმის უდაბნოდ აქცია.

მტრის მსახვრალი ხელი, ცხადია, სატახტო ქალაქსაც შეეხო. ყიზილბაშებმა დიდებული ქალაქი ნანგრევებად აქციეს, რის შემდეგ გრემი ფეხზე ვეღარც წამოდგა.

იმავე XVII ს-ის შუა ხანებში გრემი, მართალია, ჯერ კიდევ იყო კახეთის დედაქალაქი, მაგრამ ძველი დიდება აღარ ჰქონდა. როცა რამდენიმე ათეული წლის შემდეგ აქ როსტომ მეფემ გამოიარა, მისმა მემკვიდრემ ასე დაწერა: „იქ მრავალი კარგად ნაშენი სასახლენი დაქცეულ-დანგრეული ვნახეთ, უკარო და უჭერო ნადირთ სადგომქმნილნი“

მომდევნო ხანებში, როცა კახეთის სატახტო ქალაქი ისევ თელავი გახდა, გრემში თანდათან შეწყდა ცხოვრება, დღეს იქ მხოლოდ ნანგრევებია, რომელთაც თავს დაჰყურებს მათზე კონტად წამომდგარი მთავარანგელოზთა საეკლესიო ანსამბლი.

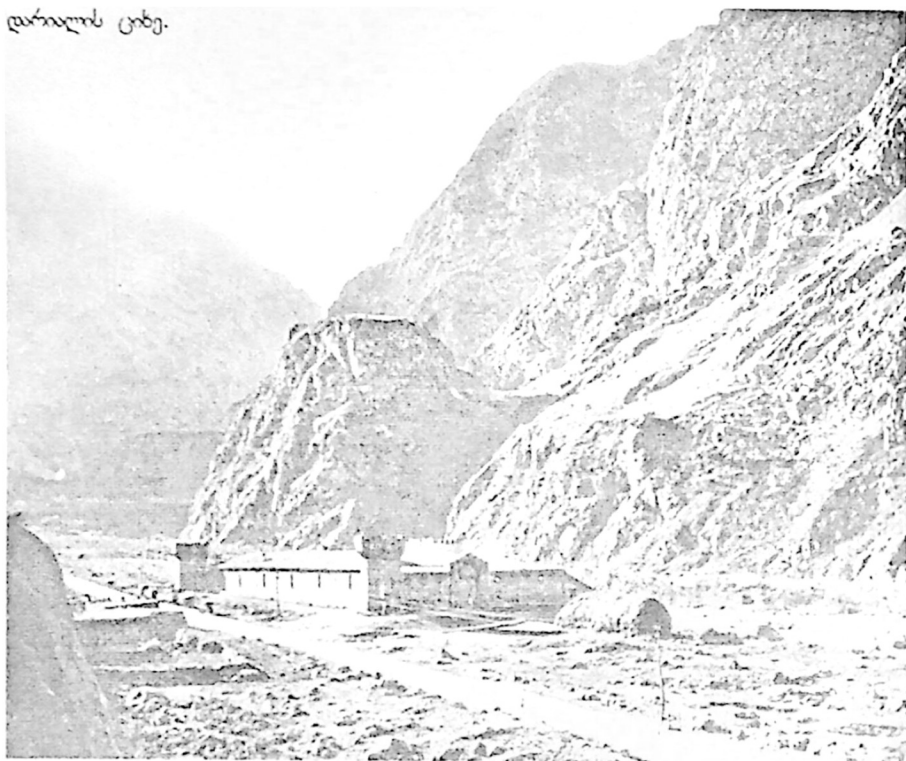
ციხესიმაგრეები

ქვეყნის დაცვას ძირითადად ის ციხესიმაგრეები ემსახურებოდა, რომლებიც იდგა საზღვრებზე, მაგისტრალებზე, გზაჯვარედინებზე და საერთოდ სტრატეგიულად მნიშვნელოვან ადგილებში. მტრის შემოსევის დროს პირველ დარტყმას ეს ციხეები იღებდნენ. ამიტომ მათში უნდა მდგარიყო გარნიზონი, თორემ დაკისრებულ მოვალეობას ვერ შეასრულებდნენ და მომხდური დაუბრკოლებლად შემოვიდოდა ქვეყნის შიგნით.

ციხესიმაგრე ერთხელ შემუშავებული ფორმითა და კონსტრუქციით რაღი იგებოდა. როგორც ცოცხალი ორგანიზმი იგი პასუხობდა თავის ეპოქას. ეპოქების მიხედვით კი ბევრი რამ იცვლებოდა და ყველაფერი ეს უშუალოდ აისახებოდა ნაგებობის საერთო გადაწყვეტასა და დეტალებში.

დარიალის ციხე

დარიალი ჰქვია მდ. თერგის ვიწრო ხეობას, რომელსაც პიტალო კლდეების ვერტიკალური კედლები საზღვრავს. სიტყვა დარიალი სპარსულად ნიშნავს „აღანთა კარს“ (დარი-აღანი); ქართველები ამ ხეობას უწოდებენ „არაგვის კარს“, ან კიდევ „ოვსთა (აღანთა) კარს“. თავისი სიმაგრით ეს ხეობა მართლაც კარი იყო ამიერკავკასიისა და ჩვენი წინაპრები მის გამაგრებას დიდ ყურადღებას აქცევდნენ, მუდამ ზრუნავდნენ მტკიცედ ჰქონოდათ იგი ჩაკეტილი, ვინაიდან ჩრდილოეთის ხალხები აქედან იჭრებოდნენ ხოლმე ჩვენს ქვეყანაში. თავისი სტრატეგიული მნიშვნელობის გამო დარიალის ხელში ჩაგდებასა და ჩაკეტვას

ციდილობდნენ დიდი ქვეყნებიც: სპარსეთი, ბიზანტია, არაბეთი, მონღოლეთი...

საქართველოს ჩრდილოეთ საზღვრის გამაგრების ხაზი გადიოდა არა უშუალოდ კავკასიონის უღელტეხილზე, არამედ ქედს გადაღმა, მის ჩრდილოეთ ფერდობზე. ნანგრევების მიხედვით ირკვევა, რომ ძველისძველად ხეობის გარდიგარდმო აღმართული ყოფილა სქელი, მტკიცე კედლები, რომლებსაც ჩაყოლებული ჰქონდა კოშკები. მემკვიდრეთა ცნობით ქართველებს დარიალის ხეობა ჯერ კიდევ ძვ.წ. II ს-ში გადაულობავთ მაგარი კედლით, რომელსაც რკინის კარი ჰქონია.

ქართული საისტორიო ტრადიციებით დარიალში პირველი ციხე აუგია ვახტანგ გორგასალს (V ს), მაგრამ ციხე, რომელზეც ჩვენ ვლაპარაკობთ, გაცილებით ადრეა აშენებული. შესაძლოა ვახტანგმა ამ ხეობაში სადმე სხვაგან, წინა ხაზზე ააგო ციხე, ან ანტიკური ხანის ციხე გააფართოვა. ვახტანგ მეფის შესახებ მემკვიდრე წერს: „დაიმორჩილნა

ოვსნი და ყივჩაღნი და შექმნა კარნი ოვსეთისანი და აღაშენა მას ზე-
და გოდოლი და დააყენნა მას ზედა მცველნი მახლობელნი მის აღგი-
ლისანი და უწოდა მას კარად დარიალანისად და თვინიერ ბრძანებისა
მეფისა ვერ ხელეწიფების გამოსვლად ოვსთა და ყივჩაღთა“.

როცა არაბებმა საქართველო დაიპყრეს, მაშინვე ჩაკეტეს დარიალი.
ამით თავი დაიზღვიეს ჩრდილოელთა თავდასხმებისგან. თუკი სპირდებო-
დათ, თვითონ აღებდნენ მას. ასე მოიქცა ბულა-თურქი, როდესაც IX
ს-ის შუა ხანებში ამიერკავკასიას შემოესია და ააწოკა. მემკტიანეს
ცნობით ბულა-თურქს ერთგულ ახალშენთა შექმნა მოუწოდებია. ამ
მიზნით გააღო დარუბანდის კარი, გადმოიყვანა სამასი ხაზარი და შამ-
ქორს დაასახლა, ხოლო დარიალის კარით ასი ოსი დმანისში გადმოიყ-
ვანა.

XII ს-ის დამდეგს დარიალის კარი ოსთა ხელში ყოფილა. როცა და-
ვით აღმაშენებელმა საკუთარი ლაშქრის გასაძლიერებლად ყივჩაღთა
გადმოყვანა განიზრახა, წავიდა ჩრდილოეთ კავკასიაში, მოარიგა ოს-
ყივჩაღნი და მორჩილების ნიშნად ორივეს მძევლები გამოართვა. ამას
გარდა დაიბრუნა დარიალის ციხე, წაართვა იგი ოსებს და შიგ თავისი
ჯარი ჩააყენა.

XIII ს-ის ბოლოს, როდესაც დავით VI-ს გამწვავებული დამოკიდე-
ბულება ჰქონდა ირანთან, მან ძველი ზერბი გამოიყენა: განიზრახა ირა-
ნისთვის ჩრდილოეთში გაბატონებული ოქროს ურდო დაეპირისპირებინა
და ამ მიზნით დარიალის კარის გახსნა დააპირა. ასეთი ნაბიჯით დავით
მეფემ პოზიციები გაიმყარა, რადგან დარიალის გახსნით დიდ განსაც-
დელში აგდებდა ირანის ილხანს.

მომდევნო პერიოდში, კერძოდ XV ს-ის პირველ ნახევარში დარია-
ლის კარი კვლავ საიმედოდ ეჭირა მეფე ალექსანდრეს ანუ ალექსანდრე
დიდს.

XVIII ს-ის ბოლოს გიორგი XII-ემ, როცა რუსეთთან ურთიერთო-
ბის გაწყვეტა განიზრახა, პირველ და მთავარ ღონისძიებად დარიალის
კარის სამუდამოდ დახშობა მიიჩნია, მაგრამ განზრახვა მალე შეცვალა.

დარიალის ხეობის საიმედოდ დასაცავად ციხესიმაგრე მდ. თერგის
მარცხენა ნაპირის კლდოვან მთაზე აუგიათ. ციხე მიუღღმომელი იყო
ჩრდილოეთიდან და აღმოსავლეთიდან, რადგან ამ მხრიდან სალი კლდე
საზღვრავდა. დასავლეთით კი აუშენებიათ მაგარი კედლები, რომელთა
შორის არსებული ტერიტორია ციხის დამხმარე ეზო იყო.

თავდაპირველ ციხეს ეჭირა კლდოვანი მთის ზედა ნაწილი, დაახლოებით ერთი ჰექტარი ფართობი. ნანგრევებში არის ქრონოლოგიურად განსხვავებული ფენები, რაც იმაზე მოუთითებს, რომ ციხეს სტრატეგიული მნიშვნელობა გვიან საუკუნეებშიც არ დაუკარგავს. ციხის ტერიტორიაზე გალანისა და კოშკების გარდა მრავლადაა სხვა ნაგებობათა ნაშთებიც. ციხეს შესასვლელი სამხრეთიდან უნდა ჰქონოდა. ამავე მხარეს ყოფილა მდინარეზე ჩასასვლელი საიღუმლო გვირაბიც. შემდეგ სიმაგრეს სასმელი წყლით დასავლეთიდან მომდინარე თიხის წყალსადენი ამარაგებდა.

ღარილის ხეობაში ეს ადგილი ციხესიმაგრისათვის ყველაზე ხელსაყრელი იყო, რასაც ისიც ადასტურებს, რომ რუსეთმა XIX ს-ის დამდეგს ამიერკავკასიაში მომავალ მთავარ გზაზე ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი ციხე ზუსტად აქ, ძველი ციხის გვერდით ააგო.

ბებრისციხე

მცხეთის ირგვლივ არმაზციხის, წიწამურისა და სარკინეს გარდა შესაძლოა სხვა სიმაგრეებიც იყო, მაგრამ ჩვენამდე მხოლოდ ბებრისციხემ მოაღწია. ოდესღაც ეს ციხე მცხეთის კარს კეტავდა არაგვის ხეობის მხრიდან. მდინარის კალაპოტი აქ ვიწროა და ციხის ადგილიც ისეა შერჩეული, უშუალოდ ემიჯნება იქ გამავალ გზას. ამიტომაც ჩრდილოეთიდან გადმოსულ მტერს არ შეეძლო გვერდი აეგლო მისთვის.

ციხე ადრეულ საუკუნეებშია აგებული შემადგენელ კონცხზე. იგი შედგება ორი ნაწილისაგან. მთავარია ციტადელი, რომელსაც სამხრეთით ვრცელი ეზო აკრავს. გეგმაში ციტადელი სამკუთხედს უახლოვდება. სამხრეთ კუთხეში კოშკები მდგარა, რომელთაგან ყველაზე დიდია სამხრეთ-აღმოსავლეთის კოშკი. კოშკი რამდენიმე სართულიანია, რაც მის არა მარტო თავდაცვით, არამედ საცხოვრებელ დანიშნულებაზეც მოუთითებს. ჩრდილოეთის კოშკიც ისეთივეა, მხოლოდ უფრო პატარა. ორივე კოშკში ერთი საინტერესო დეტალია შერჩენილი: ესაა ღრმა ნიშებში განლაგებული საბრძოლო ხერელები. საჭმე ის არის, რომ ციხის აგებისას შორის სასრული იარაღი მშვილდ-ისარი იყო. ამიტომ ციხეს ისეთი მოხერხებული ხერელი სჭირდებოდა, საიდანაც მოისარს მარჯვედ სროლა შეეძლებოდა. ეს ორი-სამი მეტრი სისქის კედლებიდან ვერ მოხერხდებ-

ბოდა, თუ მათში განიერი და ღრმა ნიშები არ გაკეთდებოდა. სასრედ კი ნიშებზე კიდევ უფრო განიერი ხვრელი იყო საჭირო.

მესამე კოშკი (აღმოსავლეთის კოშკი) ადრევე დანგრეულა და მოგვიანებით იმ ადგილას, გაუქმებული ციხის ტერიტორიაზე, საგუშაგო კოშკი აუგიათ, რომელიც ადრე იქვე მღვარი კოშკისგან განსხვავებით ცილინდრულია.

ციხის ქვედა ეზო ფერდობზე იყო და ვრცელი ტერიტორია ეჭირა. გალავნის აღმოსავლეთ ბოლოში ზემოთ აღწერილი კოშკებისთანა თიხკუთხა კოშკი ყოფილა.

ციხის კედლები ადრეული ციხეების მსგავსად თითქმის თანაბარი ქვებით გემოვნებითაა ნაგები.

ციხეს თუ რატომ შეერქვა ბებრისციხე, ამის შესახებ ასეთი თქმულება არსებობს: ოდესღაც ეს მიწა-წყალი ეკუთვნოდა მავან თავადს სიმონს. აქ, ხეობის ვიწრობაში, სიმაგრე აუშენებია და შიგ გზის მცველები ჩაუყენებია. თავადს ჰყოლია სათნო და შშენიერი ასული მაკრინე და გულქვა ვაჟი მამუკა. მამის სიკვდილის შემდეგ მამუკას დიდი გადასახადი შეუწირია გლეხებისთვის, თან სასტიკად აწამებდა მათ. კეთილი

და ევედრებოდა, შეიბრალე შენი ქვეშევრდომიო, მაგრამ ვერას ზღებოდა. ბოლოს ამდენი თხოვნით თავგაბეზრებულ და გაბოროტებულ მას ისიც არ დაუნდვია და კოშკში ჩაუშვედევია.

ერთხელ, როცა ყმებისთვის დიდ ქებაში წყალწყალა საკმელი მზადდებოდა, საიდანღაც გამოჩენილან ყვავები და ქებაში ჩაცვენილან. გლეხებს საკმელი გადაუღვრიათ. ამის მნახველი მამუკა განრისხებულა და გლეხების დასასჯელად გამოქცეულა, მაგრამ ამ დროს ქებაიდან გველეზი ამომძვრალან და შემოხვევიან. სასოწარკვეთილი მამუკა ღმერთს შევედრება: ოღონდ მიხსენი და ეკლესიას აგიგებო. ამ სურათს თურმე უჭურბდა კოშკში გამომწყვდეული მაკრინე, იგი მზურვალედ ევედრებოდა ღმერთს, ძმა გადაერჩინა. ღმერთს შეუსმენია ქალის ვედრება. თავადს კი თავისი საჩიო-საბადებელი ყმებისთვის დაურიგებია, ბერად აღკვეცილა და მოწყალების სათხოვრად წასულა. შეგროვებული ფულით ეკლესია აუგია, ზოლო მაკრინე მცხეთას აღკვეცილა მონაზვნად.

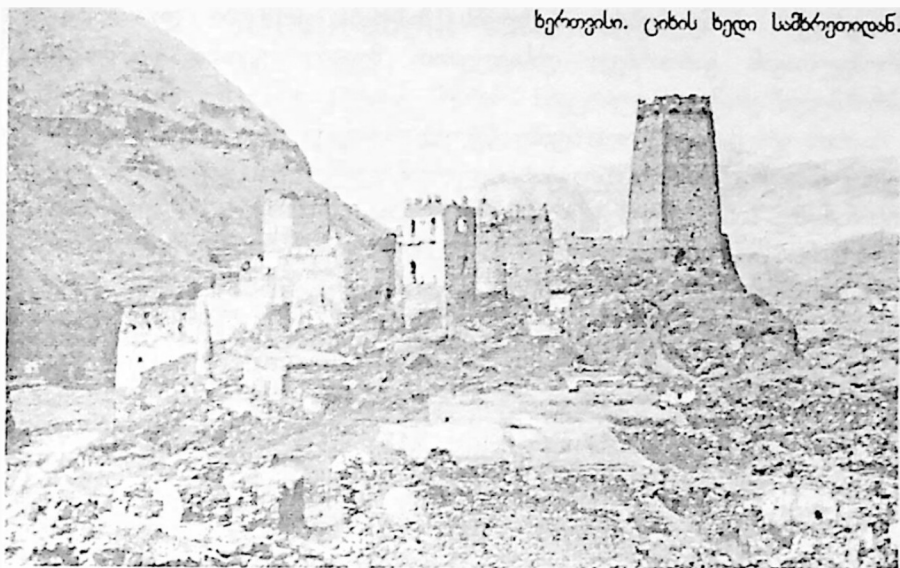
მაკრინე სამოცდაათი წლის შემდეგ გარდაცვლილა. დასაფლავების დღეს მოსულა თეთრწვერა მოხუცი, რომელიც თურმე მიცვალებულს შებლზე ეამბორა და უთხრა: დაო, ჩვენ შევასრულეთ ჩვენი აღთქმა. ამ სიტყვების წარმოთქმისთანავე, იგი ჩაკეცილა და სული განუტევებია. ამიტომ ეწოდა ციხეს ბებრისციხეო, - გვამცნობს თქმულება.

ხმართვისი

ხერთვისი ერთ-ერთი საუკეთესო ქმნილებაა ქართულ ხუროთმოძღვრებაში, მთელი ანსამბლი ისეა შერწყმული კლდესთან, მნახველი აღტაცებაში მოჰყავს.

საუკუნეთა მანძილზე სამხრეთ საქართველოზე გამავალი მაგისტრალური გზა მტკვრის ხეობას მიუყვებოდა. ამიტომ გასაკვირი არ არის, რომ ყველა ეპოქის მესვეურთ ეზრუნათ მის დაცვა-გამაგრებაზე. ამის დასტურია მრავალი ციხისა და ციხე-ქალაქის ნანგრევები, რომლებიც მთელი გზის გაყოლებაზეა მიმოფანტული. ამ ნანგრევებში გამოირჩევა ხერთვისის ციხე.

ხერთვისის ციხე მდებარეობს სამხრეთ საქართველოში, ჯავახეთში, ახლანდელი ასპინძის რაიონში. იგი აღმართულია მაღალ კლდოვან მთა-

ზე, რომელსაც დასავლეთით ჩაუდის არტანის მტკვარი, ჩრდილოეთით - ახალქალაქისა. ციხის ანსამბლი მრავალფენოვანია. ლეონტი მროველი (XI ს-ის ქართველი მემკვიდრე) მის წარმოშობას ანტიკურ ხანას მიაწერს და დაახლოებით ძვ.წ. IV ს-ის საქართველოს სხვა პირველ ქალაქებთან ერთად იხსენიებს. სამწუხაროდ არაფერი ვიცით მომდევნო ხანაზე. ცნობილია მხოლოდ, რომ შუა საუკუნეებში იქ ციხე მდგარა. უფრო გვიან XVIII ს-ის მეორე ნახევარში, როცა ხერთვისი ოსმალებს ეკავათ, იგი ისევ ქალაქად იხსენიება.

ბოლო პერიოდში ციხე ორი მთავარი ნაწილისგან შედგებოდა: ციტადელისა და გაღავნისაგან. ციტადელი მაღალა, ხოლო გაღავანი მას აღმოსავლეთიდან და სამხრეთიდან აკრავს. მართალია ციტადელი დიდია, მაგრამ გაღავანს გაცილებით ვრცელი ფართობი უკავია. გაღავანი ძლიერაა დაზიანებული, რის გამოც მისი კედლების სიმაღლის დადგენა არ ხერხდება.

ციტადელს მთის ვიწრო კლდოვანი ქიმი უკავია და ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან მიუდგომელია: იცავს მაღალი, თითქმის შვეული კლდე, ხოლო იქ, სადაც ფეხის მოკიდება შეიძლება, კედელია აღმართული.

ციტადელი რამდენიმე მონაკვეთისგან შედგება. მაღალი კედლები

მთავრდება ქონგურებით. კედლებს მიჰყვება კოშკები და ბურჯები, რომელთაგან გამოირჩევა დასავლეთით მდგარი გვიანი წარმოშობის პრიზმული კოშკი.

როგორ მარაგდებოდა ციხე წყლით ადრეულ საუკუნეებში, გაურკვეველია. მოგვიანებით კი ციტადელის ჩრდილო-დასავლეთ მონაკვეთზე მდინარეზე ჩასასვლელი გვირაბი მოუშენებიათ.

ხერთვისის ციხის ადრეული საუკუნეების ისტორიაზე ცოტა რამ ვიცით. შედარებით მეტი ცნობებია შემორჩენილი X-XV საუკუნეებიდან, მაგრამ ამ სტრატეგიულად მარჯვე ადგილას მდებარე ციხეს რთული და მშფოთვარე ცხოვრება ექნებოდა.

მოქმედი ციხე ხშირად საჭიროებს შეკეთებას, ეპოქის შესაბამის მიშენებას, რესტავრაციას. ხერთვისში XIV ს-ის შუა წლებში ასეთი სამუშაოები ჩატარებია მეფეთამეფის მოღარეთუხუცესის, ვინმე ზაქარიას. წარწერის მიხედვით, რომელიც ამჟამად დაკარგულია, ზაქარიას აქ აუგია კოშკი და გალავანი.

მომდევნო საუკუნეებში ხერთვისი ჯაყელების საიმედო სიმაგრე იყო. ცნობილია, რომ მანუჩარ II ათაბაგმა 1588 წ. ხერთვისის ციხე შაჰ-აბასს დაუთმო. უფრო გვიან სამცხეს შეფარებულმა გიორგი სააკაძემ ჯერ ყორჩიბაშის მიერ გამოგზავნილი დიდი ჯარი სასტიკად დაამარცხა ასპინძასთან, შემდეგ ხერთვისი და სხვა ციხეებიც აიღო. სამწუხაროდ, ქართველთა ხმლით დაბრუნებული ეს ციხეები საქართველოს კი არ შემოუშტკიცდა, არამედ ხონთქარს გადაეცა. ამ დროიდან მოკიდებული ხერთვისში ფაშა იჯდა.

1771 წ. რუსეთით შეგულიანებულმა ერეკლე მეფემ ხონთქარს შეუტია, აიღო ხერთვისი და შიგ მცხოვრებები ჩააყენა, მაგრამ ასე კარგად წამოწყებული საქმე ჩაიშალა, ვინაიდან მოკავშირეებმა ოპერაციის გაგრძელებაზე თავი შეიკავეს და ციხეში გარნიზონიც არ დატოვეს. მეფე იძულებული გახდა ციხე დაეტოვებინა. მან იქიდან დიდძალი ქონება წამოიღო. მემატანის თქმით: „არს იგი ხერთვისი ქალაქი და ამის გამო აქვნდათ მრავალი სიმდიდრე“.

ხერთვისი სხვა მიმდებარე ტერიტორიებთან ერთად 1828 წ. საქართველოს დაუბრუნდა. ამ დროისათვის ქართულმა ციხეებმა უკვე დაკარგეს ფუნქცია. ახალ ვითარებაში ძველ ციხეებს ასეული წლების განმავლობაში აღარ იყენებდნენ.

ციხისძირი (პეტრა)

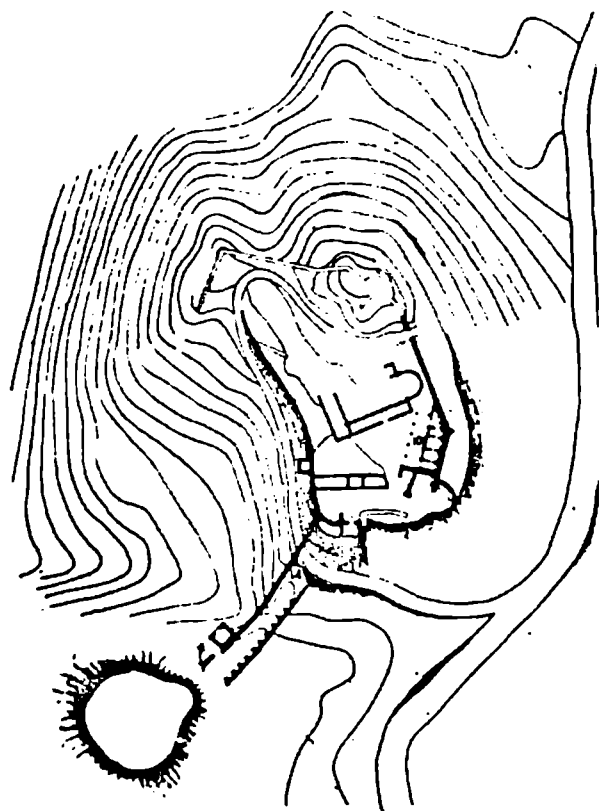
ეგრისის (ლაზიკის) ციხეთა შორის სპეციალური დანიშნულებით გამოირჩევა შავი ზღვის სანაპიროზე განლაგებული სიმაგრეები. მათგან განსაკუთრებული როლი ენიჭებოდა ციხისძირს. იგი მდებარეობს ჭოპულეთის რაიონში.

ზოგის ვარაუდით ციხისძირის მიდამოებში ძვ.წ. II ს-ში ლაზიკის ერთ-ერთი პატარა ქალაქი იყო. ციხე კი აშენდა VI ს-ში და დღევანდელი სოფლის სახელწოდება აქედან მოდის. ბერძნებმა მას პეტრა უწოდეს.

ციხისძირის შესახებ ქართული მატყანეები ბევრს ვერაფერს გვუბნება. მას მხოლოდ ბიზანტიელები ახსენებენ იმასთან დაკავშირებით, რომ ბიზანტია და სპარსეთი ეგრისის დასაპყრობად იბრძოდნენ.

VII ს. ეგრისისათვის მეტად ტრაგიკული აღმოჩნდა. ამ პატარა მიწაზე ერთმანეთს შეეჯახა მაშინდელი მსოფლიოს ორი უდიდესი იმპერიის - ბიზანტიისა და სპარსეთის - სასიცოცხლო ინტერესები.

ბიზანტიელი ისტორიკოსი პროკოპი კესარიელი ვრცლად აღწერს ამ დროის ბრძოლებს და ერთ ადგილას წერს: „პეტ-

ციხისძირი. ციხის გეგმა.

რა ზღვისპირა ქალაქია კოლხეთში ეგრეთ წოდებული ევქსინის პონტოს-თან; ის უმნიშვნელო იყო წინათ, ხოლო იუსტინიანე მეფემ გარეზღუდისა და სხვა მინაშენების საშუალებით გაამაგრა და ყოველმხრივ გააშვენიერა კიდეც. იუსტინიანეს ნოველებში ეს ამბავი ასეა გადმოცემული: პონტოს შემდეგ მდებარეობს „ლაზიკე, სადაც არის ქალაქი პეტრა, რომელსაც ჩვენგნით ხვდა წილად ქალაქი გამბდარიყო და დარქმეოდა ჩვენი უწმინდესობის სახელი და ეწოდა იუსტინიანე“.

ამ ამონაწერებიდან ისეთი დასკვნის გამოტანა შეიძლება, რომ იუსტინიანემდე (527-565 წ.წ.) აქ უმნიშვნელო პუნქტი ყოფილა, მეფემ კი „მინაშენების საშუალებით გაამაგრა“ და ქალაქად აქცია. ჩვენ შეგვიძლია დავუმატოთ, რომ ციხის ნანგრევებში ბიზანტიური მშენებლობის ფენა არ გამოიყოფა. აქ ყველაფერი მეგრულ-ლაზურია.

ბოლო ათწლეულებში ჩატარებულმა არქეოლოგიურმა გათხრებმა შესაშინევი შედეგი გამოიღო. ციხის ეზოში გამოვლინდა დიდი ზომის სამნავიანი ბაზილიკის ნანგრევი და მოზრდილი აბანო. აქ ეკლესიის არსებობა თავისთავად ამართლებს იმ ცნობას, რომ ლაზიკეს ეპარქიის ოთხი საეპისკოპოდან ერთი პეტრაში იყო.

დიდი ციხე ორ გორაზეა. ამ გორებს აერთებს გადამღობი ორმაგი კედელი. გალავანში ჩართულია ცილინდრული და ოთხკუთხა კოშკები. ციხეში შესასვლელი განიერი ჭიშკარი სამხრეთითაა.

ქ. აქმინჯი

საქართველოს ერთ-ერთი რეგიონის - სამეგრელოს - სიმაგრეთა შორის მეტად მნიშვნელოვანია ჭაჭინჯის ციხე. ციხის კედლებში ჩანს ადრეული, განვითარებული და გვიანფეოდალური პერიოდის ფენები. ეტყობა, იგი თავდაპირველად ეგრისის (ლაზიკის) სამეფოს სახელმწიფო მნიშვნელობის ციხე იყო, მოგვიანებით კი ფეოდალის რეზიდენციად გადაქცეულა. ციხის მნიშვნელობას განაპირობებდა მისი მდებარეობა ორი გზის შესაყარზე. ერთი გზა ქვეყნის შიდა რაიონებს უკავშირებდა შავი ზღვის სანაპიროებს, მეორე კი, რომელიც მდ. ჭანისწყლის ხეობას მიჰყვებოდა, ადრეულ ხანაში სამეგრელოდან სვანეთისკენ მიმავალი ერთადერთი გზა იყო.

ციხესიმაგრეს საკმაოდ დიდი ფართობი ეჭირა; შედგებოდა ციხადე-

ლისა და ქვედა გალავნისგან. ამჟამად ციტადელს მთის თავზე მოსწორებული ოველური მოხაზულობის მოედანი უკავია და შემოფარგულებულია გალავნით. გალავნის ჩრდილო და აღმოსავლეთ მხარეებზე ჩაშენებულია სხვადასხვა დროის ოთხი კოშკი. ციტადელის გარეთ, ჩრდილოეთის დამრეც ფერდობზე მიემართება გრძელი გვირაბი, რომლის ბოლოშიც კოშკი დგას. ეს კოშკი ქვედა ციხეს ეკუთვნოდა. ციხის ამ ქვედა ნაწილს ანუ ქვედა ციხეს დიდი ფართობი ეკავა და მის ჩრდილო ბოლოში იდგა მოზრდილი კოშკი.

ციტადელის ანუ შიდაციხის კედლებში მრავალი ფენაა. მათგან მხოლოდ ოთხის დადგენა ხერხდება. საერთო ნიშნებით აქ ციხე უნდა აეგოთ გვიანანტიკურ ხანის ბოლოს, დაახლოებით III-IV საუკუნეებში. ამ ხანის კოშკებისა და გალავნის ნაშთი (პირველი ფენა) შემორჩენილია ციხის ჩრდილოეთ მხარეს. ზედა ნაწილი (მეორე ფენა) ხუთიოდე საუკუნის შემდეგ უნდა იყოს აშენებული, ხოლო მესამე ფენა მიეკუთვნება XVI-XVII საუკუნეებს. ამ პერიოდში ჭაქვინჯი უფრო ძლიერდება და იქ ვახუშტის სიტყვით „არს... სასახლე დადიანის“. ეტყობა, დადიანებმა თავიანთი ძლიერების ჟამს აქაც გაიჩინეს რეზიდენცია.

პირველ კოშკთაგან სამის ნაშთია შემორჩენილი, მაგრამ ეს ნაშთები სხვადასხვაგვარია. კოშკების ქვედა ნაწილში არის ძველი ფენები. მათ შუა ნაწილი IX-X საუკუნეებში უნდა იყოს გადაკეთებული, XVI-XVII

საუკუნეებში აღდგენილია ზედა ნაწილები სევანურქონგურებიანი ბანი-თურთ (სევანური კოშკები მთავრდება უწყვეტი თალებით, რომელთა შიგნით სალოდნა განთავსებული). ამავე პერიოდისაა ძველის ნაშთზე წამომართული ცენტრალური კოშკი.

აღმოსავლეთით მდებარე კოშკის ნანგრევები შეიძლება XV-XVI საუკუნეებისა იყოს. ამჟამად მისგან დასავლეთ შტაბის მცირე ნაწილია დარჩენილი.

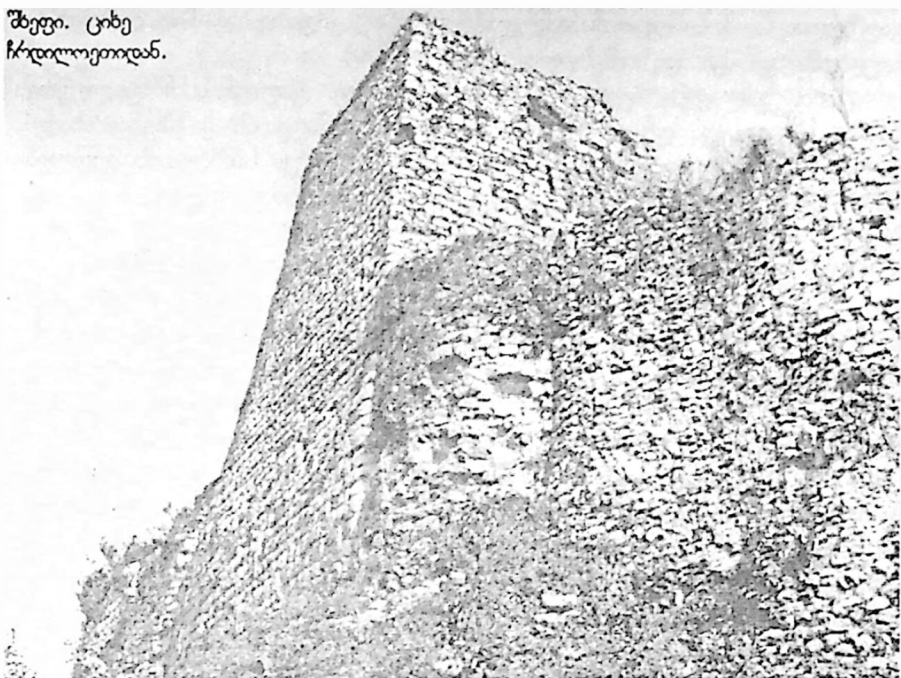
გალანის ქვედა კედლებში არავითარი საბრძოლო ელემენტი არ არის, მხოლოდ ზემოთ, რამდენიმე მტრის სიმაღლეზეა გაკეთებული მებრძოლთა სავალი ბილიკი. ზემოთა კედელი თავიდანვე თხელი იქნებოდა, მაგრამ არ ვიცით, როგორი საბრძოლო ელემენტებით იყო აღჭურვილი. უკანასკნელ პერიოდის გარე კედელი თხელია და აქვს სათოფეები. სათოფეების სისტემა XVII საუკუნეზე მეტყველებს.

გათბრების დროს ციტადელის ეზოში აღმოჩნდა მრავალი ნაგებობის ნაშთი, მათ შორის საცხოვრებელი და თავდაცვითი ნაგებობებისა. აღმოჩენილ ნაგებობათაგან გამოიჩინეა პალატი და ეკლესია. პალატი ეზოს სამხრეთ მონაკვეთის ცენტრშია. იგი ორსართულიანი ყოფილა. შემორჩენილია პირველი სართულის კარგად ნაგები კედლები, რომლებიც დაახლოებით X ს-ის უნდა იყოს.

ეკლესია კი აღმოსავლეთის მონაკვეთში დგას. იგი მცირე ზომისაა და, როგორც „ქარის ეკლესია“, ციხე-დარბაზისთვის საკმარისი იქნებოდა. მისი ფასადები მორთული ყოფილა თალებით. სავარაუდოა, რომ იგი XIII ს-ში უნდა იყოს აგებული.

შეჯამება

შეფოს ციხე მდებარეობს დღევანდელ სენაკის რაიონში, სენაკ-მარტვილის გზატკეცილის ჩრდილოეთით. იგი მაღალი მთის წვერიდან დაჰყურებს კოლხეთს. მის სამხრეთით დაბლობია, ჩრდილოეთით - მთები. ციხე აუღიათ ეგრისის (ლაზიკის) სამეფოს დაარსებისთანავე. იგი ამ სამეფოს დაცვის საერთო ჯაჭვის ერთ-ერთი რგოლია. ეგრისის სამეფოს დაშლის შემდეგ სხვა ციხეებმა არსებობა შეწყვიტეს, შეფო კი XIX ს-ის დამდეგამდე სიმაგრედ დარჩა და, როგორც ისტორიული ძეგლი, დღესაც ზიზღავს მნახველს.

ეგრისის სამეფო მტერს ძირითადად სამხრეთიდან ან დასავლეთიდან - ზღვიდან - ელოდა. თუ ხალხი დამპყრობლებს ვერ გაუძლებდა, ჩრდილოეთით მთებს შეაფარებდა თავს. მაგრამ თვით მთებსა და ხეობებსაც ხომ სჭირდებოდა დაცვა. სწორედ ამ მთებისა და ხეობების ფარად იყო აღმართული შეფი და მის ჯაჭვში შემავალი ციხეები.

ციხე დგას მაღალი მთის წვერზე. რადგან მისი სამხრეთის მხარე ფლატეა, მტერს ზედ ასვლა უჭირდა, დანარჩენი მხარეები კი ადვილი დასაძლევია იყო. ამიტომ ღრმა და განიერი თხრილი შემოუვლიათ. როგორც ეტყობა, ეგრისის სამეფოში მთაზე წამოდგმული ციხეებისათვის მშენებლობის ეს წესი საერთო იყო, რადგან ამგვარი სისტემა ყველგან შეიმჩნევა.

შეფის ციხე დიდი მრავალფენოვანი ნაგებობაა. ყველა სამშენებლო ფენის გამოჩენა არ ხერხდება, მაგრამ ძირითადი ეპოქების დადგენა შეიძლება. არქეოლოგიური გათხრებით დადგინდა, რომ თვდაპირველი, ალბათ IV ს-ში აგებული ციხე პატარა იყო. მიწის ქვეშ გამოვლინდა გულავანი მასში ჩართული კოშკითურთ.

ამ ციხის დარღვევის შემდეგ მომავალ თაობას ციხე სამოთხვერ

გაუზრდია აღმოსავლეთ-დასავლეთის ღერძზე, შუაზე კი მაღალი კოშკი ჩაუდგამს. კოშკი დაზიანებულია.

ციხის გალავანი ბევრჯერაა გადაკეთებული. გალავნის ჩრდილოეთის ხაზზე სხვადასხვა დროის ძველი კედლებია, სამხრეთის ხაზზე - ახალი. გალავნის ჩრდილოეთის კედლები მაღალია და ყრუ, სამხრეთის კედლებში XVI-XVII საუკუნეების სათოფეებია. ბოლო საუკუნეებში ჩანს აგებული ცილინდრული კოშკიც.

ჩრდილოეთ გალავანში ჩართული კოშკი IV-V საუკუნეებშია აგებული. მისი ზედა ნაწილი მორღვეულია და ამიტომ სართულშუა გადახურვა ჩამალა. დარჩენილი ოთხი სართულიდან მეორე სართულზე სარკმლებია, ზედა სართულებზე კი - მცირე ნიშები და რამდენიმე სარკმელი. ორქანობიანი სახურავის ნაშთი ახლაცაა. პირველი სართული ოთხიოდე მეტრის სიმაღლეა, იქვეა კოშკის ერთადერთი კარი.

ციხის შიგნით ჩრდილო-აღმოსავლეთ მონაკვეთში პატარა ეკლესიის ნაშთია. ეკლესია გარნიზონისთვის იქნებოდა განკუთვნილი. აღმოსავლეთ მონაკვეთის ცენტრში წყალსაცავია. გვიან საუკუნეებში აუზის წყალი ციხისთვის საკმარისი არ ყოფილა და სპეციალური წყალსადენი გამოუყვანიათ. წყალსადენის სათავე ჩრდილო-დასავლეთით მაღალი მთის ფერდობზე თითქმის ერთ კილომეტრზეა. წყალსადენი ტექნიკურად მეტად გამართულია, რადგან იგი ჯერ დაღმა ეშვება, შემდეგ კი მაღლა ციხეზე აღის.

გვიან საუკუნეებში აღმოსავლეთ ბოლოში აგებული ცილინდრული კოშკი ორსართულიანია, აქვს საბრძოლო ბანი. კარი ახლა ქვემოთ აქვს, ადრე კი მეორე სართულზე ჰქონია. სართულები აღჭურვილია სათოფეებით, ხოლო ბანზე მათ სალოდეებიც ემატება.

ციხის ზედა ეზოს სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში ორსართულიანი სახლი მდგარა, რომლისგან მხოლოდ საძირკველი და ბუხარია დარჩენილი. ციხის ეზოში ბლომადაა ჩამარბული მიწაში სხვადასხვა ზომის ქვევრები. ისინი ალბათ ღვინის შესანახად იყო განკუთვნილი, თუმცა წყლისთვისაც შეიძლებოდა გამოეყენებინათ.

ციხის ზედა გრძელ ეზოს დასავლეთით ეკვრის პატარა ეზო, რომლის სამხრეთ კედელში კარია. ეს კარი ციხეში ერთადერთი შესასვლელი ყოფილა. ეზოს სანახევროდ ამოვსების შემდეგ გასულ საუკუნეში კარი მაღლა გაუყეთებიათ და ახლაც მით სარგებლობენ.

კარის წინა მცირე ფართობი XVI-XVII საუკუნეებში გალავნით შემოუსაზღვრავთ. ამ თხელ კედლებში ცალმაგი, მარტივი სათოფეებია განლაგებული.

კარის დასავლეთით გალაგნისთვის კოშკი მიუღდამთ. კოშკის კედელზე ვრცელი წარწერაა, რომლითაც ვიგებთ, რომ ვინმე შედანს აუღია კოშკი „კარის თვალი“. ეტყობა, კოშკს ასეთი სახელი იმიტომ შეარქვეს, რომ ის კარს იცავდა.

შხეფის ციხის ადრეულ პერიოდზე ისტორიული ცნობები არ მოგვეპოვება. გვაქვს ორიოდ ცნობა გვიან საუკუნეებზე, როცა ციხე სამეგრელოს მფლობელ დადიანებს ეკუთვნოდა.

ვახუშტი ბაგრატიონის მიხედვით 1582 წ. მამია დადიანმა შეიპყრო ტაბტიის ახალგაზრდა მოცილე ლეონი და შხეფის ციხეში დაამწყვდია. ლეონმა ვერ გაუძლო ტყვეობას, ციხის გალაგნიდან გადმოვარდა და დაიღუპა. მეორე ცნობაც დაახლოებით იმავე პერიოდისაა. მემბტიანისგან ვიგებთ, რომ იმერეთის მეფე ლევანი და მამია დადიანი 1590 წ. ოდიშს შეიბნენ. ომში დადიანმა გაიმარჯვა, შეიპყრო მეფე ლევანი და შხეფის ციხეში დაამწყვდია. მემბტიანის თქმით მეფე ციხეში მოკვდა, მაგრამ არ არის გამორიცხული, რომ იქ მოკლეს.

როგორც ვხედავთ, შხეფის ციხე ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი სიმაგრე იყო, რომელიც თითქმის თხუთმეტი საუკუნე ემსახურა ქვეყნის დაცვას.

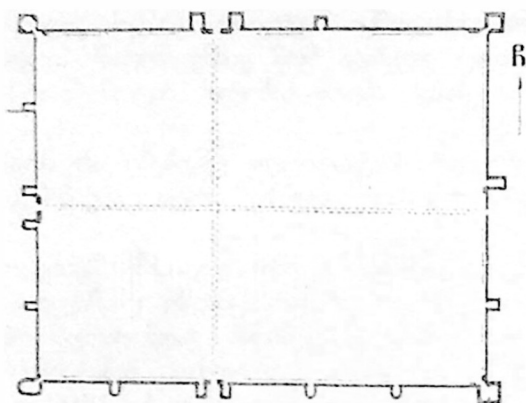
ბონიო-აფსარონი

ძვ.წ. II-I საუკუნეებიდან რომის იმპერია ექსპანსიას ახორციელებს შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთით. ახ. წ. I ს-ის შუა ხანებიდან ამას თან ერთვის დასაყრდენი პუნქტების მშენებლობა. იმ დროს ასეთი პუნქტებია: ტრაპეზუნტი, აფსარონი (გონიო), ფაზისი, დიოსკურია, პიტიუნტი (ბიჭვინთა) და სხვა¹.

ბიზანტიური წყაროები გონიოს აფსარონის სახელით იხსენიებენ. აღსანიშნავია, რომ III-IV საუკუნეთა მიჯნაზე აქ თავის ექვს თანამაზრესთან ერთად აწამეს ქრისტიანობისთვის თავდადებული ორენტი.

გონიოს ციხე დღევანდელ აჭარაში, მდ. ჭოროხის დელტაში, ბათუმიდან 8 კმ-ზეა. გონიოში ინტენსიური ცხოვრების კვალი ჩანს ახ.წ. I-III საუკუნეებში. IV საუკუნიდან ციხე ეგრისის ანუ ლაზიკის სამეფოს ხელშია და სხვა ფუნქცია ეკისრება. მისი მნიშვნელობა კლებულობს,

1. ზოგი ცნობით, ვიდრე რომაელები მდ. ჭოროხისა და შავი ზღვის შესაყარზე თავიანთ ციხესიმაგრეს ააშენებდნენ, მანამდე იქ არსებობდა ძეგლ კოლხთა მიერ აგებული ციხესიმაგრე აფსარო, ანუ აფსარონი. სიტყვა აფსარო ქართული წარმომავლობისაა და ნიშნავს ჭაობიან, წყლიან ადგილს. ამ ციხესიმაგრის მეორე სახელწოდება გონიო შედარებით გვიანდელია. ისიც ქართული სიტყვაა და ნიშნავს წყლის ტრიალს (იხ. ჟურნალი „ვახუშტი ქავილი“, 1998, №1. რედ.).

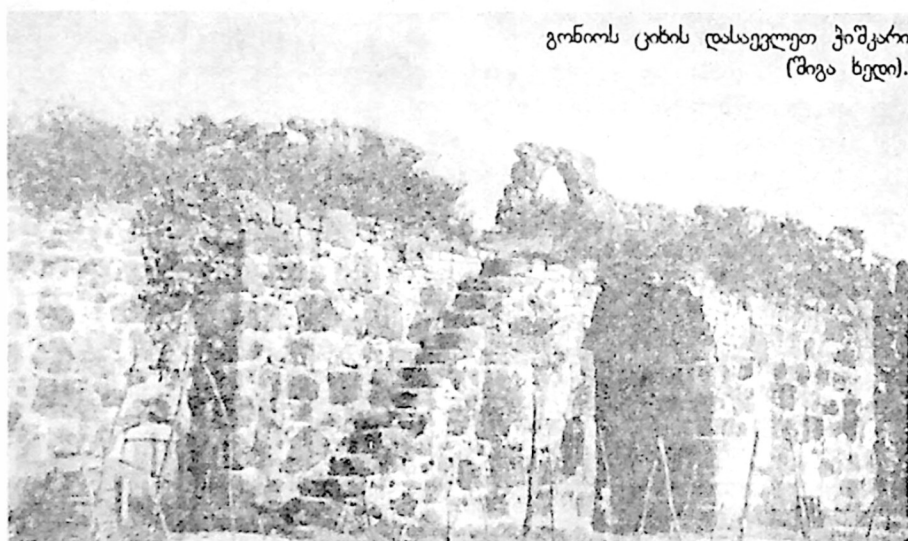
გონიოს ციხის გეგმა.

რადგან ლაზიკა შიდა ციხე-სიმაგრეებითაა დაინტერესებული. VI ს-ის პირველი ხანებიდან ვითარება მკვეთრად იცვლება. ციხეს ეუფლებიან ბიზანტიელები. ერთი პერიოდი იგი ტრაპიზონის იმპერიას ექვემდებარებოდა, შემდეგ საქართველოს დაექვემდებარა. XVI ს-ში თურქეთმა მიიტაცა, 1878 წ. რუსეთ-თურქეთის ომის შემდეგ სხვა პუნქტებ-

თან ერთად რუსეთის იმპერიის ხელში მოხვდა.

გონიოს ციხისთვის ისეთი ადგილია შერჩეული, სადაც გემებს თავისუფლად შეეძლოთ დგომა, მთები კი აქ ახლოსაა და ამ ვიწრო გასასვლელში რომაელები ადვილად გააკონტროლებდნენ გზას.

გონიოს ციხე, რომელმაც დღემდე შედარებით კარგად მოაღწია, გეგმით თითქმის კვადრატულია, მოკავეებული აქვს 4,5 ჰექტარი. გალავანში ყოველ მხარეს თითო ჭიშკარია, როგორც ამ სახის ციხეების-

გონიოს ციხის დასაველეთ ჭიშკარი
(შიგა ხედი).

ვისაა ნიშანდობლივი, შიდა გზების გადაკვეთის ადგილზე გარნიზონის შენობები იქნებოდა.

გალავანში ჩართულია სწორკუთხა კოშკები. ორ-ორი კოშკი იცავს ჭიშკრებს. კუთხის კოშკები უფრო დიდია. გალავანში ძირითადად სამი სამშენებლო ფენა ჩანს. ყველა ფენის შესამოსავი ქვა თლილია, მაგრამ არაა დაკუთხული. კოშკები თავდაპირველი სახით არ შემორჩენილა. ამიტომ ძნელია თქმა, რამდენსართულიანი იყო თითოეული. გალავნისა და კოშკების სქელი კედლები სწორკუთხა ქონგურებით მთავრდებოდა.

ციხის არქეოლოგიური შესწავლა ცოტა ხანია, რაც დაიწყო და ალბათ ბევრი საინტერესო რამ გამოვლინდება. აქამდე გამოვლენილი ობიექტებიდან საგულისხმოა ორი აბანო (ერთი მოქალაქეთათვის და ერთიც გარნიზონისთვის), ყაზარმა და სხვა.

ციხის სამშენებლო ფენები შეიძლება ასე დათარიღდეს. პირველი ფენა განეკუთვნება I-II საუკუნეებს (რომაული პერიოდი), მეორე VI ს-ის მომდევნო ხანას (ბიზანტიური პერიოდი) და მესამე გვიან საუკუნეებს (XVI საუკუნეებიდან).

ოქროსციხე

ოქროსციხე მდებარეობს ახლანდელი ადიგენის რაიონში. აგებულია XIII ს-ის დასასრულს ან XIV ს-ის დასაწყისში. იგი სამცხის ათაბაგ ჯაყელებს ეკუთვნოდა. სლესის, წრიოხის, ოძიხის, ერემშალის, აწყურის, ასპინძის, ხერთვისისა და სხვა ციხეებთან ერთად ჰკრავდა უმთავრესი გზებისა და ცენტრების ირგვლივ გარკვეული სისტემით განლაგებულ სიმაგრეთა ჯაჭვს.

ციხე დიდი და შთამბეჭდავია, მატანიეთა ფურცლებზე კი მის შესახებ არაფერია ნათქვამი. ციხე განსაკუთრებულ როლს თამაშობდა XV-XVI საუკუნეებში თურქთა წინააღმდეგ ბრძოლაში. XVI ს-ის მიწურულს მას ისევ, როგორც მთელ მესხეთს, თურქები დაეპატრონენ. საქართველოს დაუბრუნდა 1828 წ.

ოქროსციხე სამ ტერასადაა განლაგებული კლდოვან მთაზე. ნანგრევებში აშკარად იკვეთება ორი ეზო. ციტადელი ანუ შიდაციხე ჩრდილოეთ შემადგენიდან. ამჟამად გამოირჩევა მისი დაზიანებული სამი კოშკი. მათ შორის დონჟონი (მთავარი კოშკი) ჩრდილოეთითაა. იგი

ყველაზე მაღალია. მეორე კოშკი ჩრდილო-აღმოსავლეთითაა და შემოსასვლელს იცავდა. მესამე კოშკი აღმოსავლეთის კედელს კეტავდა.

ციხეს ჩრდილოეთით აქვს შესასვლელი, რომელსაც სამმაგი დაცვა ჰქონია. ბოლო შესასვლელი იქვე გალავანშია და 6-7 მ სიმაღლეზე გამართული სალოდე იცავდა. ამ სალოდეს მარჯვნივ კიდევაც სალოდე. ორივე სალოდე მთლიანად ქვისაა.

ციტადელის მთავარი კოშკი გევმით სწორკუთხაა. მისი კარი აღმოსავლეთითაა მაღლა. კოშკი ორსართულიანია, აქვს საბრძოლო ბანი. კოშკის აღმოსავლეთი მონაკვეთი წყალსაცავისთვისაა გამოყოფილი. მისი პირველი სართული ყრუკედლებიანია. მეორე სართულზე დასავლეთით ნიშაა. ციტადელის ტერიტორიაზე რამდენიმე საცხოვრებელი სახლის ნანგრევია.

გალავანში ჩართული კოშკები, რომლებიც ამჟამად დანგრეულია, გევმით სწორკუთხაა. კოშკების საპასუხისმგებლო ადგილები თლილი ქვითაა ნაგები.

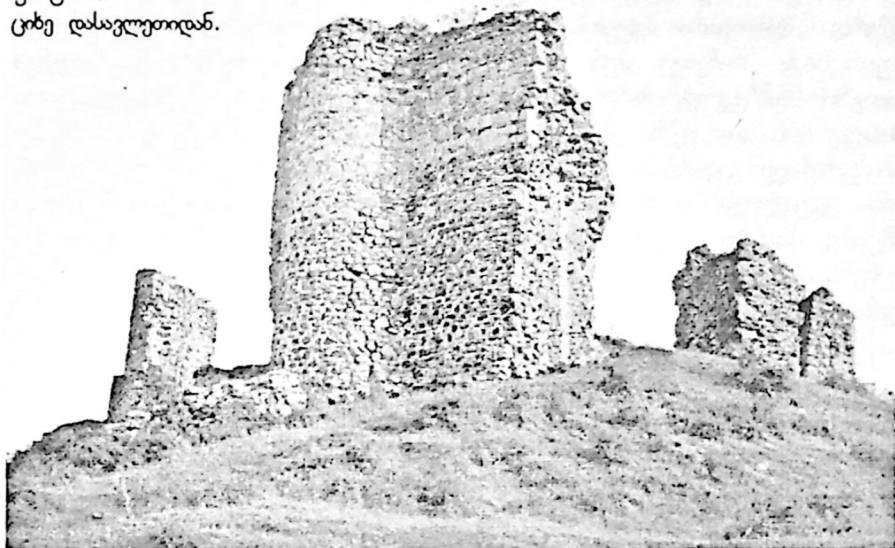
რატომ შეერქვა ციხეს „ოქროსციხე“, არავინ უწყის. ამ მხარეში თურქთა ბატონობის ხანაში (XVI ს-დან) თუ შეერქვა, რადგან მას „ოლთუნ ყალასაც“ ეძახიან.

შარცხისი

ფარცხისი დიდი სოფელია თეთრი წყაროს რაიონში, თეთრი წყაროდან 15 კმ-ზე, მდ. ალგეთის მარცხენა ნაპირზე. თვით ციხე სოფლის დასავლეთ მხარესაა. იგი ქვემო ქართლში, შუა ფეოდალურ ხანაში, ერთ-ერთ საიმედო ციხედ იყო მიჩნეული. მისი წარსულის შესახებ მატინეთა ფურცლებზე მცირე ცნობებია შემონახული. ვახუშტის დროს, XVIII ს-ის პირველ ნახევარში უკვე თავის მოვალეობას აღარ ასრულებდა.

სიმაგრე განლაგებულია გრძელ მთაზე და ისეა დანგრეული, ბევრი რამის გარკვევა არ ხერხდება. მას მოგობი გევმა აქვს. გადარჩენილი ნაწილები სქელი და მაღლებია. ზოგან მათი სიმაღლე 10 მეტრს აღემატება. შესასვლელი დასავლეთ გალავნის შუაზე ჰქონია. აქ იყო მაღალი თაღოვანი ჭიშკარი, რომლის სამხრეთის წირთხლია შემორჩენილი. ციხე ნაგებია ნატეხი ქვით, ხოლო ჭიშკრის თაღი - აგურით.

ფარცხისი.
ციხე დასავლეთიდან.

ციხის ჩრდილო ნაწილი თითქმის ერთ მესამედზე საჩინოა. ის შეიძლება ციტადელი იყო. იქვე არის ორმო, რაც იმაზე მიუთითებს, რომ აქ მდინარეზე ჩასასვლელი გვირაბი არსებობდა. ამ მონაკვეთში შენობების კვალიცაა.

ფარცხისის ციხე ზოგადი მონაკვეთებით IX-X საუკუნეების ძეგლთა ჯგუფს განეკუთვნება. ამ ჯგუფიდან აღსანიშნავია სამშვილდე, ბირთვისი და სხვ. მატანიეთა ფურცლებზე პირველად XI ს-შია მოხსენიებული, საქართველოს გაერთიანებისა და თბილისის დაბრუნებისთვის ბრძოლასთან დაკავშირებით.

საინტერესოა ცნობა გიორგი II-ის (1072-1089) სპარსელთა წინააღმდეგ ბრძოლის შესახებ 1074 წ. მემკვიდრე წერს: „მოვიდა სარანგი ძლითა სულტანისათა, ჩამოდგა სამშვილდის ბარს; და მოვიდეს ლაშქარნი გიორგი მეფისანი, შეიბნეს ფარცხისს, სძლიეს საათა გიორგისთა და იოტნეს სპარსნი, რამეთუ დიდი ძლევა მოსცა ღმერთმან გიორგის“. ფარცხისთან ამ გამარჯვებას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა საქართველოსთვის, ვინაიდან ამის შემდეგ გიორგიმ დაიბრუნა სხვის ხელში არსებული სამხრეთ და დასავლეთ საქართველოს მიწები.

1569 წ. ფარცხისთან დიდი ტრაგედია დატრიალდა. ყიზილბაშებთან ბრძოლაში დამარცხდა ქართველთა ჯარი, ხოლო სიმონ მეფე ტყვედ ჩა-

ვარდა. ეს ამბავი აღწერილი აქვს რამდენიმე მემკტიანეს. ერთი მათგანი წერს: „შემოიყარა მეფემან სვიმონ სპანი საქართველოსანი და მოვიდა ფარცხისს, რამეთუ მუნ მდგომარე იყვნეს ყიზილბაშნი, და იყვნეს ათგზის უმრავლესს ქართველთა. მაშინ მიეტევნეს ქართველნი გულითა სრულითა, და ექმნა ბრძოლა ძლიერი, და მოიდრიკნეს ყიზილბაშნი პირველსავე კვეთებასა ზედა“. ქართველებმა „ათგზის უმრავლესი“ მტერი უკუაქციეს და დაედევნენ კიდევაც; მეფე ისე გაიტაცა ბრძოლამ, მტერი ამალით ცალკე აღმოჩნდა. მოღალატემ უკნიდან შუბი ატაკა და ცხენიდან ჩამოაგდო. ამის შემდეგ ყიზილბაშებმა მეფის მხლებელნი ერთიანად დახოცეს, მეფე კი დაატყვევეს.

ბირთვისი

ქვემო ქართლის ადრეული და შუა ხანის ციხეებს შორის გამოირჩევა სამშვილდე, ბირთვისი, ფარცხისი და ორბეთი. ქვემო ქართლის ეს მთავარი სიმაგრეები განლაგებულია სამდინარო არტერიების გაყოლებაზე. ასეთი არტერიებია ძირითადად მდინარეები: ხრამი (ქცია) და ალგეთი. ბირთვისი ალგეთის ხეობაშია (ახლანდელი თეთრი წყაროს რაიონში), მდინარიდან ორიოდ კილომეტრზე.

ბირთვისი არ არის ციხე ჩვეულებრივი გაგებით. ესაა კონუსური ფორმის კლდოვანი მთების ზღაპრული ჭგუფების გაერთიანება, რომელიც ხელოვნური კედლების გარეშეც მიუდგომელი იყო. მაგრამ ჩვენი წინაპრები ბუნების მოცემულს არ დაჟერებულან და მთებს შორის ვიწრო თუ განიერი გასასვლელები კედლებით გადაუკეტავთ (ამ მთების შემოვლა და ზოგ ადგილზე გადასვლა დღესაც შეუძლებელია). ამრიგად თითქმის ერთი კვადრატული კილომეტრი შემოუფარგლავთ. ყველაზე მაღალ წერტილში დგას კოშკი, საიდანაც შეიძლება სიმაგრის მისადგომების დაზვერვა. სხვადასხვა ადგილას თავდაცვით ნაგებობებთან ერთად საცხოვრებელი და სამეურნეო შენობებია, არის წყალსაცავიც.

ისტორიამ არ შემოგვინახა არც ციხის ამგების ვინაობა, არც აგების დრო. მკტიანეში პირველად იხსენიება ბაგრატ III-ის (975-1014 წწ.) დროს. „მატიანე ქართლისაის“ ავტორი იუწყება: თბილისის დაბრუნებისათვის ბრძოლისას „ლიპარიტ ლიპარიტისძემან და ივანე აბაზასძემან, ქართლის ერისთავმან, მუხათვერდს გამოიტყუეს ტფილისელი ამირა ჯაფარ, შეიპყრეს და... წააუღეს ბირთვისი“.

ამის შემდეგ ბირთვისი აღმოჩენილა კლდეკარის ერისთავის ლიპარიტის ხელში. მალე მისთვის სხვა ციხეებთან ერთად ბირთვსიც წაურთმევიათ.

ბირთვისის ციხეს შავი დღე დაუდგა თემურლენგის ლაშქრობათა დროს, მაგრამ მტერმა შიგ ვერა და ვერ შეაღწია. საბედისწერო გამოდგა მისი მერვე ლაშქრობა. ციხეში გარნიზონის გარდა შეფარებული იყო თავად-აზნაურთა 30 ოჯახი. ქართველებს ძლიერ გაემგარებინათ ციხე, უზვად მოემარაგებინათ სანოვაგე, წყალი, ღვინო და არხეინად იყვნენ.

ამ მერვე ლაშქრობის დროს, 1403 წ. ივლისში თემურმა ჯარს უბრძანა ბირთვისი აეღო. გარემოცული ციხიდან გამოსულან ციხის მცველნი. გაუმართავეთ ფიცხელი ბრძოლა და მომხდურნი დაუმარცხებიათ. განრისხებულ თემურს უბრძანებია, ხანგრძლივი ალყის მიზნით ციხის გარშემო სამ მხარეს თავიანთი ციხე აეგოთ. ალყა დიდხანს გაგრძელბულა. მრავალი ქვეყნისა და ციხის ამღები თემური ცოფებს ჰყრიდა. ბოლოს შეარჩიეს კლდეზე მცოცავეები, ციხეს მიუვალი კლდიანი მხრიდან მოუარეს, მთის წვეროდან შიგ შეაღწიეს და, როცა ციხის აულებლობით დაიძვლებულ გარნიზონს ტყბილად ეძინა, თავს დაესხნენ. ქართველები მტერს ეძგერნენ, მაგრამ დამარცხდნენ. აი, რა მოსდევს ყურადღების მოდუნებას. მემბტიანე ამ ამბებს ვრცლად აღწერს და თბრობას ასე ამთავრებს: „ღარჩა გამარჯვება ლანგ-თემურს სიმრავლისაგან ლაშქართასა და აღიღო ციხე იგი“. თემურს ბირთვისის აღება ისეთ მნიშვნელოვან საჭმედ მიუჩნევია, საზეიმო დარბაზობაც კი გაუმართავეს.

შემდეგი დროის ბირთვისის ისტორიიდან აღსანიშნავია შაჰ-თამაზის დაპყრობითი ომების ერთ-ერთი ეპიზოდი. 1541 წ. იგი მეფე ლუარსაბთან საომრად წამოვიდა. ჩამოვლო და მოაოხრა თრიალეთი, ბოლოს საბარათიანოს მოადგა. რაზეც ხელი მიუწვდა, არაფერი დატოვა წაუბილწავი. მთელ მხარეში მხოლოდ ბირთვისი ღარჩა უდრეკად. მტრის მრავალრიცხოვანმა ჯარმა ვერაფერი დააკლო. მაშინ შაჰმა ციხის მცველნი მოტყუებით გამოიყვანა გარეთ, დაჰბრდა მათ, თუ დამნებდებით, არაფერს დაგიშვებთ, პირიქით დაგასაჩუქრებთო, მაგრამ პირობა არ შეასრულა და, ცხადია, ყველანი დაატყვევა.

ბირთვისთანაა დაკავშირებული გიორგი სააკაძის ერთ-ერთი ბრძოლა ირანის წინააღმდეგ. ამ დროს მხარისა და ბირთვისის ციხის მფლობელი ქაიხოსრო ბარათაშვილი ირანელთა მხარეს იყო. მან გარნიზონი ირანი-

დან ახლად მოყვანილი ხუთასი ყიზილბაშით გაზარდა. სააკაძემ ეს რომ გაიგო, რადგან მათთან პირისპირ შებმას აზრი არ ჰქონდა, ხერხს მიმართა. უთენია დაესხა თავს ბარათაშვილების რეზიდენციას ტბისში, შეიპყრო ქაიხოსრო და მისი ძმა ხოსია და აიძულა ისინი, ციხიდან ირანელთა ჯარი გამოეყვანათ. შემდეგ მან ხუთასი ირანელი „ამოსწყვიტა“.

ბოლოს კიდევ ერთი საინტერესო ცნობა. XVIII ს-ის 40-იანი წლების ბოლოს მეფე ერეკლეს განუდგა ბატონიშვილი აბდულა ბეგი. ბატონიშვილს მხარს უჭერდნენ ბარათაშვილები. ერეკლეს უნდოდა ისინი უბრძოლველად შემოერიგებინა და ბირთვისში გამაგრებულებს შუამავლები მიუგზავნა, შეჰპირდა პატიებას, მაგრამ ვერაფერი გააწყო. მაშინ გადაწყვიტა სარჩო მოესპო ბარათაშვილებისთვის. შემოდგომის პირი იყო, ახლომახლო ყანებს ჯარი შეუსია და მოაცვლინა. შეიქნა ომი. მეფემ სძლია მოწინააღმდეგეებს და ციხემდე მისდია. მემამულე მოკლულ წერს: „ბირთვისის ციხის ომი ხომ არ იქნებოდა, ჩამოეცალნენ, წახდინეს საცა რამ შენობა იყო, საამის შეილის სასახლე დაწვეს.“ ამ ცნობაში საინტერესო ის არის, რომ ავტორი სრულიად დაჯერებით ამბობს: ბირთვისის ციხე ბრძოლით არ აიღებოდაო.

ბირთვისის ციხე XVIII ს-ის ბოლომდე მტკიცედ იდგა ქვეყნის სადარაჯოზე.

პარღცინე

ძველი ეგრისის ტერიტორიაზე, დღევანდელ იმერეთში, არსებულ სიმაგრეთაგან გამოირჩევა ვარდციხე, რომლის სახელი ბიზანტიელებს პირდაპირ უთარგმნიათ და როდოპოლისად მოიხსენიებენ. წყაროებში ვარდციხესთან ერთად იხსენიება შემდეგი სიმაგრეები: პეტრა (ციხისძირი), არქეოპოლისი (ნოქალაქევი), სკანდე, სარაპანისი (შორაპანი) და სხვ.

იმერეთში, იბერიისკენ მიმავალ გზაზე ყველაზე შესანიშნავ ქალაქებად VI ს-ის ბიზანტიელი ისტორიკოსი პროკოპი კესარიელი ასახელებს როდოპოლისსა და მოხირისს. მას კარგად აქვს შეშინებული ციხის ადგილი და მისი დანიშნულება. ისტორიკოსის აღწერით ციხე თავისთავად მაგარი იყო, მაგრამ რაკი დაბლობზე იდგა და თურმე საპარსელთა დიდ ლაშქარს ელოდნენ, კოლხებმა 551 წ. მიწასთან გაასწორეს, რომ მათ არ გამოეყენებინათ.

ასევე VI ს-ის ბიზანტიელი ისტორიკოსი აგათანგოსი სქოლასტიკოსი აღწერს, ბიზანტიელთა მრავალრიცხოვანი ჯარის მოქმედებას და მათ მიერ ვარდციხის აღებას.

ვარდციხე მდებარეობს იმავე სახელის მქონე სოფელში (დღევანდელი ვარციხე, ბაღდათის რაიონი), მდინარეების: რიონის, ყვრილისა და ხანისწყლის შესაყარზე. იგი შედარებით ძველად მისაღდგომი იყო დასავლეთ და ჩრდილოეთ მხარეს, ორ დანარჩენ მხარეს კი შემოუყვებოდა თხრილი მიწაყრილით. როგორც ადრე აღვჩინიშნავს, თხრილი მიწათხრილით ეგრისის ადრეული ციხეებისათვისაა ნიშანდობლივი.

აქ ჩატარებულმა არქეოლოგიურმა გათხრებმა ბევრ რამეს ახადეს ფარდა, მაგრამ სურათი ჯერ კიდევ ბოლომდე არაა ნათელი. საშენებლო ფენა კი სამი დადგინდა.

ციხის გეგმა მოგრძოა (სიგრძით დაახლოებით 100 მ.). შშენებლობის პირველი ფენა პირველი გალავნისა, რომელიც IV-V საუკუნეებით თარიღდება, ნაწილობრივაა შერჩენილი სამ მხარეს, გარდა დასავლეთისა. ნაგებია ნატეხი ქვით. ციხე შიგნით სამ არათანატოლ მონაკვეთად ყოფილა დაყოფილი. პირველ გალავანში ჩართულია დაზიანებული ორი კოშკი. ციხის ეს მონაკვეთი ციტადელი იყო, იმავე გალავანზე გარედან პატარა კოშკები მიუშენებიათ.

მეორე პერიოდის ზღუდე (იგი VI ს-ით თარიღდება) პირველ გალავანზეა მიშენებული. მისი სისქე 4 მეტრამდეა და სიმაღლე 7 მეტრს აღემატება. ასეთი კედელი დასანგრევადაც და გადასალახავადაც ძნელი იქნებოდა.

ციხის მესამე საშენებლო ფენა ნაგებია რიყის ქვით და გვიანი საუკუნეების იმერეთის მეფეთა აშენებული ჩანს. კედლები შედარებით სუსტია.

კვეტერა

კვეტერას ციხესიმაგრე მდებარეობს ქართლიდან კახეთში გომბორის უღელტეხილით მიმავალ მთავარ გზაზე, დიდ მთაზე, რომელიც ახლა ტყითაა დაფარული. შემალღებაზე გამოყოფილია ციტადელი. მთელი ციხე მასზე 6-7-ჯერ მეტია. ამ მონაკვეთში განლაგებულია ეკლესია, სასახლისა და სხვა შენობათა ნანგრევები.

კვეტერას ნაგებობებში გამოირჩევა გუმბათოვანი ტაძარი, საოცრად კონტა და მიწილველი ნაგებობა. იგი ქვითაა ნაშენი და მწვანედ მოჭიქული კრამიტითაა დახურული. ტაძარი X ს-ით შეიძლება დათარიღდეს.

ციხის ზედა მონაკვეთში, ეკლესიის ჩრდილო-დასავლეთით ორსართულიანი სასახლის ნანგრევებია. აქ გამოიყოფა დიდი დარბაზი და დამბარე სათავსები. დარბაზს ჩრდილოეთით მოსდევს ერთსართულიანი სათავსების რიგი. იქვე ახლოსაა სამსართულიანი კოშკი. დარბაზის დიდ სიგრძეს ანათებდა განიერი და მაღალი თაღოვანი სარკმლები. მეორე სართულზე პარადული კიბე ადიოდა. სასახლე ნაგებია ყორე ქვით, გამოყენებულია აგურიც.

ციხის გალავანი, შემორჩენილი ნაშთების მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, საკმაოდ მაღალი უნდა ყოფილიყო. კუთხეები და სხვა საპასუხისმგებლო ადგილები კონუსის ფორმის კონტრფორსებით ყოფილა გამაგრებული, გალავნის მთელ სიგრძეს ცილინდრული კოშკები მიუყვებოდა. კოშკების ქვედა ნაწილი მასიურია, კარი მეორე სართულებზე აქვთ.

ზიდაციხის გალავანში ჩართულია სწორკუთხა კოშკები. შემორჩენილია მათი შოლოდ სამ-სამი სართული.

ციხის საგუმბაგო კოშკი, ეს რეგსართულიანი ოთხკუთხა ნაგებობა, ციხის სამხრეთ-დასავლეთ მონაკვეთში დგას. კოშკიდან თხუთმეტოდე მეტრზე არის პატარა დარბაზული ეკლესია. ციხის ამ მონაკვეთში გალავანში გაჭრილი კარია და შიგნით ნაგებობათა ნანგრევებია.

ქართული წყაროები კვეტერას ციხეს XI ს-ის შუა წლებიდან იხსენიებს, ვახუშტის ცნობით კი იგი უკვე VIII ს-ში არსებობდა.

კვეტერას ციხე ისე დიდია და მასშტაბური, მრავალი ბრძოლა აქვს გადატანილი. განსაკუთრებით გამოირჩეოდა კახეთის სამეფოს აღზევების პერიოდში X-XI საუკუნეებში.

შოთღლიოში მრავალი ძველი უმნიშვნელოვანესი ძეგლია. მათ შორის შვიდი სამყაროს საოცრებადაა შერაცხული. საჭართველოც განთქმულია მრავლისმეტყველო ძეგლებით, რომელთაგან გამოირჩევა ვარძია. ჩვენი ქვეყნის მასშტაბით ისიც შეიძლება საოცრებად მივიჩნიოთ.

ვარძია მდებარეობს სამხრეთ საქართველოში, ჯავახეთში, ღლეწანდელი ასპინძის რაიონში, ასპინძიდან 30 კმ-ზე, თბილისიდან - 300 კმ-ზე. ეს არის მტკვრის მარცხენა ნაპირზე ამართულ კლდეში გამოკვეთილი როგორც სამონასტრო ანსამბლი, ასევე იაზღაცითი ნაგებობა, ციხე. მშენებლებს სამი ჯიმის კლდისგან აუჩქევიათ შუა, ის, რომელიც ადვილად შეიძლებოდა დაეშუშაებინათ. გამოქვაბულები ასი მეტრის სიმაღლეზე და ნახევარი კილომეტრის სიგრძეზეა გამოკვეთილი. გამოქვაბულები ზოლებად კი არ არის განლაგებული, არამედ იარუსებად. ზოგან სამი იარუსია, ზოგან - ცამეტი, გამოქვაბულთა საერთო რაოდენობა კი ხუთასზე მეტია. ვარძია ახლა მრავალ ასეულ ღრმულებად გამოიყურება. თავდაპირველად კი აქ კარ-სარკმლები ჩანდა, მაგრამ გვიან საუკუნეებში ძლიერი მიწისძვრის დროს მთელი ფასადი ჩამოინგრა და ახლა მხოლოდ სენაკებისა და დარბაზების კრილებს ვხედავთ.

ვარძია ერთბაშად არ არის აგებული. იგი ძირითადად XII ს-ის ბოლო მესამედსა და XIII ს-ის პირველ ათეულშია შექმნილი. მშენებლობა გიორგი III-ს დაუწყია და თამარს დაუმთავრებია. მემატინე გვამცნობს: „თამარმა კლდისაგან გამოკვეთა თვით პატოისანი ეკლესია და მონაზონთა სამყოფი სენაკები, რომელი მტერთაგანცა შეუვალ და უბრძოლველი იყო. ესე ვარძია პირველად დაეწყო სანატრელსა მამასა მისსა გიორგის, გარნა ვერ სრულ ექნა და დაეტევა“.

ვარძიის ანსამბლის ცენტრში არის საკმაოდ დიდი ეკლესია; მის გარეთ სამრეკლოს ქვედა სართულია გადარჩენილი. ეკლესია მოზრდილი დარბაზია. ეკლესიის მოხატულობა შედარებით კარგადაა გადარჩენილი. მოხატულობით გამოირჩევა ჩრდილოეთის კედელი. აქ წინა პლანზე გამოსახულია გიორგი III. მისი წარწერა გვაუწყებს: „ყოვლისა აღმოსავლეთისა მეფეთ მეფე გიორგი, ქე დემეტრე მეფეთ მეფისა“. მეფე გიორგის უკან დგას თამარი, რომელსაც ხელში ეკლესიის მოდელი უჭირავს, რაც იმის დასტურია, რომ ტაძრის აგების განმკარგულებელი თვითონ იყო. ფრესკას აწერია: „ყოვლისა აღმოსავლეთისა მეფეთ მეფე, შვილი გიორგისა თამარ“. თამარის პორტრეტთან დაკავშირებით აქვე აღვნიშ-

ნავ, რომ იგი ოთხ ტაძარშია გამოსახული: ბერთუბანში, ბეთანიაში, ყინწვისში და ვარძიაში. ყველა ნახატი ერთ ადამიანს გამოსახავს და მხატვრებს მეფე ნანახი ჰყავდათ.

მემატიანეთა მოწმობით ვარძია იმ დროს მესხეთ-ჯავახეთისთვის საკულტო და ერთგვარად პოლიტიკური ცენტრი იყო. ამაზე მეტყველებს ის გარემოება, რომ თამარ მეფემ ბასიანს საბრძოლველად მიმავალი ლაშქარი აქ დალოცა 1203 წელს. მემატიანე გვამცნობს: „მივიდა თამარ ვარძიას და ცრემლით შეჰვედრა სოსლან დავით და სპა მისი, და დროშა მისი, გაგზავნა ვარძიით“. აქვე დახვდა თამარი ბასიანის ბრძოლაში გამარჯვებით დაბრუნებულ ქართველთა ჯარს.

საქართველოს არასდროს ჰკლებია გარეშე მტერი. 1210 წ. თამარი იმავე მისიით კიდევ ერთხელ ჩავიდა ვარძიაში, რომ სპარსელთა საბრძოლველად მიმავალი ლაშქარი დაელოცა. ქართველები ახლაც გამარჯვებულნი დაბრუნდნენ.

ვარძია მონასტერიც იყო და ციხეც. ამას მრავალ ცნობასთან ერთად 1551 წ. ომიც ადასტურებს, როცა შაჰ-თამაზმა აქ გამაგრებულ ქართველ მეომრებს შეუტია. ვარძია მტერს დიდხანს უწევდა წინააღმდეგობას, მაგრამ მომძღვრთა სიმრავლემ თავისი გაიტანა. ვარძია საბოლოოდ 1578 წ. თურქებმა დაიპყრეს ამ მხარესთან ერთად. მონასტერი გაძარცვეს, ბერები ბრძოლაში დაიღუპნენ. ვარძია და ეს მხარე თითქმის სამასი წლის შემდეგ 1828 წ. დაუბრუნდა სამშობლოს.

ატენის ციხე მდებარეობს მდ. ატენის ანუ ტანას ხეობაში (გორის რაიონი). ამ ხეობაში გადიოდა შიდა ქართლისა და სამხრეთ საქართველოს დამაკავშირებელი უმოკლესი გზა. ამიტომ ამ გზის გამაგრებაზე ადრიდანვე ზრუნავდნენ როგორც მეფეები, ასევე ადგილობრივი ფეოდალები.

ატენის ციხე ხეობას დასავლეთიდან დაჰყურებს. ამ ვიწრო ხეობაში, როგორც ეტყობა, გზა ადრეც მდინარის მარცხენა ნაპირს მოუყვებოდა. ციხეც ამ მხარეს დარაჯობდა.

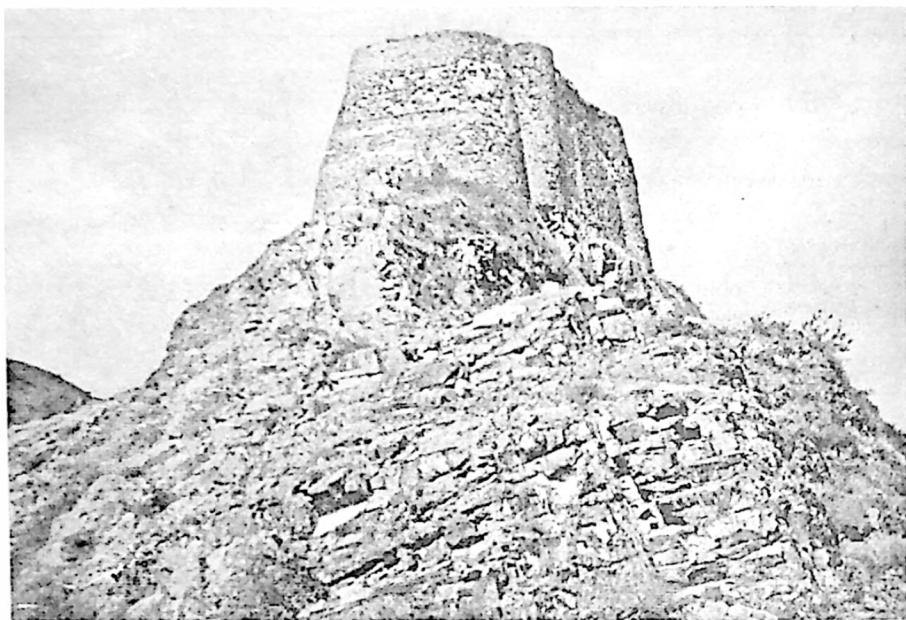
სიმაგრე მაღალი მთის ერთ-ერთ ქიშხეა აღმართული. იგი ძნელად მისადგომია, ზომით კი დიდი არ არის. კედლები მაღალი და მტკიცე ჰქონია. ციხის ქვედა ნაწილში საკმაოდ დიდი წყალსაცავები ყოფილა. წყალი თიხის მილებით მოედინებოდა ჩრდილო-დასავლეთით მდებარე ხევიდან.

X ს-ში ატენი კლდეკარის ძლიერ ერისთავებს ეკუთვნოდა. კლდეკარის ერისთავთერისთავმა რატიმ, რომელიც ამ ციხეს ფლობდა, საქართველოს გაერთიანებისთვის მებრძოლ ბაგრატ III-ს დიდი წინააღმდეგობა გაუწია. 989 წ. ბაგრატმა დაამარცხა იგი და რატი იძულებული გახდა, ციხე მეფისთვის გადაეცა. შემდგომ წლებში ატენის ციხე ქართველ მეფეთა საკუთრება იყო.

XI ს-ში ბაგრატ IV ხან გარეშე მტრებს ებრძოდა, ხან განდგომილ ფეოდალებს. განსაკუთრებით ხანგრძლივი ბრძოლა ჰქონდა კლდეკარის ერისთავ ლიპარიტთან. ერთ-ერთი ბრძოლის დროს ლიპარიტმა სცადა, ბიზანტიელთა და კახელთა დახმარებით აეღო ატენის ციხე და მეფისთვის წაერთმია. მოკავშირეები იმედოვნებდნენ, რომ მეცხოვრეები მათ მხარეს გადავიდოდნენ. ეს ასე არ მოხდა, ძალით კი მათ ციხე ვერ აიღეს.

ატენი რომ აუღებელი ციხესიმაგრე იყო, ამის შესახებ ცნობებს გვაწვდიან მოგვიანებითაც.

XVI ს-ის დამდეგს ქართლში მეფობდა სუსტი ნებისყოფის დავით X. მას მრავალგზის დაესხა თავს დიდი ჯარით კახეთის მეფე მაისმკელეო ავგიორგი. ერთხელ მან დავითი ატენის ციხეში შეიმწყვდია, ბრძოლა რამდენიმე დღე გაგრძელდა, მაგრამ ავგიორგიმ ციხე ვერ აიღო. ბოლოს იძულებული გახდა გასცლოდა ციხეს და უკან გაბრუნებულიყო.

ატენი. ციხე აღმოსავლეთიდან.

ისტორიკოსი ბერი ეგნატაშვილი იმავე საუკუნის ერთ ტრაგედიაზე მოგვითხრობს. ლუარსაბ მეფე მთელი სიცოცხლე თავანწირვით ებრძოდა ოსმალ და ირანელ დამპყრობლებს. მეტად გაძნელდა შაჰ-თამაზთან ბრძოლა. განსაკუთრებით სასტიკი იყო შაჰის მეოთხე ლაშქრობა 1556 წ. ამჯერად შაჰმა ატენის ხეობასაც შეუტია. აქ წედისის ციხე ძალით აიღო, ვერეს ციხე კი უბრძოლველად დანებდა. ჯერი მიღმა ატენის ციხეზე, სადაც თავს აფარებდნენ მეფის დედა და თავადთა ოჯახის წევრები. მოუხედავად ალყისა, შეუპოვარი ბრძოლებისა და მრავალი მსხვერპლისა, ციხის აღება ვერ მოხერხდა, რადგან მოხერხებულ ადგილას იდგა, კედლებიც საკმაოდ მაგარი ჰქონდა. ამიტომ მტრებმა ხერხი ვერსაიდან გაუკეთეს, ვერც სანგრევი მოწყობილობები გამოიყენეს და ვერც თოფები, მაგრამ საუბედუროდ დაიჭირეს მეფის დედის ფარეში მავანი კავთისხველი ბეთაშვილი და აიძულეს, ციხის საიდუმლოება გაეცა. თურმე ციხეში ჰის წყალი გამოლევიათ, ჩრდილოეთიდან ცოტა წყალი ჩამოსდიოდათ და თუ იმასაც გადაუცეტავენ, მეციხოვნენი გატყდებოდნენ.

ყოზილბაშებმაც წყალსადენი გადაკეტეს. უწყლობამ ციხის დამცველნი მეტად შეაწუხა, მტერს შეაწყდნენ და ციხეც დაეცა.

ატენის ციხემ თითქმის გამანადგურებელი დარტყმა იგება XVII ს-ის ოცდაათიან წლებში. ამ დროს ქართლის მეფე როსტომს აუჯანყდნენ მეფე თეიმურაზის მომხრე თავადები, მათ შორის ისეთი ძლიერი ფეოდალები, როგორნიც იყვნენ ზაალ არაგვის ერისთავი, იოთამ ამილახვარი, ნოდარ ციციშვილი, გიორგი გოჩაშვილი და თვით კათალიკოსი დიასამიძე. როსტომი ციციშვილის დასასჯელად გაემართა. ნოდარმა მეფის მოახლოება რომ შეიტყო, გაიქცა და ატენის ციხეში შეიკეტა. ის აქაც ვერ გამაგრდა და ზემო ქართლში, საათაბაგოში გადავიდა. როსტომმა კი ციხე აიღო და გაანადგურა.

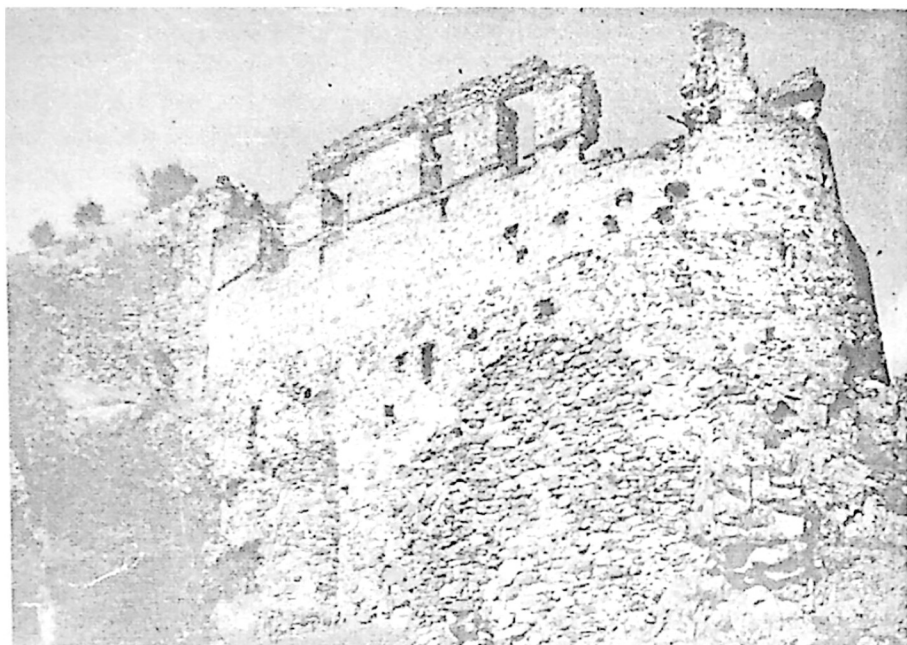
ეტყობა, როსტომმა ციხე ძლიერ დანგრია, ვინაიდან შემდგომ მას დიდი მესპატრონე აღარც ჰყოლია. მართალია, მომდევნო საუკუნეებში იხსენიება, მაგრამ თვალსაჩინო ციხე უკვე აღარაა.

წმინდა

ქსნის ხეობაში რამდენიმე ათეული არქიტექტურული ძეგლია, მაგრამ არც ერთი მათგანი არ არის ისე მოხდენილად წამოღებული მთის წვერზე, როგორც წირქოლი (ახალგორის რაიონი). ამასთან, სტრატეგიულად მას მეტად მარჯვე ადგილი უჭირავს: ამ ადგილს მდინარე ვიწრო კალაპოტიდან გამოედინება და მცირედ ფართოვდება. სწორედ ამ ყელს დარაჯობდა ციხე.

ციხის წარმოშობასა და მის მფლობელებზე ბევრი არაფერია ცნობილი. პირველად იგი X საუკუნის 70-იან წლებში იხსენიება, როდესაც საქართველოს გაერთიანების საქმეს წინ აღუდგა ზოგიერთი აზნაური, გასცეს უფლისციხე და მეფის დატყვევებული ოჯახი კახეთში გადაიყვანეს. დავით კურაპალატმა კახეთის მიაშურა და საქმეები უომრად მოაგვარა. კახელებმა წირქოლისა და იქვე ახლო მდებარე გრუსს გარდა, ყველა მიტაცებული ადგილი დააბრუნეს. მართალია, არ ჩანს, რამდენ ხანს იყო წირქოლის ციხე კახელების ხელში, ალბათ, დიდხანს არა, რადგან თვით კახეთმა ამის შემდეგ მალე დაკარგა დამოუკიდებლობა.

წირქოლი და „წირქულელნი“ შემდეგ საუკუნეებშიცაა ცნობილი. მაგალითად, XII ს-ის ბოლოს გიორგი რუსისა და მისი მომხრეების

წიქოლო. ციხე აღმოსავლეთიდან.

დამარცხების შემდეგ თამარმა ზოგი დიდებული დასაჯა, ზოგიც დააწინაურა. „წიქოლოელი“ ამ დროს შეწყალებულთა რიგებში იხსენიებიან.

აქედან მოყოლებული XVIII ს-მდე ცნობები წიქოლის შესახებ არ შემონახულა. ვიცით, რომ XVIII ს-ში იგი ერთ-ერთი ძლიერი ციხე იყო და შიდა ქართლის სხვა ციხეებთან ერთად ეკუთვნოდა დიდ სარდალს გივი ამილახვარს. როდესაც თეიმურაზ II გახდა ქართლის მეფე, მან შეძლო ქსნის ხეობის დამორჩილება, მაგრამ წიქოლის ციხე, სადაც გივის შვილი რევაზი იყო გამაგრებული, ვერ აიღო. მაშინ დახმარება თავის შვილს, კახეთის მეფეს, ერეკლეს სთხოვა. გაერთიანებული ძალით მეფეებმა ციხეს ალყა შემოარტყეს. როცა საქმე „მისჭირდა“, დაიწყო მოლაპარაკება. პატიებისა და სხვა დაპირებების შემდეგ ამილახვარმა დათმო ციხე. სიმაგრეში მეფის გარნიზონი ჩადგა. როგორც ვნახეთ, წიქოლი ისეთი მტკიცე სიმაგრე ყოფილა, რომ მისი აღება მეფეთა შეერთებულ ჯარსაც კი გაძნელებია.

1777 წელს წიქოლის ციხემ უკანასკნელი სამსახური გაუწია საუკუნეთა მანძილზე მის მფლობელ ქსნის ერისთავებს. ამ წელს მეფეს

აჯანყებია ქსნის ერისთავი გიორგი და გაუმავრებია საერისთავოს საიმედო ციხეები. მათ შორის წირქალის იმედიც ჰქონია. მიუხედავად ამისა, ურჩი ფეოდალი მეფის ჯარების რადიკალური მოქმედების შედეგად მინც დამარცხებულა.

ამ აჯანყების შემდეგ ერეკლემ ქსნის საერისთავო გააუქმა და წირქალის ციხეც უშუალოდ სახელმწიფო ციხეთა ჯაჭვში შევიდა.

დღეს უკვე ძნელია მაშინდელი ციხის გრანდიოზულობის წარმოდგენა. თავდაპირველი ციხე მთის წვერზე მდგარა. მოგვიანებით ჩრდილოეთის მხარეს ახალი ნაგებობები დაუმატებიათ, რომელთა სიდიდე ორჯერ აღემატებოდა ძველს.

ძველი ციხის სქელი და მტკიცე კედლები მთის რელიეფს გასდევდა. შიგნითა ტერიტორია რამდენიმე ნაკვეთად ყოფილა დაყოფილი. ციხეს ჰქონია თავისი წყალსაცავი და სხვა სათავსები.

ახალი სიმაგრე ისე აუგიათ, რთული რელიეფი მაქსიმალურად გამოუყენებიათ. იგი რამდენიმე ნაწილისაგან შედგება. ეზოს ირგვლივ განლაგებულია: აღმოსავლეთით - ოთხსართულიანი სასახლე, სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში - კოშკი და ჩრდილო-დასავლეთით - საცხოვრებელი სადგომი. ამას გარდა სხვა კუთხეებშიც ყოფილა რაღაც ნაგებობები. ციხეს ჰქონია ერთადერთი შესასვლელი სამხრეთ-აღმოსავლეთ მხრიდან.

ციხის შიგნით ოთხსართულიანი სასახლისა და სხვა დანარჩენ ნაგებობათა არსებობა იმაზე მიუთითებს, რომ იგი მხოლოდ ციხე კი არ იყო, არამედ ფეოდალის საცხოვრებელიც. შესაძლოა, აქ ქსნის ერისთავთა ძლიერი გვარის რამდენიმე წარმომადგენელიც კი ცხოვრობდა.

ოთხსართულიანი სასახლის პირველსართულზე სამეურნეო სადგომები ყოფილა, მეორე სართული მომსახურე პერსონალს ჰქონდა განკუთვნილი, მესამე - საცხოვრებელს, მეოთხე კი - მისაღებ დარბაზს.

სამხრეთ-დასავლეთი კოშკიდან შემოაჩენილია სამი სართული. პირველ სართულზე ყოფილა ეზო და შესასვლელი, იქვე მაღალი და ვიწრო გვირაბი გადიოდა.

მოგვიანებით, გვირაბში, როცა მან თავისი დანიშნულება დაკარგა, წყალსადენი გაუტარებიათ. ამ მაღალი მთის ახლომახლო წყაროს კვალი არ ჩანს. ეტყობა, წყალი შორიდან იყო გამოყვანილი.

ციხის დასავლეთი ნაწილიც ორი თუ სამსართულიანი ყოფილა. პირველი სართული სარდაფი იყო, ხოლო ზედა - საცხოვრებელი. ყველა სართული აღჭურვილი ყოფილა სათიფეებით.

ქოლოთი

მდინარე რეხულას სათავეში (ახალგორის რაიონი), მაღლა, კავკასიონის მთის ფერდობზე ყურადღებას იქცევს ნანგრევები. აქედან სულ რამდენიმე კილომეტრზე ალბური ზონა იწყება. ციხე-დარბაზი აღმართულია მდინარის მარჯვენა მხარეს, ხეობა აქ ვიწროა. სიმაგრისათვის კარგი ადგილია შერჩეული - იგი ოთხივე მხრიდან მიუდგომელია.

ნანგრევებში აშკარად გამოირჩევა სამი ფენა. პირველად აქ მდგარა ვიწრო და მაღალი კოშკი, რომლისთვისაც შემდეგ დასავლეთით საცხოვრებელი ნაგებობა მიუშენებიათ და ყველაფერი ვრცელი გალანით შემოაუსაზღვრათ.

კოშკს ერთი მხარე მომრგვალებული აქვს. ასეთი ფორმის კოშკს „ზურგიანს“ ეძახიან. იგი ხუთსართულიანია, როგორც ამ სახის სხვა კოშკებს, მასაც ზურგი მთისკენ აქვს მიქცეული, ხოლო პირი მდინარისკენ.

კოშკში შესასვლელი პირველ სართულზეა. ეს სართული მიწიდან 5-6 მეტრ სიმაღლეზე მდებარეობს. იმავე ვერტიკალზეა განლაგებული ზედა სართულების ფანჯრებიც, რომლებიც ხეობას გადაჰყურებენ.

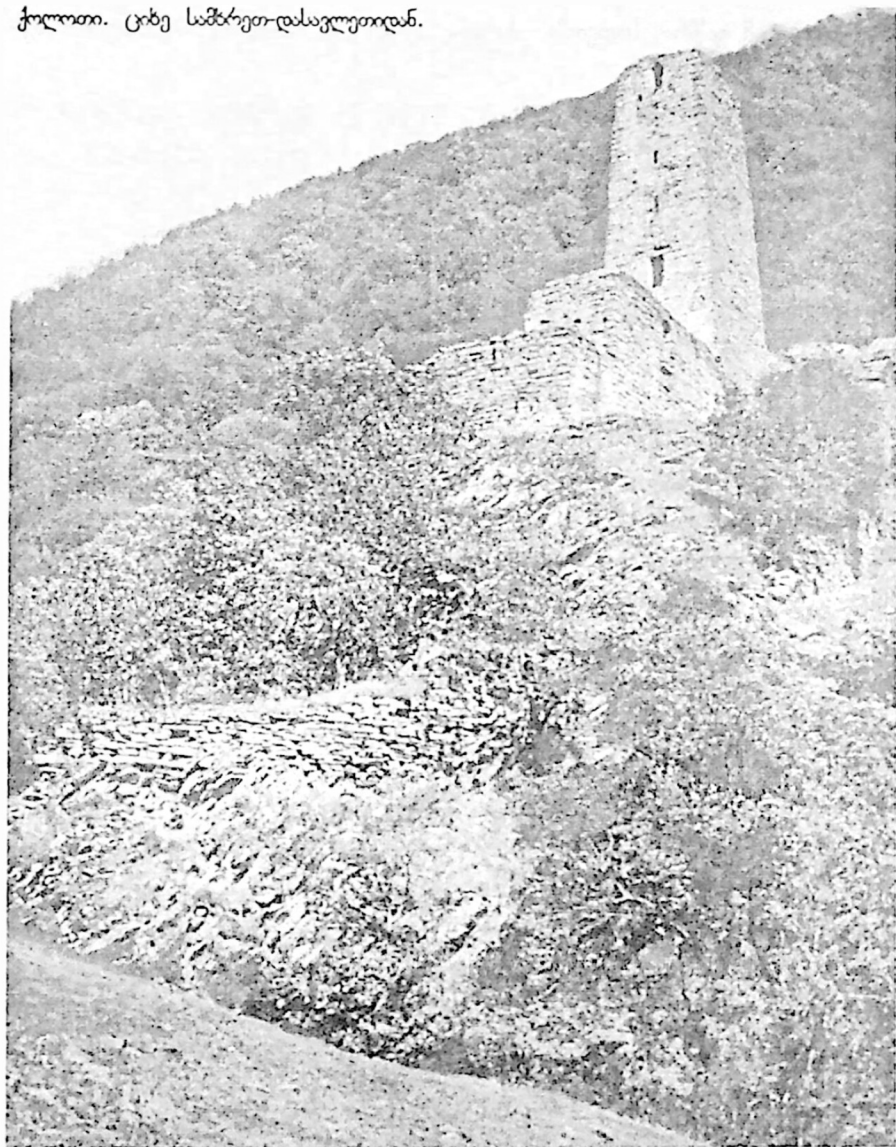
კოშკის პირველი სართულის იატაკქვეშ იყო წყალსაცავი. ასეა ხშირად ამ სახის კოშკებში. პირველი სართულის გეგმა ტრაპეციულია, ზედა სართულებისა - რკალისებური. თითოეული სართულის სიმაღლე ორ მეტრს არ აღემატება. ასეთი კოშკი, სადაც თითო სართულს მხოლოდ თითო ფანჯარა აქვს, ცხადია, ძლიერი საბრძოლო ნაგებობა ვერ იქნებოდა. იგი ძირითადად მშვერავთათვის იყო განკუთვნილი. საინტერესოა, რომ სართულშუა გადახურვა ქვის ფილებისაა. ასეთი კონსტრუქცია იშვიათად გვხვდება. სართულები ერთმანეთს ხის კიბით უკავშირდებოდა.

სხვა სართულებისაგან განსხვავებით, მეხუთე სართულს მდინარის მხარის კედელში აქვს კარი, რომლის წინ ხის კოჭებზე მოწყობილი შვერილი ყოფილა, საიდანაც შესანიშნავი სანახაობა იშლებოდა.

ბრწყინვალე პროპორციების მქონე ეს მაღალი და შემართული კოშკი ამაყად დასცქერის ხეობას. აქ ვერც მტერი და ვერც მოყვარე მშვერავს ვერ გამოეპარებოდა.

დასავლეთით კოშკზე მოგვიანებით მიშენებული ნაგებობების პირველი სართული ძლიერაა დაზიანებული, რის გამოც მისი გეგმა კარგად

ქოლოთი. ციხე სამხრეთ-დასავლეთიდან.

არ იკითხება. მაგრამ ჩანს, ისიც ტრაპეციას უახლოვდებოდა. შესასვლელი მხოლოდ სამხრეთიდან მეორე სართულზე ყოფილა. იმავე სართულზე არსებული მეორე კარი დასავლეთით მღებარე სადგომის ბანზე

თბილისიდან თელავში მიმავალი გზაზე მთავარი გზის მარჯვენა მხარეს, საგარეოს შემდეგ, მაღალ მთაზე დაინახავს ნანგრევებს. აქ იყო კახეთის ფეოდალური ხანის ერთ-ერთი უკანასკნელი ცენტრი. ვახუშტი ბაგრატიონის განმარტებით „ჭყრეთის მთის ძირს მანავი, სადაც აღაშენა სასახლე იმამყულიხან (კახეთის მეფე დავით II). მთის ძირად არს ძველადი ციხე და აწ შებუსვრილი“. ამ ცნობით ციხე XVIII ს-ის პირველ ნახევარში დანგრეული ყოფილა.

ციხე ისეა დაზიანებული, მისი ძველი სახის წარმოდგენა ჰქონდა. ზოგადი ნიშნებით ციხის პირველი ფენა X-XI საუკუნეებზე მიგვითითებს, ბოლო ფენა კი XVI-XVIII საუკუნეებზე.

მანავის ციხე სამი მხრიდან ძელი მისაღვრია. მას შიდაციხე (ციტადელი) ჰქონია, რომელსაც მაღლობი სჭერია. ქვედა ციხე ციტადელზე აღმოსავლეთიდანაა მიბმული. ვახუშტის ცნობით ერთ დროს აქ კახეთის მეფის რეზიდენცია ყოფილა.

შიდა ციხის გეგმა უსწორო ოთხკუთხედიან, ჩრდილოეთ მხარეს აგებული კოშკის პირველ სართულში იყო კამაროვანი სატრანსპორტო გასასვლელი. ჩრდილოეთ მხარესვე მდგარა მოზრდილი სამართულიანი შენობა. მის სარდაფში წყალსაცავი არსებულა. უფრო დიდი წყალსაცავი ეზოში ყოფილა. მეორე საცხოვრებელი სახლი შიდაციხის დასავლეთით შეინიშნება, იქვე ახლოს, გალენის გაყოლებაზე კი ორსართულიანი საცხოვრებელი სახლი.

ციტადელის შუაში სამი ეკლესიაა. ესენი გახლავთ ერთნავიანი სამლოცველოები, აგებული გვიან საუკუნეებში, და ძირითადად ციხის გარნიზონს ემსახურებოდა.

ეკლესიების ჩრდილოეთით მესამე წყალსაცავია.

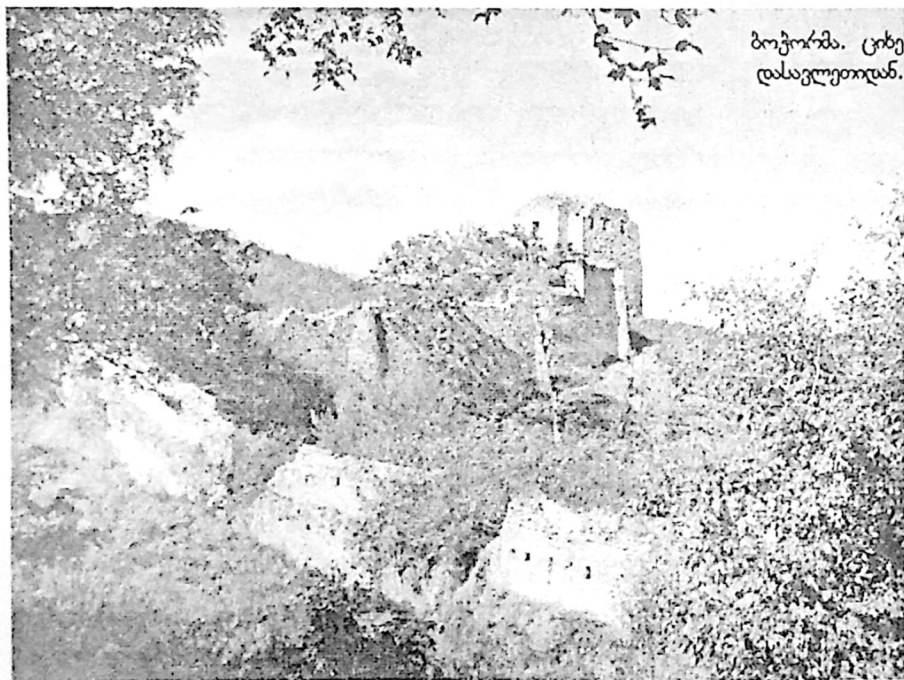
ისტორიული მონაცემები და ნანგრევებზე დაკვირვება გვარწმუნებს, რომ მანავის ციხე X-VIII საუკუნეებში სამშობლოს დარაჯად ედგა.

ბოჭორმა

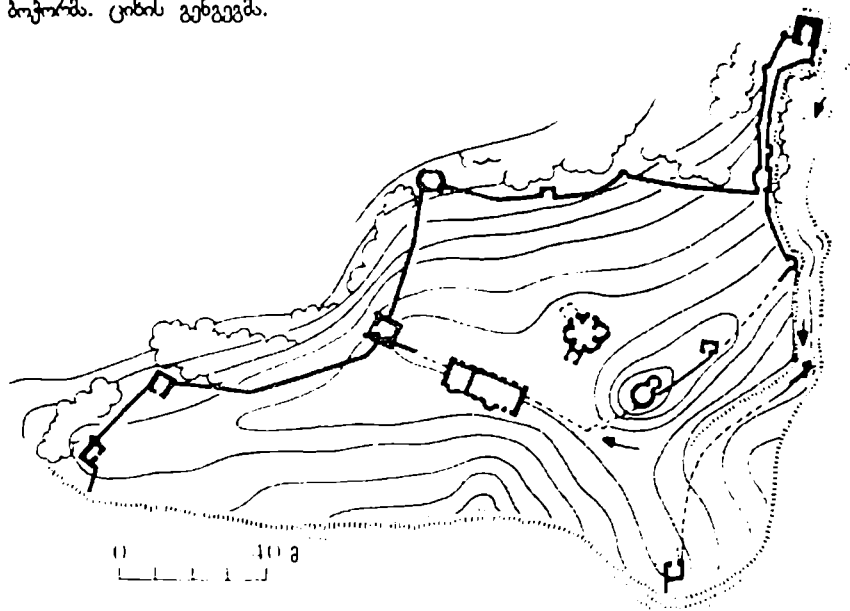
ბოჭორმა შუა საუკუნეების ერთ-ერთი უდიდესი ციხეა კახეთში. მდებარეობს გომბორის უღელტეხილზე, შიდა კახეთიდან მომავალ გზაზე. ივრის ხეობის მარცხენა მხარეს მალალ მთაზე. ამჟამად ციხის ნანგრევები დაბურული ტყითაა დაფარული.

გაურკვეველია ციხის აგების თარიღი. პირველად ციხე იხსენიება X ს-ის დამდეგს. იგი XVIII ს-ის ბოლომდე ემსახურა სამშობლოს. აქ ბოლო დიდი სამუშაოები ჩატარებია ერეკლე მეფეს. მემკვიდრე პაპუნა ორბელიანის ცნობით 1747 წ. მტრის მოლოდინში ციხეში გამაგრებულან ქართველნი. იმავე წელს, როცა ტახტის მამიებელ აბდულა-ბეგსა და ერეკლე მეფეს შორის ბრძოლა გამწვავდა, მეფემ სახლეულის დასახიზნავად ბოჭორმის ციხე აირჩია, როგორც ყველაზე საიმედო სიმაგრე. ციხე კარგად ყოფილა დაცული და ზარბაზანიც ჰქონია.

1749 წ. აშბებთან დაკავშირებით იგივე პაპუნა ორბელიანი წერს: „მარად ცდილობდნენ მეფენი (თეიმურაზი და ერეკლე) ქვეყნის შემატე-

ბოჭორმა. ციხე
დასავლეთიდან.

ბასა და აშენებასა, ვითაც ლეკისაგან ქართლისა და კახეთისა ქვეყანა დიდად შეწუხებულიყო... წაბძანდა მეფე ერეკლე კახეთს. აღაშენა ციხე ჭოეთისა და გაამაგრა ფრიად, მაშინ განასრულა ციხე ბოქორმისა“.

ციხე ძირითადად ორი ნაწილისაგან შედგება. მათ შორის კი მთავარია მაღლობზე განლაგებული ციტადელი. ციტადელის შუაში დგას საშუალო ზომის ექვსკუთხედიანი გუმბათოვანი ეკლესია, რომლიც X ს-ის მეორე ნახევრით თარიღდება. ამავე დროისაა ციტადელის სამხრეთ ნაწილში მდებარე სასახლის ნანგრევებიც. სასახლისგან შოლოდ პირველი სართულია შემორჩენილი. სასახლეს მეორე სართულიც უნდა ჰქონოდა. ამ დიდი ნაგებობის ქვედა ნაწილი ორი დარბაზისაგან, დიდი და მცირე დარბაზისაგან შედგება. მცირე დარბაზს შესასვლელი ადმოსავლეთისა და სამხრეთის მხრიდან ჰქონია. სამხრეთის კედლის ცენტრში დიდი ბუხარია. დარბაზებს ერთმანეთთან კარი აერთებს. დიდი დარბაზის ჩრდილო და აღმოსავლეთ კედლები ყრუა. ცენტრში აქაც დიდი ბუხარია, გვერდებზე - თითო სარკმელი, ბოლოებში - კარი.

ციტადელის შუაში ეკლესიის სამხრეთით წვეტიან მაღალ გორაკზე დგას ცილინდრული კოშკი, რომლიდანაც კარგად ჩანს ირგვლივ მდებარე ხეობები. კოშკი ორნაწილიანია. მთავარ ნაწილს 4-5 მ დიამეტრი

აქვს. აღმოსავლეთ ნაწილი უფრო მცირეა და მთავარ ნაწილზეა მიღებული.

ყველაზე მაღალ ადგილზე დგას სასახლე, ე.წ. „მეფის დარბაზი“, რომელიც ციტადელს ორი მეტრი სიგანის ქუჩისმაგვარი ყელით უკავშირდება. ყელს ორივე მხარეს ქონგურებიანი კედელი გასდევს. კედელში ცალმაგი და ორმაგი სათოფეებია განლაგებული. ეს სასახლე 15 მ სიმაღლის საყრდენ კედელზე დგას, რის გამოც გარედან მიუღწეველი სიმაგრის შთაბეჭდილებას ტოვებს. „მეფის დარბაზი“ ორ-სამ სართულიანი ყოფილა. მესამე სართულის სამ კედელში საზარბაზნეები, ნისკარტა სალოდეები და სათოფეებია.

ამ სასახლისკენ მიმავალი გზის დასაწყისში მარცხნივ დგას მომრგვალებული კოშკი. დიდი სამსართულიანი ნაგებობაა ციხის სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში. ციხის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში ასევე დგას კოშკი.

ციტადელის ცენტრალური კოშკის აღმოსავლეთით არის მცირე ეკლესია. ეკლესიას თავის დროზე გარს ერტყა გალავანი. ამჟამად გალავანი დანგრეულია. აქედან მიემართება ერთიარუსიანი კედელი, რომელიც „მეფის დარბაზს“ ჩრდილო-აღმოსავლეთით ებჯინება. კედლის შუაზე ნახევარწრიული კოშკია. პირველ სართულზე აქაც ისეთივე სათოფეებია, როგორც სხვა კოშკებში.

როგორც ცნობილია XVII-XVIII საუკუნეებში ციხეებსა და კოშკებსაც საკუთარი ზარბაზნები ჰქონდა. ზარბაზნები ჰქონია ბოჭორმასაც.

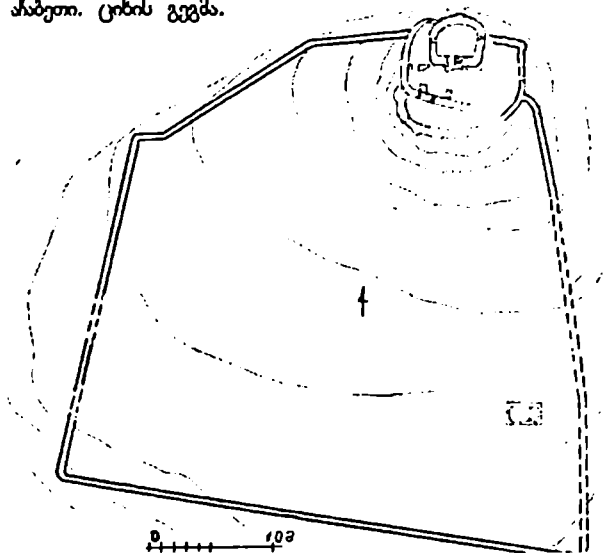
ბოჭორმის ციხე XVIII ს-ის ბოლომდე მოქმედი ყოფილა, მაგრამ მისი ცხოვრების დეტალები ისტორიას არ შემოუნახავს.

აჩაბეთი

აჩაბეთის ციხე მდებარეობს ცხინვალის რაიონში პატარა მდინარე თირისწყლის მარჯვენა ნაპირზე, მცირე შემაღლებაზე. იქვე რამდენიმე ასეული მეტრის მოშორებით მიედინება მდ. ლიახვი. დიდი ლიახვის ძეგლების აღწერისას ვახუშტი ბაგრატიონი გამოჰყოფს აჩაბეთს, სადაც იყო „სასახლე და ციხე მეფეთა“.

ციხის ნანგრევებში სხვადასხვა ღრუის. ოთხი ფენაა. პირველად აქ

აბეთი. ციხის გეგმა.

მდგარა კოშკი, რომელსაც მცირე გალავანი ჰქონია. შემდეგ ძველ გალავანზე არცთუ დიდი გალავანი მოუშენებიათ. შემდეგ საჭირო გამბდარა ციხის ტერიტორიის გაზრდა და უკვე გაცილებით დიდი ტერიტორიისთვის შემოუვლიათ გალავანი.

კოშკის ქვედა ნაწილი გეგმით ოთხკუთხედს უახ-

ლოვდება და მასიურია. მისი ზემოთა ნაწილი თითქმის წრიულია. დაზიანებულადაა მოღწეული კოშკის ოთხი სართული. კარი მეორე სართულზეა. ქვედა სართულებს შოლოდ კარ-ფანჯრები აქვთ, ზედა სართულების კედლებში სათოფეები მოწყობილი.

თავდაპირველი გალავნის გეგმა უსწორაა. შემდეგ სამხრეთ-დასავლეთ მონაკვეთში მისთვის კამაროვანი სათავსი მოუდგამთ. მეორე გალავანი თითქმის პირველის პარალელურად მიიმართება. გალავნებს შორის მანძილი ერთ ადგილას განივრდება და იქ არის ღრმა და ფართო ხარო (ქორნახულის შესანახად). მესამე გალავანი საკმაოდ დიდ ფართობს შემოსაზღვრავს. გეგმით იგი უსწორაა ოთხკუთხედიან. ჰესპარი აღმოსავლეთით აქვს. გალავნის სიმაღლე ექვს მეტრს აღემატება.

აბათის შესახებ მეტად მწირი ცნობებია შემონახული. პირველად იგი იხსენიება XVI ს-ის შუა წლებში. ირანელთა წინააღმდეგ ლეარსაბ I-ის ბრძოლის დროს ქართლში მთავარი ბანაკი აბათში ყოფილა. შემდეგ XVIII ს-ის პირველ ნახევარში ირანელთა წინააღმდეგ მეგრძოლ გივი ამილახვარს აბათით ეკავა. ბოლოს ციხე ერეკლე მეფის ხელში იყო და შიდა ქართლის დაცვას ბოლომდე ემსახურა.

აბათი ლეკთა თარეშის დროსაც საიმედო ციხე გახლდათ. მემ-

ტიანეს კარგად აქვს აღწერილი მათ წინააღმდეგ გამართული ერთ-ერთი ბრძოლა. ამბავი ეხება 1759 წ. ამ წელს ქართლში ლეკთა დიდი ძალები შემოიჭრნენ. მათ მოუძღოდათ ჩონჩოლ-მუსა და კოხტა ბელადი. ქართველთა ჯარი თეიმურაზ, ერეკლე და სოლომონ მეფეთა მეთაურობით იბრძოდა და მტერი სასტიკად დაამარცხა.

სურამი

საქართველოს სახელმწიფო ციხეებს შორის ერთ-ერთი მთავარი ადგილი ეკავა სურამის ციხეს. იგი მდებარეობს ორი მთავარი გზის შესაყარზე: ერთი მიემართება ლიხის გადასასვლელით დასავლეთისკენ, მეორე - ბორჯომის ხეობით სამხრეთისკენ. ვისაც ასეთი სტრატეგიულად ხელსაყრელი ადგილი ეკავა, მის ხელშივე იყო ამ გზების გასაღებიც.

ცნობილი არ არის როდის გაჩნდა აქ პირველად ციხე. შესაძლებელია, მისი წარმოშობა დაკავშირებული იყოს განვითარებული ფეოდალიზმის ხანაში სურამელთა საერისთავოს წარმოქმნასთან. ციხე ორი ნაწილისაგან - ქვედა და ზედა ციხისაგან - შედგებოდა. ზედა ციხე უფრო მაღლა იყო, ქვედა კი მას ემიჯნებოდა აღმოსავლეთით, სამხრეთითა და დასავლეთით.

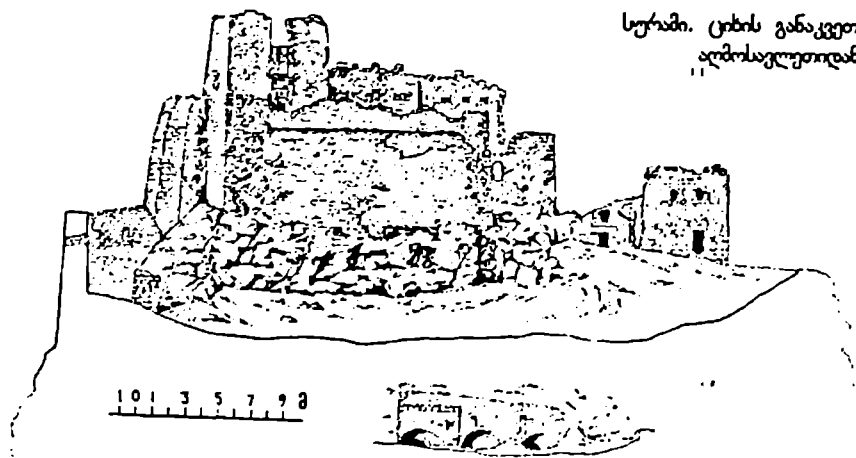
სამშუშბაროდ, ქვედა ციხისაგან დღეისათვის მეტად მცირე ნაშთებია შემორჩენილი. ზედა ციხის კედლები მრავალფენოვანია, რაც თავისთავად მის მრავალგზის ნგრევა-შენებაზე მიუთითებს.

მოუხედავად სიძირისა, ციხე მაინც აუღლებლად ითვლებოდა. ამის მთავარი მიზეზი იყო საღ კლდეებზე აღმართული მტკიცე კედლები. თავდაპირველად აქ მდგარა მოზრდილი კოშკი მცირე გალავნითურთ.

კოშკი პირამიდის ფორმისაა. შემორჩენილია ორი სართული, რომელთაგან პირველი კედლის პირიდან ხუთიოდე მეტრის სიმაღლეზე იწყება. ორივე სართულს ეზოდან ცალ-ცალკე უნდა ჰქონოდა შესასვლელი. მეორე სართულის სქელ კედლებში ვიწრო სარკმლებია. გარედან კოშკი კარგი თლილი ქვითაა ნაგები, რაც იშვიათია ქართულ ციხეებში. ციტადელის ტერიტორია რამდენიმე მეტრის სიმაღლეზე ნანგრევებითაა დაფარული. ზოგან გაირჩევა შენობათა კედლების ნაშთები.

ციხის გალავანს რთული მოხაზულობა აქვს, რადგან მშენებლებს კლდოვანი კონცხის ყველა ადგილი გამოუყენებიათ. კედლის სისქე ზოგან სამ მეტრს აღემატება.

სურამი. ციხის განაკვეთი
აღმოსავლეთიდან.

შემდეგ ციხე ციხე-დარბაზად გადაუქცევიათ: დასავლეთით ციტადელი გამოუყვიათ და სასახლე და კარის ეკლესია აუფიქსიათ.

ეკლესია მღებარეობს სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში. თავისთავად იგი ცალნავიანი ნაგებობაა, მაგრამ სამხრეთით ნავის სახით მიშენებული აქვს სათავსი და მთლიანად ორქანობიან სახურავქვეშა მოთავსებული. ეკლესიის კედლებზე შემორჩენილია ფრესკული მხატვრობის ფრაგმენტები.

ეკლესიის ფასადები მოპირკეთებული ყოფილა თლილი ქვითა და ორნამენტებით. მოგვიანებით ჩრდილოეთის მხრიდან ეკლესიისათვის მიუშენებიათ მცირე ზომის ნაგებობა. შესაძლოა, იგი აკლდამა იყო. ეზოს დასავლეთ მონაკვეთში მდგარი ნაგებობა სასახლე უნდა ყოფილიყო. მის ფრაგმენტებში ორი სამშენებლო ფენა გაირჩევა.

ციხე საფუძვლიანად შეუკეთებიათ XVI საუკუნის მეორე ნახევარში (შესაძლოა, XVII-ის დასაწყისში). ამ დროისა უნდა იყოს კედლების ნანგრევები ჩრდილო-დასავლეთით. მართალია, ისინი ისეთი მასიური არ არის, მაგრამ მაინც საკმაოდ სქელია. კედლებში მოწყობილია სათოფეები.

ციტადელის უკანასკნელი პერიოდის თხელი კედლები სხვადასხვა სისტემის სათოფეებთან ერთად უნდა მიეკუთვნებოდეს XVIII-ის შუა ხანებს.

სამწუხაროდ, ისტორიულ ცნობათა სიმცირე საშუალებას არ იძლევა ვიცოდეთ ამ განთქმული ციხის ისტორია. აქ დასახლების ნიშნები

ჩვენს წელთაღრიცხვამდე დიდი ხნით ადრეა მიკვლეული, შესაძლოა იგი სურამელთა რეზიდენციაც იყო X-XII საუკუნეებიდან, მაგრამ ხშირად მხოლოდ XVI საუკუნიდან იხსენიებენ.

ცნობილია, რომ ირანის წინააღმდეგ მებრძოლ გიორგი სააკაძეს თავდასხმის მოლოდინში გაუმაგრებია ციხეები: სურამი, ალი და კეხვი.

სურამის ციხის მნიშვნელობა განსაკუთრებით მას შემდეგ გაიზარდა, რაც სამხრეთ საქართველო ოსმალეთის ხელთ აღმოჩნდა. ერთხანს ოსმალები დაპატრონებიან კიდევ მას. მათი განდევნის შემდეგ, უმეფობის ხანაში, სურამი ძირითადი დასაყრდენი იყო ირანის წინააღმდეგ მებრძოლ გივი ამილახვარისთვის.

1742 წელს, ირანის ჯარის თავდასხმის მოლოდინში, ამილახვარმა სურამში მყოფი გარნიზონი გააძლიერა. როდესაც ეს შეიტყო ნადირ-შაჰმა, ბრძანა, მისი სამფლობელო გაენადგურებინათ. ბრძანების შესასრულებლად დიდძალი ჯარი გამოგზავნა. ჯარმა უმოწყალოდ განადგურა შიდა ქართლი, მაგრამ როცა სურამს მიაღწა და ციხის სიმტკიცეში დარწმუნდა, უბრძოლველად გაბრუნდა უკან. ამილახვარმა იცოდა, შაჰი ასე ადვილად არ დათმობდა სურამის ციხეს, ამიტომ კედლები უფრო მეტად გაამაგრა და გარნიზონიც გააძლიერა.

თუ თავდაპირველად ამილახვრის აჯანყება პროგრესული იყო, შემდეგ მან კრძოა ხასიათი მიიღო. 1745 წელს ქართ-კახეთის მეფეებმა - თეიმურაზმა და ერეკლემ, მოუხედავად იმისა, რომ მათ ზურგს ირანი უმაგრებდა, სურამის ციხის აღება მაინც ვერ შეძლეს. არ გაჭრა არც თვით თეიმურაზის მოლაპარაკებამ, არც შაჰის პატიების ფირმანმა და არც ციხისათვის ყუმბარების დაშენამ.

შაჰი ისე განუცვიფრებია ციხის სიმტკიცეს, მხატვარი გამოუგზავნია მის დასახტად. როდესაც ციხის სურათი მოუტანეს, შემოუთვლია: ციხეს ისეთი გალავანი შემოავლით, რომ ყოველგვარი მოძრაობა შეწყდეს და ალყა არ მოხსნათ, ვიდრე მეციხოვნენი არ შემოგვხვდებიანო.

შემდეგ ციხე მალულად ნაღმით ორჯერ ააფეთქეს და კედლის დიდი ნაწილი ჩამოანგრეს. მოუხედავად იმისა, რომ კარი თითქმის შემტეხული იყო, ამილახვარი მაინც არ ნებდებოდა და ახლა დედოფლის მისვლას მოითხოვდა: მხოლოდ მას ვენდობიო. მართლაც, დედოფალ თამარის მისვლის შემდეგ მოუციათ მეფეებს უვნებლობის ფიცი. ამილახვარი ქალაქს ჩამოიყვანეს, ლხინი გაუმართეს და სახლთუხუცესობაც უბოძეს. ეს ფაქტი ნათლად მეტყველებს იმაზე, თუ როგორ ძლიერი სიმაგრე იყო სურამის ციხე XVIII საუკუნეში.

ასეთი დიდი ბრძოლის შედეგად დამორჩილებულ ამილახვარს, ეტყობა, ბოლომდე მაინც არ მინდობიან და შაჰის ბრძანებით დაუნგრევიათ სურამისა და კეხვის ციხეები. მაგრამ სურამის ციხე ჭართველებს უმაღლესად აღუდგენიათ და უკვე 1756 წელს ერეკლე მეფეს აქ ჩაუშუქვედევია ქიზიყის მოურავი თამაზი. შემდეგშიც, უკვე სამოცდაათიან წლებში, ოსმალთა წინააღმდეგ რუსეთისა და საქართველოს ერთიანი მოქმედების დროს, სურამის ციხე მათი მთავარი ბაზა და ზურგის საიმედო სიმაგრე იყო.

ქმევი

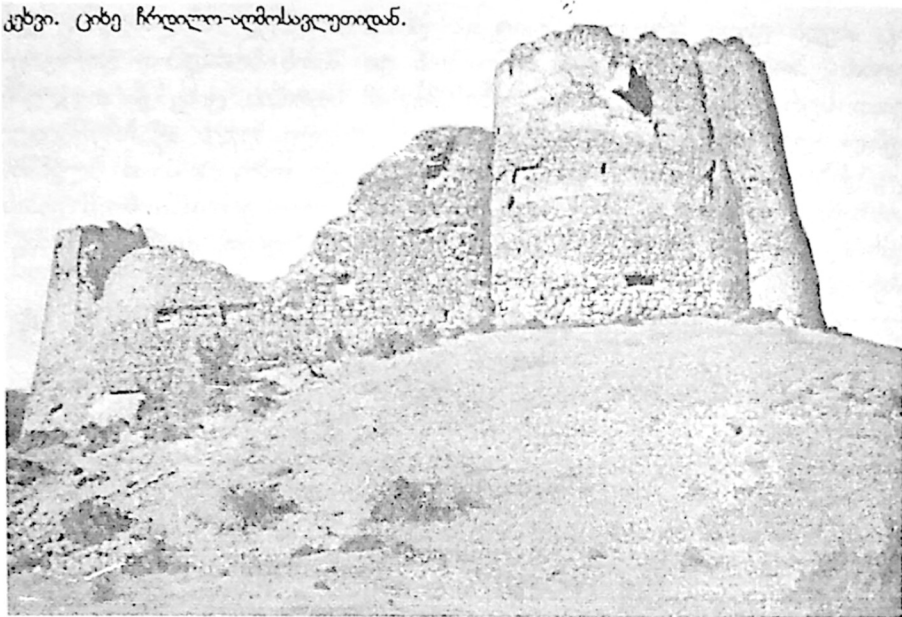
დიდი ლიახვისპირა ციხესიმაგრეთა შორის განსაკუთრებული ადგილი ეკავა კეხვის ციხეს. იგი ღვას ცხინვალისა 10 კმ-ზე, მდ. დიდი ლიახვის მარჯვენა მხარეს, მაღალი მთის წვერზე, საიდანაც მთელი ხეობა ხელისგულივით მოჩანს.

პირველად ამ ადგილას დიდი ზომის კოშკი მდგარა, რომლისთვისაც სამხრეთით მიუშენებიათ გალავანი. ამ გალავნის დანგრევის შემდეგ, ძველის ნაშთებზე აუგიათ ახალი, უფრო დიდკოშკიანი გალავანი, მომდევნო პერიოდში გალავნისათვის მიუდგამთ შესასვლელი კოშკი. ბოლოს, მეტრის შემოსევათა გახშირების გამო, კიდევ (უკვე ჭვედა ტერასზე) აუგიათ დამატებითი გალავანი კოშკითურთ.

თავდაპირველი კოშკი არაწესიერი ოვალური გეგმისაა. პირველი სართული მიწიდან ოთხი მეტრის სიმაღლეზე იწყება. ზედა კედლებს ორფენიანობა ეტყობა, პირველი ფენიდან დარჩენილია ორი სართული. კოშკის დაზიანების შემდეგ ჩრდილოეთისა და სამხრეთის კედლები ხელახლა აუგიათ და იმავე დროს, მესამე და მეოთხე სართულებიც დაუშენებიათ. თავდაპირველი გალავნიდან ნაწილობრივ გადარჩენილია აღმოსავლეთისა და დასავლეთის კედლები, რომელთა სიმაღლე ათ მეტრამდე აღწევს და სისქითაც შესაშინებია.

ციხეში შესასვლელი დასავლეთითაა მრავალსართულიანი კოშკის ქვედა ნაწილში. ეზოში მყოფი მეომრებისათვის კედელში ბუხარია მოთავსებული. ძველი კედლები ყრუა. ციხეს ალბათ, გალავნის ზედა ნაწილებიდან იცავდნენ, სადაც ხის საბრძოლო ბილიკიც იჭებოდა მოწყობილი.

კეზი. ციხე ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან.

გალავნის მეორე ფენაც ძლიერ დაზიანებულია, შერჩენილია რამდენიმე სათოფე და ბუხარი.

მცარე ზომის სამხრეთ-აღმოსავლეთის კოშკის გეგმა სამკუთხედს უახლოვდება. დარჩენილია ოთხი სართული, სართულებზე კარ-სარკმლებს გარდა მოთავსებულია სათოფეები, სხვადასხვა დანიშნულების ნიშები და ბუხარი. ეს კოშკი და მასთან ერთად იმავე პერიოდის სხვა კედლებიც შეიძლება დათარიღდეს XVII ს-ის პირველი ნახევრით.

ეზოს დასავლეთის მონაკვეთში რაღაც შენობები მდგარა, ჩრდილო კედლებთან კი ყოფილა დიდი მოცულობის წყალსაცავი. წყალსადენით აქ წყლის ამოყვანა საკმაოდ ძნელი იქნებოდა. მანავის ციხის მსგავსად, შესაძლოა, აქაც აგროვებდნენ წვიმის წყალს ან შორიდან მოჰქონდათ.

კეზის ციხე პირველად მოხსენიებულია 1578 წელს. თურქთა ჯარმა მუსტაფა-ლალა-ფაშას მეთაურობით სძლია ირანის ჯარს და დაიკავა აღმოსავლეთ საქართველო. შეშინებულმა შაჰმა გაათავისუფლა ტყვეობაში მყოფი სიმონ მეფე და სამშობლოში გამოგზავნა ოსმალთა წინააღმდეგ საბრძოლველად. მეფემ სძლია მომხდურთ და დასაჯა მათი მომხრეები, მათ შორის პირველ რიგში ვახტანგ მუხრან-ბატონი დაიჭირა და კეზის ციხეში დაამწყვდია.

1626 წელს, როდესაც გიორგი სააკაძე ირანელების წინააღმდეგ საბრძოლველად ემზადებოდა, კეხვის ციხე საიმედოდ მიიჩნია და სხვებთან ერთად გაამაგრა კიდეც იგი.

ციხის სიმტკიცეზე მიუთითებს ერთი ისტორიული ფაქტიც. 1736 წ. როცა კეხვის ციხეში გამაგრებული გივი ამილახვრის წინააღმდეგ შაჰმა დიდძალი ჯარი გამოგზავნა, ამილახვარმა სამეფო მოიგერია ირანელთა შემოტევა და აიძულა მტერი ციხისათვის ალყა მოეხსნა.

გავიხსენოთ კიდეც ერთი მაგალითი.

1745 წელს თეიმურაზ მეფემ დიდძალი ჯარი გააგზავნა კეხვის ციხის ასაღებად. ციხის ალყა ოთხ თვეს გაგრძელდა, მაგრამ იგი მაინც ურყევად იდგა. შოლოდ მას შემდეგ, რაც ციხეს ზარბაზნები დაუშინეს, მათმა მბრძანებელმა, სურამის ციხეში ალყაშემორტყმულმა გივი ამილახვარმა, მიშველება ვერ შეძლო და ციხის დამცველნი დანებდნენ მოალყეებს.

როცა ამილახვარი დამარცხდა, ახალი აჯანყების შიშით, შაჰმა ბრძანა დაენგრიათ სურამისა და კეხვის ციხეები, ბრძანება შესრულდა, მაგრამ ციხე მთლიანად არ დაუზერევიათ, იგი შოლოდ მწყობრიდან გამოიყვანეს. როგორც ეტყობა, სიტუაციის შეცვლის შემდეგ ციხე მალე აღლუდენიათ და საუკუნის დასასრულამდე იგი ხშირად იხსენიება, კერძოდ, ლეკების თარეშებთან დაკავშირებით.

1763 წელს ლექთა მორიგი დიდი ჯარი შემოესია საქართველოს და სამჩალოს მოიხრება მოუნდომებია. მაგრამ ფხიზლად ყოფილა მეფე ერეკლე. მას სასწრაფოდ შეუყრია ჯარი, შეუკრავს კეხვი და მისი მიდამოები, დახვედრია მტერს და მომხდურნი სულ ერთიანად ამოუწყვეტია.

არშა

ისტორიული ხევი, დღევანდელი ყაზბეგის რაიონი, კავკასიონის მთებში მომწყვედელი, თვით იყო სიმაგრე და ხელოვნურ ციხეებს ნაკლებად საჭიროებდა. ფაქტიურად ამ მხარეში ღირსშესანიშნავი იყო დარიალისა და არშის ციხეები. პირველი ჩრდილოეთის საზღვარს კეტავდა, მეორე ხევის ცენტრში მდებარეობდა და ახლომახლო სოფლების გასახიზნად იყო განკუთვნილი, ხოლო მესამე ციხეს, სნოს, ეტყობა, კერძო მფლობელი ჰყავდა და ერთ-ერთ გვარს ემსახურებოდა.

არშის ციხე ძირითადად ბუნებრივი სიმაგრეა. მდ. თერგის მარჯვენა მხარეს, დიდ მთებს შორის აღმართულია მაღალი კლდოვანი მთა, რომლის პლატო სიმაგრედაა ქცეული. იგი თითქმის მიუღწეველია, ბევრგან იქ ასვლა აღბინისტაც კი გაუჭირდება. შედარებით სუსტი ადგილები ციხის მესვეურთ გალავნით გაუმაგრებულია. ციხის შიგნით რამდენიმე ათასი კაცი დაეტეოდა და ძლიერი მტრის შემოსევის დროს იგი ხევის მოსახლეობის დიდ ნაწილს შეიხიზნებდა.

არშის ციხის მნიშვნელობასა და თავისებურებაზე ისტორიკოსი ვახუშტი წერს, რომ იგი შექმნილია ბუნებრივად და კაცთაგან შეუვალა. ცნობა ამის შესახებ, თუ როდიდანაა გამოყენებული ეს ტერიტორია ციხედ, არ შემონახულა. მატაიანებში კი იგი იხსენიება მხოლოდ XVII საუკუნიდან, ისიც არა ომთან, არამედ ერთი დიდი პიროვნების იქ დამწყველევასთან დაკავშირებით.

XVII ს-ის დასაწყისში, როდესაც შაჰ-აბასმა საქართველოს მოსპობა განიზრახა, ხალხი ცდილობდა დამოუკიდებლობის შენარჩუნებას, მაგრამ გამოჩნდნენ მოღალატეები, მაგალითად, ანდუყაფარ ამილახვარი. 1623 წ. გიორგი სააკაძემ შაჰის წინააღმდეგ რომ გაილაშქრა, მოღალატე ანდუყაფარი ცოლ-შვილით გაგზავნა ხევში და არშის ციხეში დაამწყვდია.

ამის შემდეგ კარგა ხანს არმაზე არაფერი ისმის. 1731 წელს ბარძიმ არაგვის ერისთავი წერს რუსეთს შეხიზნულ ვახტანგ VI-ს, სნოსა და არშის ციხეს ლეკები დაესხნენო, მაგრამ შედეგზე არაფერს ატყობინებს. არის ცნობა იმის შესახებაც, რომ ხევი და, კერძოდ, არმა საგანძურის სამალავი ყოფილა.

ციხის ტერიტორია საკმაოდ რთული რელიეფისაა. ყველაზე მაღალი წერტილია დასავლეთი ბოლო. აქედან რელიეფი მკვეთრად ეშვება აღმოსავლეთით და ჩრდილოეთით. ციხის ერთადერთი შესასვლელი ჩრდილო-დასავლეთის კუთხეშია. იქაური კარი ჩვენამდე კარგადაა მოღწეული, რადგან მთლიანად სქელი ფურცლოვანი რკინითაა მოჭედილი. ერთ-ერთი ცნობით, გასული საუკუნის ოთხმოციან წლებში ჯერ კიდევ კარგად იყო შენახული შესასვლელის დაცვის რთული სისტემა. შესასვლელის გვერდით კლდეში საყარაულო ყოფილა გამოჭრილი, რომელიც კართან კიბით იყო დაკავშირებული. ამავე კიბეზე გადიოდა და ციხისკენ მიემართებოდა თიხის წყალსადენი, რომლის სიგრძე ორ კილომეტრს აღწევდა.

ციხის ტერიტორიაზე ბლომდაა საცხოვრებელი და სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობები და პატარა ეკლესია. ეკლესია აგებული უნდა იყოს IX-X საუკუნეებში.

ზემოაღნიშნული ნაგებობები განლაგებულია ციხის ქვედა ნაწილში. აქ არის ცალკეული ოთახები, ბინები რამდენიმე ოთახითა და დამხმარე სათავსოთურთ. ციხის გალავანში ჩატანებულია სათოფეები, რომელთა მიხედვით არმა XVI-XVII საუკუნეებით თარიღდება.

აზუსრი

ბორჯომ-ახალციხის გზაზე მტკვრის მარჯვენა მხარეს (ახალციხის რაიონი) ოდესღაც ყოფილა ქალაქი აწყური, რომლის ნაშთები ჯერაც არ არის გამოვლენილი, ხოლო ციხის ნანგრევები ახლაც პირქუშად დაჰყურებს ხეობაში გაშავალ გზას. ციხის ცოტა მოშორებით დგას დიდი ტაძრის ნანგრევები. აქ იყო სახელგანთქმული აწყურის საეპისკოპოსოს ცენტრი. იგი IX ს-ში იხსენიება.

ძველად აწყურზე გადიოდა ის მაგისტრალური ხაზი, რომელიც საქართველოს წინა აზიასა და დასავლეთის ქვეყნებთან აკავშირებდა.

აწყური. ციხე ჩრდილოეთიდან.

საუკუნეთა განმავლობაში ამ ჯაჭვის მთავარი რგოლთაგანი აწყურის ციხე იყო.

აწყურის ციხე მაღალ კლდოვან ბორცვზე მდგარა. ბორცვის მთელი ტერიტორია და ზოგი მიმდებარე ადგილი ციხეს უკავშირდებოდა. ნანგრევების მიხედვით ძლიერი სიმაგრე ყოფილა. ამ უზარმაზარ ნანგრევებში ფენების გამოჭენა ძნელდება, მაგრამ შეიძლება ითქვას, პირველი ფენა ადრეფეოდალურ ხანას განეკუთვნება.

უკეთაა შენახული ციტადელი. მას მისდევს უძველესი ფენა სამხრეთ გალავნის სახით. გალავნის ნაწილი ციტადელის აღმოსავლეთითაა. დროის მიხედვით ესეც ადრეულია. ჩრდილო-დასავლეთიდან მათ მიდგმული აქვს XVII-XVIII საუკუნეთა გალავანი, საიდანაც მტკვარზე გვირაბი ჩადის. გვირაბი ეზოს ბოლოდან იწყება, გარეთ გადის და კედელს მიუყვება. გვირაბი არც ისე მაღალია, რომ გარედან შეემჩნიათ. შიგ ზოგან მოხრილად, ზოგან ხოხვით შეიძლება მოძრაობა.

ბოლო პერიოდის გალავანი კლდეზე სამხრეთიდანაა მიდგმული. მას საკმაოდ დიდი ტერიტორია ჰქონია შემოკავებული. კლდის სამხრეთ-აღმოსავლეთით გალავნის მოზრდილი ნაწილი დიდი ხანია მომსკდარა

და ამიტომ ეს მხარე ამჟამად მიუღწეველია. ზღოვად ჩანს გამოქვაბულების ნაშთები, ცისის ეკლესიის მცირე ნაშთი და სხვადასხვა ადგილას ფრესკის ფრაგმენტები.

საისტორიო წყაროებში აწყურის ციხე IX ს-დან იხსენიება. იგი ისევე, როგორც მთელი მესხეთ-ჯავახეთი გუარამ მამფალს ეკუთვნოდა. შემდეგ მისი მფლობელი გუარამის ძე ნასარი გამბარა. იმავე საუკუნის 80-იან წლებში, ნასარის დაღუპვის შემდეგ, მესხეთ-ჯავახეთის ეფუღებთან ტაოელი ბაგრატიონები, ზოლო ასოოდე წლის შემდეგ ეს მხარე გადადის საქართველოს მეფეთა ხელში, რომლებიც აწყურის ციხეს თავიანთ ერისთავებს აძლევენ. XI ს-ში, ბაგრატ IV-სა და კლდეკარის ერისთავის ბრძოლის დროს, კლდეკარის ერისთავმა ხელთ იგდო მესხეთ-ჯავახეთი. ცხადია, მის ხელთ აღმოჩნდებოდა აწყურის ციხეც. მომდევნო ხანაში ციხეს მეფე იბრუნებს, ზოლო XIII ს-ის შუა წლებისათვის მას სამცხის მთავრები - ჯაყელები ფლობენ. ასე გრძელდება XVI ს-ის შუა ხანებამდე და ეს ციხე მათი ერთ-ერთი რეზიდენცია იყო.

საინტერესოა გაიხსენოთ, რომ რუსულად დედოფალმა XIII ს-ის მეორე მეოთხედში თავისი ქალიშვილი „საბერანეთის სულტანსა უიას-დინს“ მიათხოვა და „დიდისა დიდებითა მისცა აწყური მზითვად“.

ქალაქ აწყურსა და აწყურის ციხეს მრავალი უბედურება უნახავს. გესაუბრებით ზოგიერთზე. კერძოდ, XV ს-ში აწყური რამდენჯერმე დაარბიეს სპარსელებმა. 1477 წ. შაჰმა უზუნ-ჰასანმა სამცხე სასტიკად ააწიოკა და აწყურს მიადგა. ციხის მცველებმა რომ მტრის სიმრავლე ნახეს, შაჰს მშვილობა სთხოვეს. ვერაგი მტერი დათანხმდა, მოტყუებით შევიდა ციხეში და მოსრა და დაანგრია ყველაფერი, რაც კი შეძლო. ათი წლის შემდეგ სამცხეში ირანის შაჰი იათუბ-ყანი შეიჭრა. სხვა ქალაქების აღების შემდეგ მან აწყურიც ააოხრა და მრავალი ტყვე წაასხა.

ბრძოლებით დასუსტებული და ილაჟგაწყვეტილი მხარე XVI ს-ის ბოლოსთვის თურქეთმა დაიპყრო. მოგვიანებით, 1770 წ. ქართველებმა ერეკლეს მეთაურობით კიდევ მოიჭნიეს ხმალი და თურქები სასტიკად დაამარცხეს, მაგრამ გამარჯვება ვერ შეინარჩუნეს. 1828 წ. კი ამ მხარესთან ერთად საქართველომ აწყურიც შემოიერთა.

ანაკლია

ანაკლია ზღვისპირა პატარა ქალაქია. იგი მდებარეობს მდ. ენგურის მარცხენა მხარეს. იქ სადაც მდინარე ზღვას უერთდება. სავარაუდოა, რომ ამ ადგილას ადრევე იყო დასახლება. გამოირიცხული არ არის, ძველად აქ სიმაგრეც ყოფილიყო, მაგრამ ის, რაც ამჟამადაა, XVIII ს-ზე ადრეული არ ჩანს. ვახუშტის აზრით ანაკლიის ციხე 1700 წელსაა აშენებული. ამ ციხეს იხსენიებს ოდიშის მთავარი კაცია დადიანიც დისთვის გაგზავნილ წერილში. წერილიდან ჩანს, რომ კაციას რუხი და ანაკლია წაუზომევია ოსმალთათვის, რომელთაც ისინი ღროებით ჩავარდნიათ ხელთ.

ანაკლიის ციხე დგას ზღვასთან ენგურის შერთვის კუთხეში, მდინარის მარცხენა მხარეს. სიმაგრე კვადრატულია, კუთხეებში რამდენიმე სართულიანი. თითო კოშკი აქვს. აღმოსავლეთ მხარის კოშკები ცილინდრულია. ხოლო დასავლეთისა, ე.ი. მდინარის მხარეს მდგარი კოშკი სწორკუთხა. ჩრდილო-დასავლეთის კოშკი აღარ არსებობს. მდინარეს წაულია არა მარტო ეს კუთხე, არამედ ციხის დასავლეთი გალავანიც. შემორჩენილი ნაშთების მიხედვით ირკვევა, რომ აქ ჭიშკარი ყოფილა, სიგანით სამი მეტრი.

ციხის გალავანი ორიარუსიანია. ქვედა იარუსი თითქმის ყრუა, შოლოდ ორიოდ სთოფე აქვს. ზედა იარუსზე საბრძოლო ბილიკის ღონეზე სათოფეებია ჩამწყკრივებული.

ანაკლიის ციხე არ არის ტიპური დასავლეთ საქართველოსათვის. მის მაშენებელს ნაწილობრივ ქართლ-კახეთის ციხეებისთვის მიუბაძვს.

ანანურში

საქართველოს გვიანფეოდალური ხანის ძეგლებიდან ხელოვნების ერთ-ერთი საუკეთესო ნიმუშია ანანურის ხუროთმოძღვრული ანსამბლი. აქ არის როგორც საკულტო და სამხედრო, ისე საერო დანიშნულების ნაგებობები. ანანური ძლიერ ფეოდალთა - არაგვის ერისთავთა ციხესიმაგრე იყო.

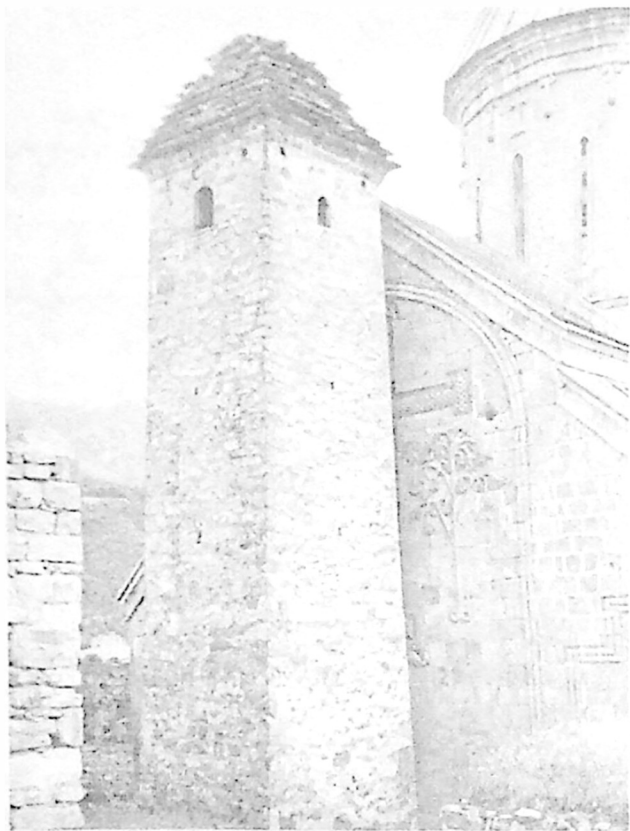
ანანურის ანსამბლი მდებარეობს საქართველოს სამხედრო გზაზე,

არაგვის მარჯვენა მხარეს, ღუშეთიდან 23 კმ-ზე. აქ იყო არაგვის საერისთავოს საკანძო პუნქტი, სადაც თავს იყრიდა, ერთი მხრივ, ჩრდილოეთიდან, თერგისა და არაგვის ხეობებით და, მეორე მხრივ, ქართლის შიდა ტერიტორიიდან მომავალი გზები.

ანანურის ანსამბლი ძირითადად შედგება ორი ნაწილისაგან: ციტადელისა და ქვედა ციხისაგან. ქვედა ციხე ძლიერაა განადგურებული და აქ მხოლოდ გალავნისა და აქა-იქ ჩართული კოშკების კვალი შეიმჩნევა. ციტადელში კი შემდეგი ნაგებობებია: პირამიდულსახურავიანი კოშკი, მცირეგუმბათოვანი საყდარი, დიდიგუმბათოვანი ტაძარი და ცალნავიანი ეკლესიის სახურავზე დადგმული სამრეკლო.

პირამიდულსახურავიანი კოშკი ციტადელის შუაში დგას. იგი ოთხსართულიანია. პირველი სართული იწყება მიწიდან სამი მეტრის სიმაღლეზე. მეხუთე სართულად შეიძლება ჩათვალოს გუმბათქვეშა სათავესი, რომელიც სათვალთვალო პუნქტის როლს ასრულებდა. პირველ სართულს მხოლოდ კარი აქვს, მეორე და მესამე სართულებს ყოველ მხარეს ფანჯრისმაგვარი თითო ხერელობი, ხოლო მეოთხე სართულის ოთხივე სართულში მოზრდილი ფანჯარაა. მთელ ამ ნაგებობას ორიგინალურად ამთავრებს საფეხურებიანი სახურავი. ასეთი კოშკი ნიშანდობლივია მთელი მთიანი საქართველოსათვის. ხშირად გვხვდება კავკასიის მთების

ანანური. პირამიდულ-საფეხურებიანი კოშკის ხედი.

მიღმაც. სარწმუნოდ მიგვაჩნია, რომ ასეთი სახის კოშკი სწორედ საქართველოს ტერიტორიაზე წარმოიშვა XVI ს-ზე ადრე, შემდეგ კი იზიერკავკასიაშიც გავრცელდა.

საშუალო ზომის ცალნაგიან ეკლესიას ადგილობრივი მცხოვრებნი „მკურნალს“ ეძახიან. ეკლესიაში შესასვლელი სამხრეთიდან და ჩრდილოეთიდანაა. იგი აგებული უნდა იყოს XVI ს-ის მეორე ნახევარში, ან მომდევნო საუკუნის პირველ ნახევარში.

მცირეგუმბათიანი ეკლესია

(ღვთაება) ამ სახის ჩვეულებრივი ეკლესიებისაგან განსხვავდება. აქ საკურთხელოს ჩრდილოეთის სადგომი ორიგინალურია: მაღალია და ღია მაშინ, როცა სხვაგან ჩვეულებისამებრ დახურულია. ეკლესია კარგადაა განათებული კედელში მოთავსებული და გუმბათის ყელში განლაგებული თოთხმეტი სარკმლით.

ეკლესიის სამხრეთის კართან სვეტის წინ არის მთლიანი თლილი ქვით ნაგები ბალდაქინი. იგი მარტივი ფორმისაა: სწორკუთხედის კუთხეებში აღმართულ ოთხ სვეტზე დაყრდნობილია თაღები. კამარა დაფარულია კარგად დაცული ფრესკული მხატვრობით. ბალდაქინის სამ ფასადზე ვრცელი მხედრული წარწერაა. ესაა იშვიათი მშუბარებით აღ-

საესე ტექსტი. სადაც დედა ოჯახის უძეოდ გადაშენებაზე მოთქვამს. წარწერის მიხედვით ბალდაჩინი აგებულია 1674 წ.

ანანურის ანსამბლში გამოკვეთილია დიდი გუმბათოვანი ეკლესია, რომელიც შუა საუკუნეებში გაერცელებულ ცენტრალურ-გუმბათოვან ტაძართა სახეობას მიეკუთვნება. ეს დიდი ნაგებობა ერთ-ერთი საუკეთესო არქიტექტურული ძეგლია გვიანი საუკუნეების საქართველოში. ეკლესიას შესასვლელი აქვს სამხრეთით და დასავლეთით. ნათღება კედლების რვა და გუმბათის თექვსმეტი სარკმლით. ასე ბევრი სარკმელი აუცილებელი იყო ფრესკებით მოხატული ეკლესიის გასანათებლად.

ეკლესიის ფასადების მთავარი მოართულობაა ლილვებით შექმნილი თაღედები და ოთხკუთხედები. ფასადები შემოსილია კარგად თლილი კვადრებით. კარ-ფანჯრებს ირგვლივ შემოუყვება ჩუქურთმიანი და რელიეფური კომპოზიციები. განსაკუთრებით გამოირჩევა სამხრეთი ფასადი, სადაც ცენტრალური თაღოვანი არე თითქმის მთლიანად ჩუქურთმითაა დაფარული. შუაში დიდი ზომის ჯვარია, რომელიც თრგუნავს კუდებით ერთმანეთზე გადახლართულ გველეშაპებს.

ჯვრის ორივე მხარეს არის სტილიზებული ვაზების რთული კომპოზიცია, რომელიც მთავარანგელოზთა რელიეფურ გამოსახულებებს ეყრდნობა. ვაზებს ცხოველები და ფრინველები შესევნიან. მარცხენა მხარის ვაზს რქებაშვერილი ხარ-ირემი მისდგომა, მარჯვენა მხარისას - ცხვარი და ირემი. ვაზებს ზემოდან მტრედები ასხედან. ვაზების რელიეფის გარეთ ქერუბიმების რელიეფებია, უფრო მაღლა - მწოლარე ანგელოზი, ფანჯრების ზემოთ ჯაჭვით დამბული ლომები. ამავე ფასადის კარის მარცხნივ მოთავსებულია წარწერა, რომლის მიხედვით ტაძარი აგებულია 1689 წ.

ანანურის ციხის ციტადელი უკეთაა შენახული. აქ რამდენიმე კოშკია. მათგან მხოლოდ სამხრეთი და დასავლეთი ცენტრალური კოშკებია ოთხკუთხა, დანარჩენი ცილინდრულია. ციტადელის მთავარი შესასვლელი შუა კოშკის ქვედა სართულშია. ციტადელის კედლების სიმაღლე თავდაპირველად 5-6 მეტრს არ აღემატებოდა. არასამიედოობის გამო მათი სიმაღლე 2-3 მეტრით გაუზრდათ.

გალავანს ზედა ნაწილში მოუყვება საბრძოლო ბილიკი. ამავე დონეზეა განლაგებული სათოფეები, საზარბაზნეები და სალოდეები. კედლები მოხდენილი ჭონგურებით მთავრდება.

ციტადელის კოშკები ყველა საბრძოლოა. მაგრამ საცხოვრებლადაც

იყო გამიზნული. შესასვლელი კოშკი ოთხსართულიანია. პირველ სართულში განიერთადიანი გასასვლელია, ზედა სართულების კედლებში კარ-ფანჯრების გარდა დატანიებულია სათოფეები, ბოლო სართულზე კი სალოდებიცაა.

დასავლეთის კუთხეებში მდგარი ცილინდრული კოშკებიდან დასავლეთი კოშკი შვიდსართულიანია, ჩრდილო-დასავლეთ კოშკებში მხოლოდ ოთხი სართულია შემორჩენილი და გაურკვეველია, რამდენსართულიანი იყო.

ციხის კოშკთაგან მთავარია შვიდსართულიანი, რომელსაც ხალხი „შეუპოვარს“ ეძახის. კოშკი დიდი და მასიური. აქაც კარ-ფანჯრებს გარდა კედლებში განლაგებულია ბუხრები, სათოფეები და სალოდები.

ციხის აგების დრო უცნობია. იგი XVII ს-ის პირველ ნახევარს უნდა მიეკუთვნებოდეს. ციხეს ამარაგებდნენ მალა ხეობაში არსებული წყაროს წყლით. წყალი წყალსადენით შემოჰყავდათ დასავლეთის კედელში, საიდანაც გაივლიდა ორნაწილიან უზარმაზარ წყალსაცავს და გადიოდა წყლის მისაღებ ფანატურში. ამას გარდა ეზოში ჰისმაგვარი ღრმა წყალსაცავიცაა.

1743 წ. კახეთის მეფე თეიმურაზ II-მ არაგვის საერისთავო გააუქმა და ანანურის ციხესიმაგრე მეფის ხელში გადავიდა.

ბატრიონი

დღეს ამ განთქმული ციხისაგან ისეთი უმნიშვნელო ფრაგმენტებია შემორჩენილი, მისი თავდაპირველი სახის აღდგენა მხოლოდ გათხრების შედეგად თუ მოხერხდება.

ბატრიონის ციხე მდებარეობს კახეთში, მდ. ალაზნის მარცხენა მხარეს, მდ. ალაზნისა და მდ. ილტოს შესართავის მახლობლად. აქ არცთუ რთული რელიეფია. ქანობები უმნიშვნელოა, მთები მოშორებითაა. ციხისთვის ასეთი ადგილის შერჩევა იმის მიმანიშნებელია, რომ იგი მოგვიანო ხანაში, XVII ს-ში უნდა იყოს აგებული. შესაძლოა სამეკუთხა მოხაზულობა ჰქონდა. თუ კოშკების ნანგრევთა მიხედვით ვიმსჯელებთ, ისინი გალავანზე ნახევარცილინდრული ფორმით ყოფილა გარედან მიღებული.

აღმოსავლეთის კომისიისგან ნაწილობრივ ორი სართულია გადაჩენილი. პირველ სართულს ჩრდილოეთით კარი ჰქონია, აღმოსავლეთით ნიშები და შუაში ბუხარი, გვერდებზე თითო-თითო საათოფეცაა. მეორე სართულზეც შუაში ბუხარია, კედლებში - საათოფეცები. კომისი მხოლოდ რიყის ქვითაა ნაგები.

ციხის ტერიტორიაზე რამდენიმე სხვა ნაგებობის კვალიც ჩანს. აღმოსავლეთ მონაკვეთში დგას მთლიანად რიყის ქვით ნაგები მცირე ზომის უაფსიღო ეკლესია. მას შესასვლელი სამხრეთით აქვს, სარკმლები კი აღმოსავლეთით და დასავლეთით. დარბაზი ერთიანი ცილინდრული კამარითაა გადახურული. ტრაპეზი მარცხენა კუთხეშია მიშენებული. ზოგადი ნიშნებით ეკლესია გვიან საუკუნეებს მიეკუთვნება. ბაზტიონთანაა დაკავშირებული ირანელ დამპყრობთა წინააღმდეგ მიმართული 1659 წ. აჯანყება.

რაკი შაჰ-აბასმა კახეთის ამოგდება ვერ შეძლო, მისმა მემკვიდრეებმა პოლიტიკა შეცვალეს და გადაწყვიტეს ადგილობრივი მოსახლეობის აყრა და იქ თურქმანთა მომთაბარე ტომების ჩასახლება. აღაზნის ეკლზე თურქმანთა პირველი შესაშინევი ტალღა XVII ს-ის შუახანებისთვის გამოჩნდა. სპარსელებმა დაიკავეს კახეთის სიმაგრეთა დიდი ნაწილი, მათ შორის ბაზტიონიც. ვახუშტი ამის შესახებ წერს: „სალომ-ხან მოიყვანა ელნი და დასხნა შიგნით და გარეთ კახეთს და დაიპყრეს ამათ ბაზტიონი, ალავერდი და განრყუნეს წმინდანი ეკლესიანი“.

ქვეყანა უდიდესი საფრთხის წინაშე აღმოჩნდა. გადაწყდა აჯანყების მოწყობა. მას სათავეში ჩაუდგა ზაალ არაგვის ერისთავი. კახელ აჯანყებულთ ხელმძღვანელობდა ბიძინა ჩოლოყაშვილი. მას გვერდში ამოუდგნენ ქსნის ერისთავები - შალვა და ელიზბარი. დაიძრნენ აბჯარასხმული „თუშ-ფშავ-ხევსურნი“. შეთქმულნი ზუსტად შედგენილი გეგმით 1659 წ. ელვის სისწრაფით ეკვეთნენ მტერს: „მოუხდეს პირველად ბაზტიონის, მოსრნეს და მოსწყვიტეს თათარნი, მერმე ალავერდს და შემდგომად ყოველსა კახეთსა შინა მოსწყვიტნეს რამეთუ აღარაცათუ დაუტევეს, აკუნთა შინა მწოვარნი და განათავისუფლეს კახეთი“,- წერს ვახუშტი.

ამ გმირულმა აჯანყებამ კახეთი გადააჩინა. რა ბედი ეწია ბრძოლის დროს ბაზტიონის, დოკუმენტებიდან არ ჩანს. ცხადია, ძლიერ დაზიანდებოდა.

რუხის ციხე მდებარეობს ახლანდელი ზუგდიდის რაიონის სოფელ რუხში მდ. ენგურის მარცხენა ნაპირზე. რუხი ამჟამად სოფელია, მაგრამ XVII-XVIII საუკუნეებში ქალაქად იხსენიება. ამჟამად რუხის ციხის ირგვლივ ნაქალაქარის კვალი არ ჩანს. ეს გასაკვირი არ არის, რადგან მაშინდელი ნაგებობები ხისა იქნებოდა.

ვახუშტის ცნობით რუხის ციხე აუგია ლევან II დადიანს 1647 წ., თუმცა ვარაუდობენ, რომ იგი 10 წლით ადრე უნდა იყოს აშენებული.

თვით ციხე უზარმაზარი ნაგებობაა. მისი აგება გვიან საუკუნეებში დასრულებულ ქვეყანას თითქოს არ უნდა შეძლებოდა, მაგრამ ციხეს ყოველთვის აუცილებლობის გამო აშენებდნენ. ლევან დადიანის დროს კი არაერთი ეკლესია ააგეს და არაერთს რესტავრაცია გაუკეთეს. მით უმეტეს თავდაცვითი ნაგებობისთვის იმდროინდელი მესვეურები საშუალებებს გამოძებნიდნენ.

ციხე რთულ რელიეფზეა განლაგებული. იგი შედგება ციტადელისაგან და ქვედა ეზოსაგან. ციტადელი ციხის ჩრდილოეთ მონაკვეთში, მაღლობზეა. მისი მოგრძო ეზოს ორივე ბოლოში თითო კოშკია აღმართული. ერთ-ერთი, ჩრდილო-დასავლეთის კოშკი, ციხის მთავარი კოშკი (დონჟონი) იყო. ციხის ქვედა ეზოს გორაკის სამხრეთი ფერდობი უჭი-

რუხი. ციხე სამხრეთიდან.

რავს. ციხეს გარს უვლის 10-12 მ სიმაღლის გალავანი. ციხის ქვედა ნაწილი 8-10 მ სიმაღლეზე ყრუა, ხოლო ზედა ნაწილში საბრძოლო ბილიკია, რომლის სიგანე 3-5 მეტრია. ციხეში შესასვლელად გალავანში ჩაშენებული კოშკის პირველ სართულშია.

ციხის ქვედა ეზოში კიდევ ერთი კოშკია. იგი სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში დგას. კოშკის ქვედა ნაწილი 10 მ სიმაღლეზე მასიურია და იქ, სადაც იწყება გალავანზე გამავალი საბრძოლო ბილიკი, იწყება სართულებიც. მის ზედა ნაწილში სამი სართული ყოფილა. ამათგან ყველა მხოლოდ ქვედა ორს ჰქონია. მეორე და მესამე სართულების კედლებში სათოფე-სამშვერები გაუმართავო. ციხის ქვედა ეზოში სხვა კოშკი არ არის. ხოლო ციხედულის კედლებში კიდევ ორი კოშკია.

რუხის ციხის ომებზე ტუნწი ცნობები არსებობს. ეტყობა, ციხე ბევრჯერ ყოფილა აღყაში და მტერსაც ბევრჯერ უჯდა მისი აღება. ამაზე ნათლად მეტყველებს ზოგიერთ ადგილას ღრმად გამონგრეული კედელი.

1672 წ. რუხის ციხეში ოსმალთაგან თავს აფარებდა ლევან III დადიანი. 1723 წ. რუხის ციხე ოსმალთა ხელში იყო. 1770 წ. რუხის ციხე მათგან გაათავისუფლა ქართველთა და რუსთა გაერთიანებულმა ლაშქარმა. 1779 წ. რუხის ციხესთან სასტიკად დაამარცხა ოსმალები იმერეთ-სამეგრელო-გურჯისტის გაერთიანებულმა ლაშქარმა, რის შედეგად დიდი ხნით შეჩერდა თურქთა ექსპანსია დასავლეთ საქართველოში.

სნო

სნოს ციხე მდებარეობს ყაზბეგის რაიონში, ხევში, სნოს ხეობაში. ქართულ ციხესიმაგრეთა შორის სნოს ციხეს განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს. მას აქვს ფორტიფიკაციული ნაგებობის ნიშანდობლივი ყველა ელემენტი და ამავე დროს მხატვრულად შესანიშნავადაა გადაწყვეტილი. იგი აგებულია განცალკევებით მდგარ კლდოვან გორაკზე მდ. სნოსწყლის მარჯვენა ნაპირზე. მდინარის ვიწრო ხეობა რამდენიმე კილომეტრის შემდეგ თერგის ხეობას უერთდება. ციხე ამ ხეობას კეტავდა. აქედან გადადიოდა ძეგლი, მაგრამ მოკლე გზა ხევსურეთში, ფშავეში, გულდაყნის ხეობით - მთიულეთში და ა.შ.

ციხე დიდი არ არის, მაგრამ ძნელად მისადგომია. შედგება თითქმის

წრიული გალავნისა და ერთი კოშკისაგან. ციხეს ერთადერთი შესასვლელი აქვს აღმოსავლეთიდან. მის წინ კლდეზე ამოკვეთილია საფეხურები. მშენებელს უცდია გალავნის კედლები კლდის რელიეფისთვის შეუფარდებია: თუ ზოგან ოთხი მეტრი სიმაღლისაა, სხვაგან მისი სიმაღლე ათ მეტრს აღწევს. ასევეა განლაგებული საბრძოლო ელემენტები: დაბალ ნაწილში ორი იარუსია, მაღალში - სამი. ქვედა იარუსში მოთავსებულია სათოფეები და სარკმლები, რომელთა გამოყენება საზარბაზნედაც შეიძლებოდა. მეორე იარუსზე სამი სალოდეა გადარჩენილი. სალოდეები ოთხკუთხაა და განსხვავდება იმ დროს ბარში გავრცელებული სალოდეებისგან.

კოშკის სიმაღლე ოც მეტრამდე ყოფილა. დღეს მას რამდენიმე მეტრი აკლია. პირველი სართული, რომელსაც ერთადერთი შესასვლელი აქვს, ექვსი მეტრის სიმაღლეზეა. მესამე სართული დაზიანებულია და ზედ მხოლოდ საბრძოლო ელემენტების კვალია შეჩენილი.

კოშკი და გალავანი ნაგებია ადგილობრივი კლდის ქვით. თლილი ქვა გამოყენებულია კოშკის კუთხეებში და კარ-ფანჯრების ირგვლივ.

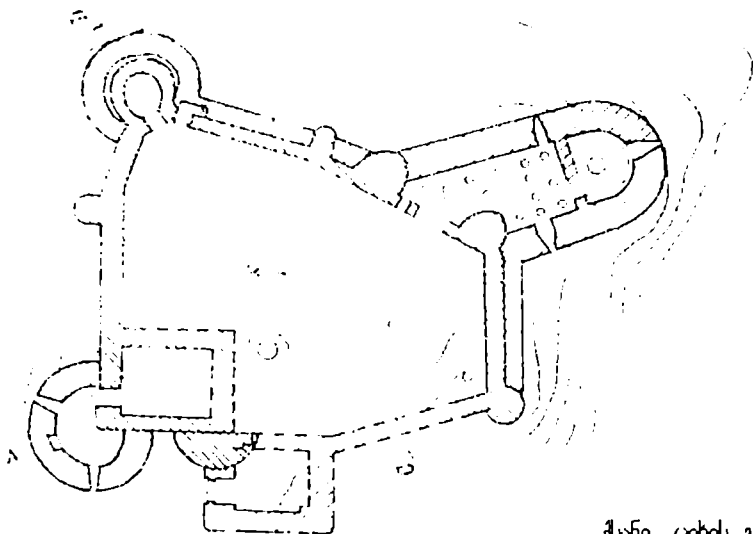
მსგავს ციხეებთან შედარება საშუალებას იძლევა სნოს ციხე XVI ს-ის მეორე ნახევრით ან მომდევნო საუკუნის დასაწყისით დათარიღდეს. სნოს აშენებლის ან მეპატრონის შესახებ ისტორია დღემდე იგი მხოლოდ ერთხელ, XVIII ს-ის 30-იანი წლების დამდეგს იხსენიება. ლეგენდის მიხედვით ციხე ეკუთვნოდა შიოლა ლუღუშაურს.

ქსნის ციხე

მდ. მტკვრისა და ქსნის შესართავი ადრევე შეუშენვეით ჩვენს წინაპრებს, როგორც სტრატეგიულად დიდნიშნელოვანი საკვანძო პუნქტი. ამიტომ ოდითგანვე გამაგრებული ჰქონიათ. დღეს არსებულ ნანგრევებში ძირითადად ორი თენა შეინიშნება. პირველი XVI ს-ის პირველ ნახევარს განეკუთვნება, მეორე XVIII ს-ის შუა ხანებს.

ციხეს ოთხი სახელი ჰქვია: „მტკვრის ციხე“, „მტკვრის ციხე“, „კონსტანტინპოლის ციხე“ და „ქსნის ციხე“. პირველი სამი სახელი ისტორიულ საბუთებშია მოხსენიებული, ხალხი კი მას დღესაც „ქსნის ციხეს“ ეძახის.

მატიანეების მიხედვით ქსნის ციხე აიგო ქართლის მეფე დავითსა (1505-1525) და კახეთის მეფე ავგიორგის (1511-1513) შორის ბრძოლების დროს. დავითი ენერგიულად არ იტყუოდა. ძეგმა აქტიურობა მოსთხოვეს. როცა ვერაფერს გახდნენ, ბაგრატ ბატონიშვილმა თვითონ იკისრა ავგიორგისთვის წინააღმდეგობის გაწევა. სანაცვლოდ საუფლისწულოდ მუხრანი მოითხოვა. ავგიორგისთან საბრძოლველად აიგო მან ქსნის ციხე. როცა ავგიორგიმ ციხის აგების ამბავი გაიგო, ახლად აშენებულ ციხეს ალყა შემოარტყა. ალყა სამ თვეს გაგრძელდა. ავგიორგიმ ვერაფერს მიაღწია და უკან გაბრუნდა. შემდეგ მეორედ წამოვიდა ქართლის ასაოხრებლად. მცირე სპით ნადირობისას ბაგრატმა შეიპყრო,

ქანი. ცხის გეგმა.

ქანის ციხეში დაამწყვდია და მოახრჩო 1513 წ. ამ ამბების მიხედვით ქანის ციხე 1512 ან 1515 წ. უნდა იყოს აგებული.

ქანის ეს პირველი ციხე საკმაოდ მყარი და დიდი ყოფილა, თორემ სამთიან ალყას ვერ გაუძლებდა, ამის შემდეგ მას კიდევ მრავალი ბრძოლა გადაუტანია და ისე დაზიანებულა, XVIII ს-ის დამდეგს საბრძოლველად აღარ ვარგებულა და მის ნანგრევებზე თითქმის ახალი ციხე აუშენებია მუხრან-ბატონ კონსტანტინეს 1746 წ., რასაც თვითონ გვაუწყებს სამშენებლო წარწერაში. ეს წარწერა ციხეში შესასვლელის ზემოთ ჩასმულ გრძელ ქვაზეა ამოკვეთილი.

ქანის ციხის თავდაპირველ ნაგებობათაგან ცოტა რამაა შემორჩენილი.

ციხის კედლები რელიეფს მისდევს. შიდა ტერიტორია კი სწორი ზედაპირია. რელიეფით ნაკარნახევი ციხის გეგმა უწყსო მრავალგვერდაა. გალავანი სხვადასხვა ზომისა და ფორმის ბურჯებით ყოფილა გამაგრებული.

ციხეს მხოლოდ ორი კოშკი ჰქონია. ერთი, წრიული ჩრდილო-აღმოსავლეთით დგას, მეორე - სწორკუთხა - ჩრდილო-დასავლეთით. თავდაპირველი ფორმა ორივეს დაკარგული აქვს. ცილინდრული კოშკის სიმაღლე ოთხ მეტრამდეა შემორჩენილი. შესასვლელი ეზოდან ჰქონია.

ციხის კედლები ყველაზე მეტად დასავლეთითაა დაზიანებული. სხვა კედლების ქვედა ნაწილები ყველგან შემონახულია. აღმოსავლეთის კედლების სიმაღლე 7-8 მეტრამდეა. სათავსები ხუთ მეტრ სიმაღლეზეა განლაგებული.

კონსტანტინე მუხრანბატონის დიდი მასშტაბის მშენებლობა ჩაუტარებია. ციხისთვის მთლიანად შეუცვლია სახე. გაუმაგრებია გალავანი. აღმოსავლეთით და სამხრეთით დამატებითი კედლები ამოუყვანია. დასავლეთი და ჩრდილოეთი კედელი გაუმაგრებია და ზედ ახალი დაუშენებია. ამ ახალ კედლებში ყველგან სათოფე-სალოდებია მოწყობილი. გალავნის გამაგრების გარდა ოთხი სხვადასხვა ზომისა და ფორმის კოშკი აუგია: ერთი ყველაზე დიდი სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში, მეორე - სწორკუთხა - დასავლეთ კედლის ცენტრში, მესამე - ცილინდრული - ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში და მეოთხე, ისიც ცილინდრული - აღმოსავლეთ კუთხის ძველ კოშკზე მოუშენებია. ციხეში შესასვლელი კოშკი სხვებზე მაღალია. მისი გეგმა კვადრატს უახლოვდება. აქვე ბანზე სათვალთვალო პუნქტი უნდა ყოფილიყო, რადგან კოშკი მტკვრისა და ქანის ხეობებს გადაჰყურებს. მისგან შემოარჩენილია მხოლოდ ჩრდილო კედელი და დასავლეთი კედლის ნაწილი. ამ ხუთსართულიანი

ქანი. ციხე შიგნიდან.

კედლის სიმაღლე 16 მეტრს აღწევს. აქ პირველი სართული სარდაფია, ზედა ოთხი - საცხოვრებელ-საბრძოლო ნაგებობა, ზემოთ კი - ქონგურებიანი ბანი იყო. მესამე სართულის ნიშებში სათოფეებს გარდა სარკმლებიც ყოფილა.

ციხის ყველაზე რთული ნაწილი სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარე დიდი კოშკია. იგი დანაჩენი კოშკების მსგავსად საცხოვრებელ-საბრძოლოა. აქ ხუთი სართულიდან მხოლოდ მესამე ჩანს საცხოვრებლად განკუთვნილი, ხოლო ზედა ორი - საბრძოლველად.

კოშკი გალავანზეა მიდგმული. აქ იყო ცილნდრული ფორმის, დაახლოებით 30 კუბმეტრი ტევადობის წყალსაცავი. წყალსადენი საკმაოდ შორი მანძილიდან გამოუყვანიათ. წყალსაცავის დონეზე მარანი ყოფილა, სადაც თხუთმეტზე მეტი ქვევრია ჩადგმული.

ციხის თავდაპირველი კედლები რიყის ქვითაა ნაგები და არ არის გაფორმებული. მეორე ფენა კი უდავოდ დიდი გემოვნების მქონე ხუროთმოძღვრის მიერაა აგებული.

სიღნაღი

ქალაქი სიღნაღი კახეთის ერთ-ერთი ულამაზესი ადგილია. იგი მდებარეობს მაღალი მთის კონცხზე, საიდანაც გადაჰყურებს ალაზნის ველს. ახალ ქალაქში ძველი ქალაქის ფრაგმენტია ჩაქსოვილი.

სიღნაღის ციხეს ორმოცი ჰექტარი უჭირავს. მას მეტად უსწორო გეგმა აქვს, რადგან მთების რელიეფს მიჰყვება. ყველაზე მაღალი სამხრეთის მხარე. აქედან გალავანი აღმოსავლეთითა და დასავლეთით მიემართება ქედის გაყოლებასზე, შემდეგ ორივე მხრიდან სწრაფად ეშვება ძალზე ღრმა მერუბოვან ხევში და იქ ერთდება.

ისტორიკოს პ. იოსელიანის ცნობით, სიღნაღის ციხე აგებულია 1762 წელს ერეკლე მეფის მიერ. თითქმის ასეთივე ცნობა მოეპოვება ვახტანგ ბატონიშვილსაც. იგი წერს: „მეფემან ირაკლიმ აღაშენა მრავალნი სოფელნი და ციხენიცა და ორნი უჩინებულესნი ციხენი დიდნი, ესე იგი ციხე ბოჭორმისა, რომელიცა ყოფილარს უწინარესა, გარნა მცირე და ციხე იგი ქიზიყისა უწოდებენ სიღნაღს, რომლისაცა მიზეზით მრავალგზით ისარგებლეს ხალხთა ქიზიყისა და სხვათა მახლობელთა სოფელთა მისათა შშვილობით დაცვითა მტერთაგან“.

მემატიანე ომან ხერხეულიძე კი მხოლოდ ციხის განახლებაზე მიუთითებს: „მეფემ ირაკლიმ განაახლა ციხე გორისა, გალავანი სიღნაღისა, თელავისა...“ და სხვ.

სიღნაღის ციხეს თავდაპირველი სახით ჩვენამდე არ მოუღწევია, მაგრამ მის შესახებ წარმოდგენა გვექმნება XIX საუკუნის დასაწყისში შესრულებული გეგმის მიხედვით, ყველაზე საინტერესოა ის, რომ ციხის შესასვლელებსა და კოშკებს შენარჩუნებული აქვთ თავდაპირველი სახელები.

როგორც ცნობილია, სიღნაღი ქალაქის სახეს ღებულობს XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში. აღნიშნული ძველი გეგმის მიხედვით თუ ვიმჯელებთ, ქალაქის მოსახლეობა დიდი არ ყოფილა, იგი განლაგებული იყო ციხის სამხრეთით, რამდენიმე მოსახლე ციხის შიგნითაც სახლობდა. დანარჩენი ადგილები კი ცარიელი ჩანს.

ქალაქის სამხრეთი ნაწილიც, შესაძლოა, კედლებითა და კოშკებით იყო შემოფარგლული, მაგრამ ამ სქემატურ ნახაზზე ეს კარგად არ ირკვევა. დასავლეთის მონაკვეთში აშკარად ჩანს რომელიღაც ციხის ნაშთი გრძელი კედლითა და კოშკები. ქალაქის სამხრეთ და აღმოსავლეთ მხარეებზე ცხრა ცილინდრული კოშკია აღნიშნული. ამ კოშკთაგან მხოლოდ ყველაზე დიდს, სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარეს, აწერია „საქაობის კოშკი“ (ამავე სახელის კოშკი ჩართულია დიდი ციხის კედლებშიც).

როგორც არაერთხელ აღგვინიშნავს, XVIII საუკუნის შუა წლებსა და მეორე ნახევარში აგებდნენ დიდი ტევადობის ციხეებს, რათა იქ არა მარტო ადგილობრივ, არამედ ახლომახლო მდებარე სოფლების მოსახლეობასაც შეძლებოდა თავის შეფარება.

სიღნაღის ციხის გეგმაზე არსებული წარწერების მიხედვით ირკვევა, რომ საერთოს გარდა, ცალკეულ სოფლებს კიდევ ცალკე ჭიშკრები და კოშკები ეკუთვნოდა. მაგალითად, ყოფილა „მაღაროს“, „ბოდბის“, „ვაშარის“ შესასვლელები, რომლებიც სხვადასხვაგვარადაა გაკეთებული. მთავარი შესასვლელი ეტყობა, „მაღარო“ იყო, რადგან ის უშუალოდ აკავშირებდა ქალაქსა და ციხეს. ეს შესასვლელი ორი ცილინდრული კოშკითაა გამაგრებული. ასევე ორი კოშკითაა გამაგრებული „ვაშარის ჭიშკარი“ კოშკებს შუა არსებული ხევის გამო. ციხის რთულ რელიეფში ეს ადგილი ყველაზე დაბალია.

დანარჩენი შესასვლელები ციხის კედლებშია გაჭრილი. მათი უმრავლესობა განიერია. ზოგი კი ვიწრო გასასვლელია და სათადარიგო კარის როლს ასრულებს.

შესასვლელები საგანგებოდ იყო დაცული. თუ ჭიშკარს კოშკები ჰქონდა, მაშინ იცავდნენ კოშკებიდან, ხოლო, თუ შესასვლელი უშუალოდ გალავანში იყო გაჭრილი, მაშინ კედლებში სპეციალურ სათოფეებს აკეთებდნენ. ორივე შემთხვევაში შესასვლელებს მათ თავზე გამაყალი კედლის სათოფეებიდან იცავდნენ.

გალავნის მთელ სიგრძეზე განლაგებულია ცილინდრული კოშკები და მათ შუა - კონტრფორსები. კოშკები და კონტრფორსები ძირითადი კედლების მოსახვევებში მდებარეობს. სულ 23 კოშკი და იმდენივე კონტრფორსი ყოფილა. მათ შორის მანძილიც არათანაბარი ჩანს. აღსანიშნავია, რომ ზოგან კოშკებს შორის არ იყო კონტრფორსი, სამაგიეროდ, სხვაგან - თითო, ორ-ორი ან სამ-სამია.

XIX საუკუნეში შესრულებულ ციხის გეგმაზე შესასვლელთა სახელებთან ერთად კოშკების სახელებიცაა აღნიშნული. არსებული 23 კოშკიდან მხოლოდ ორს არა აქვს სახელი (ორივე ჩრდილოეთით მდებარეობს), დანარჩენებს ჰქვია ახლო მდებარე სოფლების სახელები; არის კოშკი: 1. „მეფის ანუ ჭულანისა“, 2. „კახეთის პირველი“, 3. „კახეთის მეორე“, 4. „შილდის“, 5. „ნარიყალას“, 6. „ზირბ ხოველინისა“, 7. „ვაჭირის“, 8. „კარდანახის“, 9. „ბაქურციხის“. 10. „ვაშარის პირველი“. 11. „ვაშარის მეორე“. 12. „ანავის“, 13. „საჭობოს“, 14. „მაჩხანის პირვე-

ლო, 15. „მაჩხანის მეორე“, 16. „ჭიზიყის, ანუ გორის ბურჯის“, 17. „ველისციხის“, 18. „ბოდბის“, 19. „მალაროს პირველი“, 20. „მალაროს მეორე“ და 21. „მირზანის“.

ასეთი დიდი ციხე მთელ შხარეს ემსახურებოდა; მტრის შემოსევისას აქ იყო მოსახლეობის გასაბრუნო, ამიტომ ამგვარ ციხეებს მოსახლეობის ის ნაწილი აშენებდა, რომელიც მას თავს აფარებდა.

სიღნაღის ციხის სქელი კედლები ორთაღმართიანია. მეორე იარუსის კედელი პირველზე თხელია და ზედ შიგნიდან საბრძოლო ბილიკია. ბილიკის სიგანე საკმარისი იყო მებრძოლთა სამოძრაოდ. კოშკების გვერდებსა და სხვაგანაც ქვის კიბეებია მოწყობილი, ზედა იარუსის კედლებში ბორცვებით განლაგებულია პირდაპირი და დახრილი სათოფეები. ასეა ბურჯების ზედა ნაწილშიც. ციხის კედლებს ქონგურები არა აქვს. მათი ზედაპირი დამრგვალებულია. თუმცა კოშკების უმრავლესობას დამთავრება აკლია, მაგრამ, ეტყობა, მათაც ქონგურები ექნებოდა.

კოშკების უმეტესობა ორსართულიანი ყოფილა და საბრძოლო ბანი ჰქონია. ჩვეულებრივ, პირველ და მეორე სართულებს ცალ-ცალკე შესასვლელები აქვთ ეზოდან. შესასვლელებს ნახევარწრიული და ისრული ფორმის თაღები ამთავრებს. შედარებით უკეთაა შერჩენილი რამდენიმე კოშკი.

„ჭიზიყის კოშკი“ მდებარეობს ციხის აღმოსავლეთი კედლის თითქმის შუა ადგილას. მას საკმაოდ მაღალი ადგილი უჭირავს. ზედა ნაწილი აკლია, მაგრამ, ეტყობა, სამსართულიანი ყოფილა და საბრძოლო ტერასაც ჰქონია.

კოშკის პირველი სართულის შესასვლელი სამხრეთიდანაა. იგი უშუალოდ ყოფილა დაკავშირებული გალავნის ბილიკთან. სართულებს შორის კავშირი კედლის კიბით მყარდებოდა. პირველი სართულის კედლებში მხოლოდ ორმაგი სათოფეები და მალა მდებარე ორი სარკმელია. მეორე სართულის კედლის ნიშებში შეწყვილებული სათოფეებია, კარის პირდაპირ კი - ბუხარი. ასევეა მესამე სართულზეც.

„მაჩხანის“ ორი დასახელების კოშკიდან ციხის უკიდურეს აღმოსავლეთით მდგომი უფრო დიდია, მაგრამ შიგნით მარტივია. მისი პირველი და მეორე სართულების შესასვლელთა თაღები შეისრულია. პირველ სართულში კარის პირდაპირ დაბალი ბუხარია, რომლის ორივე მხარეს თითო ოთხკუთხა ნიშაა, მათგან მარჯვენაში შეწყვილებული სათოფეა. სარკმელი აღმოსავლეთითაა. მეორე სართულიც ასეთივეა, მხოლოდ აქ

ერთი ცალმაგი სათოფეა და ერთიც პატარა ნიშა. მესამე სართულის კედლებიდან დარჩენილია ქვედა ნაწილი, სადაც ჩანს პირდაპირი და დახრილი სათოფეები.

„ვაჭირის კოშკი“ ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხეში მდებარეობს. „მერუბოანთ ხევისკენ“ ძალზე დაქანებული კედლებიდან ჩრდილო კედელი სწორედ ამ კოშკიდან იწყება, ხოლო სამხრეთი - ზემოაღწერილ „მაჩხანის კოშკიდან“.

„ვაჭირის კოშკი“ ორსართულიანია და აქვს საბრძოლო ბანი. პირველი და მეორე სართულების შესასვლელების პირდაპირ ბუხრებია მოწყობილი. პირველ სართულზე ბუხრის გვერდებზე თითო ნახევარწრიული თაღოვანი ნიშაა. მეორე სართული უხვადაა აღჭურვილი ცალმაგი და ორმაგი სათოფეებით, ბანზე, პირდაპირ და დახრილ სათოფეებს გარდა, მოწყობილია ოთხი ნისკარტა სალოდე, რომელთაგან სამი ციხის კედლებს გარეთ გამოდის, მეოთხე - კარებს იცავს.

სიღნაღის ციხის გალავანი და კოშკები ნაგებია რიყის ქვით, აგური უმნიშვნელო რაოდენობითაა გამოყენებული.

XVIII ს-ის მეორე ნახევარში სიღნაღის ციხე კახეთში ერთ-ერთ საიმედო და დასაყრდენი პუნქტი იყო. მას, როგორც სიმაგრეს, არც XIX საუკუნის პირველ ხანებში დაუკარგავს თავისი მნიშვნელობა.

ლარგვისი

ლარგვისის ციხე მდებარეობს ახალგორის რაიონის სოფელ ლარგვისში, მდ. ქსნის მარჯვენა ნაპირზე. ციხე შედგება ეზოსა და მისგან მაღალი გალავნით გამოყოფილი ციტადელისაგან. ვახუშტი წერს: „აქა ჰყო შანშემ ციხე, არამედ ურგებად თვისად“. აქედან ვიგებთ, რომ ლარგვისის ციხე 1721-1741 წლებში აუგია ქსნის ძლიერ ერისთავს შანშეს. 1759 წ. ძველი ეკლესიის (XIV ს.) ადგილზე კი ახალი დიდი გუმბათოვანი ეკლესია აუშენებია დავით ქსნის ერისთავს.

ციხე მაღალი მთის ფერდობზეა აგებული. იგი ძირითადად ორი ეზოსაგან შედგება. პირველი, სამხრეთით მდებარეობს და თითქმის ოთხჯერ აღემატება მეორეს. აქვეა ჭიშკრიანი კოშკი, ეკლესია და საცხოვრებელი სახლების ნანგრევები. უფრო მაღლაა ციტადელი.

ლარგისი. ციხე ჩრდილოეთიდან.

ციხეს ორი შესასვლელი ჰქონია: სამხრეთ-აღმოსავლეთით და დასავლეთით. ამათგან ერთი მთავარია, მეორე - დამხმარე. მთის რელიეფის გამო ციხე გეგმით უწესო მრავალგვერდაა. ციხის კედლები სხვადასხვა სიმაღლისა ყოფილა. გალენის კუთხეებს კოშკები ამაგრებდა, ხოლო თვით კედლებს - ბურჯები.

ლარგისის ციხის ყველაზე რთული და ორიგინალური ნაგებობაა ციტადელის კოშკი. მისგან მხოლოდ სამი სართულია დარჩენილი. თავდაპირველად რამდენი სართული ჰქონდა, გაურკვეველია. შესასვლელი ეზოდან აქვს ოთხი მეტრის სიმაღლეზე. გარედან კვადრატულია, შიგნით, გეგმაში ტოლმკლავა ჯვარი იქმნება. კუთხეებში სხვადასხვა სადგომებია. ერთ მათგანში კიბის უჯრედია. სამხრეთ-დასავლეთი კუთხის მეორე სართულის ოთახი ქვის მასალითაა გადახურული გვირგვინისებურად, რაც იშვიათია ქვის ნაგებობებში. კოშკში უხვდაა სარკმლები, სათოფეები, ბუხრები და ნიშები. იგი კარგად დაგეგმარებული კოშკური სახლის იშვიათი ნიმუშია.

ციტადელი მაღალი გალენითაა გამოყოფილი ქვედა ეზოსაგან. ასეთი თითქმის ყოველთვის დიდ ციხეებში. იგი განკუთვნილი იყო გარნიზონის უფროსისთვის ან მხარის მფლობელისთვის.

ციხე-დარბაზები

ციხე-დარბაზის დანიშნულება საესეებით განსხვავდებოდა ციხის დანიშნულებისაგან, მაგრამ მას თავდაცვის საერთო ჯაჭვში დიდი როლი ეკისრებოდა. ციხე-დარბაზი კერძო იყო. ფეოდალურ ხანაში თუ ფეოდალს ციხე-დარბაზი არ ჰქონდა, მაღალი საზოგადოების წევრად ვერ ჩაითვლებოდა. თავისთავად ციხე-დარბაზი, უპირველეს ყოვლისა, საცხოვრებელი იყო და შემდეგ - სიმაგრე.

ციხე-დარბაზებს ადრე თუ ფეოდალურ ხანაში მთებზე და შემალეებზე აგებდნენ, XVII საუკუნიდან სურათი შეიცვალა. მთებიდან მთხეობებში, ვაკეებზე გადმონაცვლეს. პირველი პერიოდის ციხე-დარბაზები მიუვალი იყო, მეორე პერიოდისა, პირიქით, ადვილად მისადგო-მი. ასეთი რადიკალური ცვლილებები განაპირობა პოლიტიკური ვითარე-ბის შეცვლამ, გართულებამ და მტრის წინააღმდეგ უფრო მარჯვედ ბრძოლის საჭიროებამ. ჩვენს ქვეყანაში გაფანტული უამრავი ციხე-დარბა-ზიდან მოვიხსენიებთ მხოლოდ ზოგიერთს.

კლდეკარი

ქართული ციხე-დარბაზებისა და ციხეების მდებარეობას ხშირად განცვიფრებაში მოჰყავს მნახველი. მათ შორის გამოირჩევა კლდეკარი.

წალკის ტერიტორიაზე, თრიალეთის უღელტეხილზე, ოდესღაც ამა-ყად იყო წარმომდგარი ბაღუაშთა ძლიერი გვარის ციხე-დარბაზი. აქე-დან ხელისგულივით მოჩანს სამხრეთითა და აღმოსავლეთით წალკისა და მანგლისის მიდამოები, ჩრდილოეთით - ტანასა და თეძმის ხეობები. ამ

წყალგამყოფზე ბუნების იშვიათობაა კედელივით აღმართული კლდე, რომელსაც ორ ადგილას აქვს კლდეკარი (ე.ი. კლდის კარი). ერთი მათგანი დაბლაა და მაღალ კლდეში გაჭრილი ვიწრო გასასვლელია, მეორე უფრო მაღლაა და შედარებით დაბალ კლდეშია გაჭრილი... ქვემო ქართლიდან შიდა ქართლის ცენტრში (გორის მიდამოებში) მიმავალი მგზავრი ამ კლდეკარს გვერდს ვერ აუვლიდა. აქ კი ბალუშთა ციხე-დარბაზი არწივის ბუდეშავით იყო მიკრული კლდეზე და თხიზლად დარაჯობდა თავის სამფლობელოს.

კლდეკარის ციხე-დარბაზიდან უმნიშვნელო ფრაგმენტებილია გადარჩენილი. სამწუხაროდ, არც ნაგებობათა მასშტაბი ირკვევა. ციხის ერთ-ერთი მონაკვეთის ბოლოში კოშკების ნანგრევებია. მიწის ზემოთ სასახლეთა ნაშთებიც კი აღარ ჩანს.

კლდეკარს მეტად რთული და მშფოთვარე ცხოვრება ჰქონია. აქ ციხის აგება, მთელი მისი არსებობა და დაქცევაც უშუალოდ ბალუშთა გვარის აღზევებასთან, ცენტრალური ხელისუფლებისა თუ მეზობელი ფეოდალების წინააღმდეგ მათ ბრძოლასთანაა დაკავშირებული.

მემკვიდრეობით, კლდეკარის ციხე აუგია ლიპარიტ ერისთავს IX საუკუნის 70-იანი წლების ბოლოს. მშენებლობის მასშტაბზე არაფერია ნათქვამი.

კლდეკარის ერისთავები შემდგომ ისე ძლიერდებიან, რომ მეფეებსაც კი ეურჩებიან. „მატიანე ქართლისაჲს“ ავტორს აღწერილი აქვს ერთი სანტერესო მომენტი. საქართველოს გაერთიანებისათვის მებრძოლ ბაგრატ III-ს არ ემორჩილებოდა კლდეკარის ერისთავი რატი, რომელსაც ერთგვარად მფარველობდა დავით კურაპალატი. ბაგრატს არ უნდოდა ძლიერი მამობილის წინააღმდეგ წასვლა. როდესაც ერთი შემთხვევის შემდეგ დავითმა ბაგრატს ნება დართო ისე ემოქმედნა, როგორც თვითონ ამჯობინებდა, მან დასძრა ჯარი. ციხესიმაგრეში მყოფი რატის წინააღმდეგ ბრძოლა არც ისე ადვილი იყო. მეფემ პირდაპირ მისვლას ხერხით მოქმედება არჩია. იგი თრიალეთიდან ჯერ დასავლეთ საქართველოში გადავიდა, ხოლო როდესაც ზამთარი დადგა, მთელი თავისი ჯარით მოულოდნელად თავს წაადგა რატის. რატი მოუშზადებელი შეხვდა და უბრძოლველად დანებება არჩია. გამოვიდა ციხიდან, თან გამოიყვანა თავისი ძე ლიპარიტი და მეფეს პატიება სთხოვა. მეფემ ციხე დაიკავა, რატი კი წავიდა არგვეთში, რომელიც აგრეთვე მისი მამული იყო. მეფესა და კლდეკარის ერისთავებს შორის ბრძოლა განსაკუთრებით XI საუკუნის 20-იანი წლების ბოლოს გამწვავდა. მან, გარდამავალი უპირატესობით, რამდენიმე ათეულ წელს გასტანა.

პირველ ხანებში კლდეკარის მფლობელი ერისთავთერისთავი ლიპარიტ ლიპარიტის ძე ბაგრატ IV-ის შვარეს იყო; როცა ბიზანტიის კეისარმა კონსტანტინემ დაპყრობის მიზნით 1028 წელს საქართველოში სარდალი პარაკიმანოსი გამოგზავნა ურიცხვი ლაშქრით, ლიპარიტმა მედგარი წინააღმდეგობა გაუწია კლდეკარის ციხესთან მოსულ მტერს და აიძულა უკან გაბრუნებულიყო.

მომდევნო წლებში ლიპარიტსა და ბაგრატს შორის მოხდა განხეთქილება. 50-იანი წლების ბოლოს ლიპარიტი ისე გაძლიერდა, რომ თითქმის მთელი აღმოსავლეთ საქართველოს ბატონ-პატრონი გახდა და უფლისწულის აღზრდაც მან იკისრა.

ლიპარიტის ბატონობა არაფერად მოსწონდათ სხვა დიდებულებს. განიზრახეს მისი თავიდან მოცილება. სულა კალმახელმა სხვების დანხარებით შეიპყრო ლიპარიტი, მისი ძე ივანე და მეფეს მიჰგვარა. მეტად გახარებულმა მეფემ ურჩი ყმის შემპრობნი დიდად დაასაჩუქრა. სულამ ლიპარიტს წაართვა ისეთი ძლიერი ციხეები, როგორიც იყო არტანუჯი, უფლისციხე, ბირთვისი და ყველის ციხე, მაგრამ კლდეკარი თვით მეფის ჯარმაც ვერ აიღო. შეთანხმების შედეგად ციხე დანებდა. მეფემ ციხეში

თავისი ჯარი ჩააყენა, ლიპარიტი აიძულა ბერად აღკვეცილიყო, ივანეს კი არგვეთი დაუტოვა.

მომდევნო წლებში ივანემ დაიბრუნა კლდეკარის ციხე, მაგრამ არ ჩანს, თუ რა პირობებში მოხდა ეს.

იმავე საუკუნის 70-იან წლებში ახლად გამეფებულ გიორგი II-ს განუდგნენ დიდგვარიანი მოხელეები, მათ შორის ივანე ლიპარიტის ძეც. მეფემ განდგომილნი დაიმორჩილა, მაგრამ დასჯის მაგიერ დაასაჩუქრა ისინი; კერძოდ, ივანეს უბოძა სამშვილდე.

ივანემ ეს პატივი ვერ შეიფერა, რამდენჯერმე კვლავ განუდგა მეფეს.

80-იანი წლების ბოლოს გამეფდა დავით აღმაშენებელი, რომელმაც მემკვიდრეობით აოხრებული ქვეყანა მიიღო. მისი ისტორიკოსის სიტყვით, „ციხეთა გარეთ“ კაცი არსად ყოფილა და შენობებიც დანგრეული იყო. ბევრი თავადიც არ ემორჩილებოდა მეფეს, მხოლოდ კლდეკარი და მისი მიმდებარე მხარე, რომელიც ლიპარიტს ეკავა ერთგულობდა დავითს. მაგრამ ეს ერთგულება დიდხანს არ გაგრძელებულა: 1094 წელს დავითმა შეიპყრო ლიპარიტი და ორი წლის პატიმრობის შემდეგ საბერძნეთს გააძევა, კლდეკარის საერისთავო კი გააუქმა. ცხადია, ამის შემდეგ კლდეკარის ციხემ დაკარგა ძველი ძლიერება. იმავე ისტორიკოსის ცნობით, XII ს-ის დასაწყისში თრიალეთი და კლდეკარი ჭყონდიდელის დისწულს, ვინმე თევდორეს უჭირავს.

მეტად უსიამოვნო ფაქტის მოწმე გამხდარა კლდეკარის ციხე 1177 წელს.

როგორც ცნობილია, გიორგი III-ს აუჯანყდა მისი ძმისწული დემნა, რომელსაც ბევრმა დიდგვარიანმა დაუჭირა მხარი. თუ პირველ ხანებში სასწორი შეთქმულთა მხარეზე იხრებოდა, მალე მდგომარეობა შეიცვალა - მეფემ დაამარცხა ისინი. აჯანყებულები სასტიკად დაისაჯნენ. კლდეკარში მყოფ დემნას თვალები ამოწვეს.

მომდევნო საუკუნეებში კლდეკარის ერისთავები უკვე ნაკლებ როლს ასრულებდნენ საქართველოს პოლიტიკურ ცხოვრებაში, რის გამოც მატიაშეთა ფურცლებზე იშვიათად გვხვდება მათი სახელები.

გვიანთეოდალურ ხანაში კლდეკარის საერისთავო უკვე აღარ არსებობდა. ამიტომ თვით კლდეკარიც იშვიათად თუ იხსენიება.

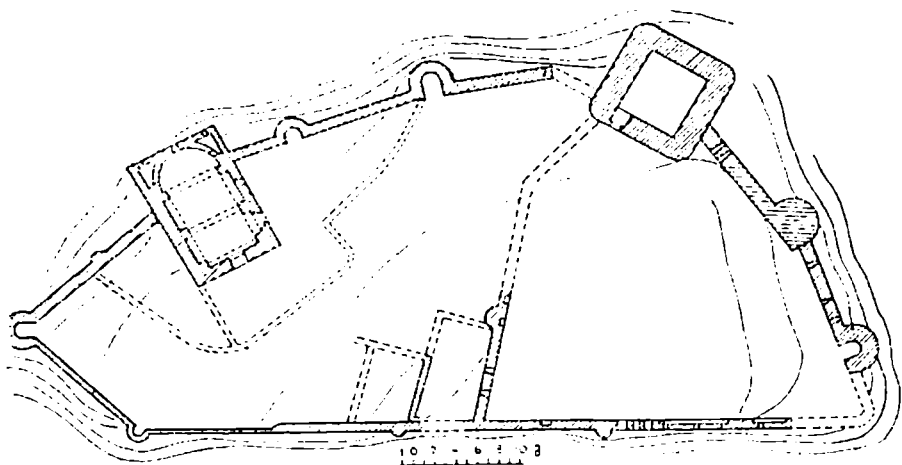
მტკვრის აუზში, ქარელსა და წრომს შორის, მთის ერთ-ერთ კონცხზე აღმართული იყო დიდი ციხე-დარბაზი. აღმოსავლეთით, უფრო მაღალი ქედიდან ამ მიდამოებს გამოჰყურებს VII ს-ის ბრწყინვალე ძეგლი - სამწევრისის გუმბათოვანი ტაძარი.

სამწევრისის ციხე-დარბაზს დიდი ფართობი ეკავა. სასახლეებისა და სხვა შენობათა ნანგრევებში დღესაც იგრძნობა ოდესღაც კოლოსალურ ნაგებობათა სიდიადე. დროთა ვითარებაში ყველაფერი ისე უმოწყალოდ დანგრეულა, რომ შეუძლებელია თავდაპირველი სახის დადგენა.

ციხე-დარბაზი თავისი არსებობის უკანასკნელ პერიოდში ორ ნაწილად ყოფილა გაყოფილი. ჩრდილოეთის მხარე მცირედ აღმშენებლად საშრეთისას. იგი თითქმის მიწასთანაა გასწორებული. უკეთაა მოღწეული საშრეთის ნაწილი, სადაც მთავარი კომპლექსი იყო. ნანგრევები მრავალფენოვანია. ძირითადად ხუთი ფენის გამოჩენა ხერხდება. თავდაპირველად აქ დიდი ზომის კოშკი მდგარა, შემდეგ აღმოსავლეთით საშუალო ზომის ეკლესია აუგიათ. მესამე ფენა მოიცავს კოშკის ირგვლივ აგებულ გალავანს, მეოთხე სამშენებლო ფენა უფრო ხანგრძლივი ყოფილა და გადარჩენილი კედლების უმრავლესობა ამ დროისაა. მეხუთე პერიოდს შეიძლება მიეკუთვნოს ქვედა გალავანი.

კომპლექსის პირველ ნაგებობას, ორიგინალური ფორმის კოშკს, ანალოგი არ გააჩნია. იგი მასიურია; მართალია, ზედა ნაწილი აკლია, მაგრამ ოთხი სართული მაინცაა დარჩენილი. მისი გეგმა შიგნიდან კვადრატს უახლოვდება, გარედან კი კუთხეები შესაშინევადაა მომრგვალებული. პირველი სართული მაღლაა, მის ქვემოთ მოთავსებულია ბნელი სარდაფი. მეორე სართულის სიმაღლე ხუთ მეტრს აღემატება, რაც იშვიათი შემთხვევაა. სქელი კედლების ღრმა ნიშებში მოთავსებულია საბრძოლო ხერელობები. ზედა სართულისაგან ცოტა რამ არის დარჩენილი. კოშკი ადრეფეოდალური ხანით თარიღდება.

კოშკის სამხრეთ-დასავლეთის კუთხესთან შეერთებული თხუთმეტოდე მეტრის სიგრძისა და ათი მეტრის სიმაღლის კედელი სასახლის ნაშთია. იგი ფაქტიურად ძველ გალავანში იყო ჩართული. ეტყობა, სასახლე სამსართულიანი მაინც ყოფილა, თუ მეტი არა. პირველი სართულის კედლები გარედან ყრუა. მეორე სართულს ჰქონია სადაზვერვო ხერელობები და ფანჯრები. მესამე სართულზე, გარედან მიღებული ბურ-

საშუალო. ციხის გეგმა.

ჯის არეში, მდებარეობს ღრმა და მაღალი ნიშა, რომელიც გუმბათისებურადაა გადახურული.

ანსამბლის მთავარი ნაგებობებიდან განსაკუთრებით გამოიჩენვა ციტადელი. ციტადელში მდგარა სასახლის ტიპის საცხოვრებელი ნაგებობები. მათში გამოიჩენვა სამხრეთისა, კოშკსა და ამ ნაგებობას შორის დიდი განსხვავება. კოშკში ყველაფერი მწყობრად, სასახლეში კი, რომელიც თავისთავად გვიანაა აგებული, ეს არ იგრძნობა.

მთავარი ნაგებობა იდგა ციტადელის ჩრდილო ნაწილში. დარჩენილი კედლის მიხედვით, სასახლე სამართულიანი ყოფილა, პირველი სართულის კედლებში სამი მაღალი სარკმელია, მათ ზემოთ კი - კვადრატული ნიშები. მეორე სართულის კედლებში მხოლოდ საშუალო ზომის ორი სარკმელია. მესამე სართული პარადულია. აქ განიერი სარკმლები და მათ შორის პატარა ნიშებია. იმავე ზაზზე, გარეთა კონტრაფორსის არეში, მოთავსებულია მაღალი და განიერი ნიშა, რომელსაც რაღაც საგანგებო დანიშნულება უნდა ჰქონოდა. სავარაუდოა, რომ ამ სართულის კედლები მდიდრულად იყო მორთული.

ციტადელის მეორე მხარეც სასახლის ტიპის ნაგებობას ეჭირა. მისგანაც მხოლოდ გარე კედელია გადაჩენილი; კედელი, რომელსაც 15 მეტრი სიგრძე აქვს და ცხრა მეტრი სიმაღლე, არანაკლებ სამი სართული-

სა უნდა ყოფილიყო. მათგან პირველი სართული დაშმარე იყო, მეორე კი კვადრატული სარკმლებით - საცხოვრებელი. მესამე სართული აქაც პარადულია.

ციტადელის დასავლეთი ნაწილი უფრო დაზიანებულია. გადარჩენილია ოთხი მეტრის სიმაღლის კედლები სარკმლებითა და საბრძოლო ელემენტებით.

ციხე-დარბაზის ჩრდილოეთის მხარე ისეა დაზიანებული, რომ ყველგან გალანის ხაზიც არ ირკვევა. დაპროექტების დროს სიმაგრის ამ მხარისათვის ძირითადად დაცვის ფუნქცია დაუკისრებიათ. კედლების სიმაღლე დაახლოებით ხუთი მეტრი უნდა ყოფილიყო. ციხე-დარბაზის ჭიშკარი დასავლეთითაა.

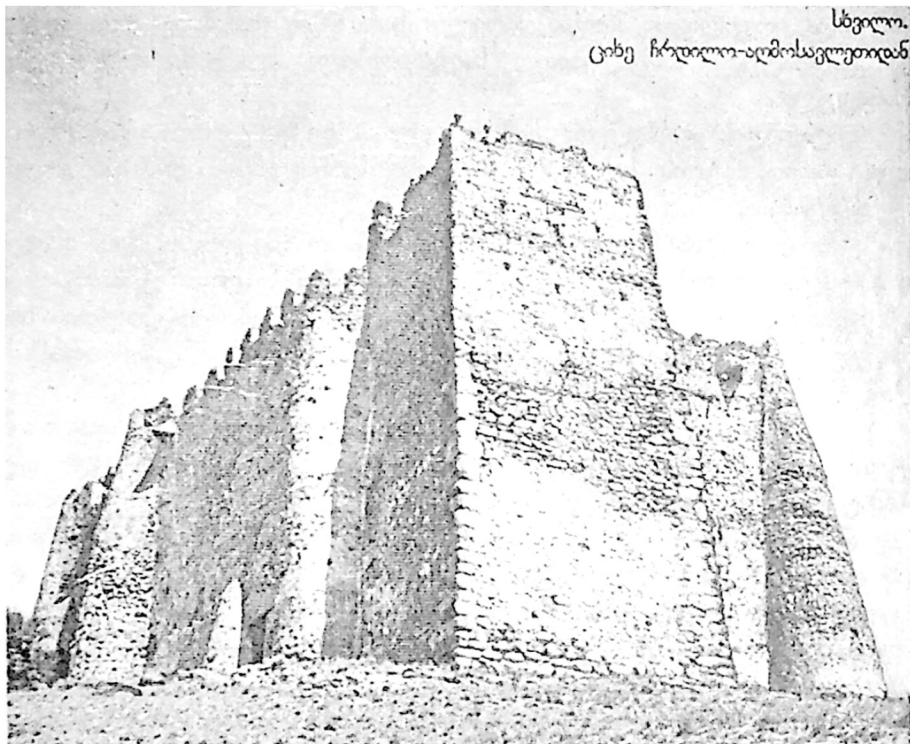
კომპლექსის ეკლესია მოგვიანებით აუგიათ საკმაოდ დიდ გალანთან ერთად. ამას გარდა, ჭიშკრის გვერდით აუშენებიათ საცხოვრებელი თუ სამეურნეო ნაგებობა. იქვე იყო მარანიც.

ამ დიდი მასშტაბის ანსამბლის შესახებ თითქმის არაფერი ვიცით. მხოლოდ ვახუშტი გვატყობინებს, რომ მის დროს, ე.ი. XVIII ს-ის პირველ ნახევარში აქ ციხე ყოფილა. შესაძლოა აქ ჰქონდათ ფანასკერტელ-ციციშვილებს რეზიდენცია გვიანფეოდალურ ხანაში. უფრო გვიან კი მათი სამყოფელი გამხდარა მძოვრეთი, რომელიც იმავე ხეობაშია მოშორებით.

სსპილო

გვიანფეოდალური ქართლის ერთ-ერთი მთავარი სიმაგრე იყო სსვილო, ანუ ცხვილო (ახლანდელი კასპის რაიონი). იგი დგას მაღალი მთის ქედზე და ზედ დაპყურებს რეხულის ხეობასა და ტირიფონის გაშლილ ველს.

სსვილოს ციხე-დარბაზის მშენებლებს გაუთვალისწინებიათ, რომ ბუნებრივი დაცვის იმედი ნაკლებად უნდა ჰქონოდათ და კედლებისათვის მეტი სიმტკიცე მიუციათ. მათი სიმაღლე ზოგან ათ მეტრს აღწევს, სისქე - ორ მეტრს. მაშინდელი ტექნიკისათვის ასეთი კედლების აგება საკმაოდ ძნელი იყო. ვიცით, რომ სიმაგრე რამდენჯერმე აუღიათ, მაგრამ ეს მომხდარა არა ციხის კედლების სისუსტის გამო, არამედ დამცველთა მიზეზით.

გვემის მიხედვით, ციხე გრძელი ოთხკუთხედის ფორმას უახლოვდება. მის ვიწრო ფრთებში თითო კოშკი დგას. ორივე ხუთსართულიანი უნდა ყოფილიყო. შიდა ტერიტორია მთლიანად სადგომებით ყოფილა დაფარული. კოშკები და კედლები ერთ დროსაა აგებული, შიდა ნაგებობები კი - სხვადასხვა ხანისაა. ერთადერთი ვიწრო შესასვლელი ციხეს დასავლეთიდან ჰქონია. იგი ორიოდ მეტრის სიმაღლეზეა, რის გამოც შიგ ალბათ ხის კიბით შედიოდნენ.

მთავარია ჩრდილოეთის კოშკი, რომელსაც შესასვლელი ეზოდან, თითქმის ექვსი მეტრის სიმაღლეზე აქვს. კოშკის ქვედა ნაწილი ყრუა, რაც სიმტკიცისათვის იყო საჭირო. ზედა სამ სართულს ხის სართულ-შორისი გადახურვა ჰქონია, მეოთხეს - გუმბათოვანი. ასეთი კონსტრუქცია კოშკს სიმტკიცეს აძლევდა. ყველა სართულში სარკმლისმაგვარი ხვრელებია. მეხუთე სართულზე მოთავსებული კარი შვერილ აივანზე გადის. აქედან შეიძლებოდა საკმაოდ შორი ადგილების დაზვერვა.

მეორე კოშკი უფრო პატარაა, მაგრამ მაინც მონუმენტური გარეგ-

ნობა აქვს. აქაც პირველი სართული მაღალია. სართულების კედლებში განლაგებულია სხვადასხვა ზომის სარკმლები და სათოფეები. მეოთხე და მეხუთე სართულებს შვერილ აივნებზე გასასვლელი კარი ჰქონია.

ციხე ქედის ქანობზე დგას. მშენებელს არ უცდია ნიადაგის მოსწორება და არც კედლის სიმაღლე შეუფარდებია დაღმართისათვის. ოსტატს კედლები თითქმის ერთ სიმაღლეზე აყავს და ამიტომ, თუ ზედა კოშკთან მისი სიმაღლე თერთმეტი მეტრია, ქვედასთან - თოთხმეტია. გვიანფეოდალურ საქართველოში ასეთი სიმაღლის კედლები არ შენდებოდა. სულ ზემოთ მოთავსებული ყოფილა მებრძოლთა სამოძრაო იარუსი. საბრძოლო ბილიკის პორიზონტზე განლაგებულია სათოფეები და სალოდეები.

ციხე-დარბაზის შიდა ტერიტორია დაყოფილია კედლებით და თითოეულში ძალიან მჭიდროდ სხვადასხვა დანიშნულების ნაგებობებია ჩადგმული. აქ არის ეკლესიის, წყალსაცავის, ბელლის, საცხოვრებელი სახლებისა და სხვათა ნანგრევები.

თავდაპირველად ციხის კედლების შიგნით ამდენი შენობა არ ყოფილა. სავარაუდოა, აქ ყოფილიყო მცირე ეკლესია. ეზო გაყოფილი იყო ორ არათანაბარ ნაწილად. ამ მცირე ეკლესიისათვის შემდეგში, როდესაც მცხოვრებთა რიცხვი გაზრდილა, მეორე ეკლესია დაუშენებიათ, ცხადია, ადგილის უკმარისობის გამო. საერთოდ, ორსართულიანი ეკლესიები საქართველოს სინამდვილეში იშვიათად გვხვდება.

ჩრდილოეთით მდებარე დიდი ეზო კიდევ ორადაა გაყოფილი. სამხრეთ მონაკვეთში მდგარა ორ-თუ სამსართულიანი საცხოვრებელი სახლი, იქ, შუაზე აღმართული ყოფილა ოთხკუთხა ნაშენი, რომლის ყოველ მხარეს დიდი ბუხარია მოწყობილი. მეორე სართულზეც ასეთივე ბუხრები ყოფილა.

იმავე ეზოს აღმოსავლეთ მონაკვეთში მდგარა საცხოვრებელი სახლი და სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობანი. სახლი სამსართულიანი ყოფილა, სამეურნეო ნაგებობები უკეთაა შენახული. მათ კამაროვანი გადახურვა ჰქონიათ. კარი 5-6 მეტრის სიმაღლეზეა, ეტყობა, აქ ბეღელი უნდა ყოფილიყო.

ეკლესიის ჩრდილოეთით გამავალი კედელი გამოყოფს მცირე ეზოს, სადაც გადის ციხის ერთადერთი კარი. ეს ეზო განმანაწილებელივით ყოფილა. გვიან, სივიწროვის გამო, აქაც საცხოვრებელი გაუშრათვეთ.

ეკლესიის დასავლეთით, ციხის კედელთან, არის დიდი ზომის წყალ-

საცავი. წყალი საკმაოდ შორი მანძილიდან თიხის მილებით შემოჰყავდათ.

როგორც ვნახეთ, ციხის შიგნით თავისუფალი ტერიტორია თითქმის არ რჩებოდა და სათავსოთა განათების საკითხი რთული გადასაწყვეტი იქნებოდა. ქვედა სართულები, ალბათ, უმეტესად კარიდან ნათლებოდა, ზედა სართულები - ბანიდან.

სხვილოს ციხის ისტორია უშუალოდ დაკავშირებულია ზევედგინძეთა აღზევებასა და ამილახვართა საფეოდალოსთან. ისტორიული წყაროების მიხედვით, ზევედგინძენი XIV საუკუნის პირველ ნახევარში დაწინაურებულან.

XVI-XVII საუკუნეთა მიჯნაზე ამილახვართა რეზიდენცია სხვილოდან იქვე მახლობლად, ქვემო ჭალაში, გადმოდის. ამ დროიდან ციხე-დარბაზი სხვილო მხოლოდ ციხედ რჩება.

სხვილოს შესახებ შედარებით მეტი ცნობები გვაქვს XVII საუკუნიდან. როდესაც როსტომი ქართლის მეფედ განაწესეს, იგი შეეცადა ურჩი ფეოდალების გადაბირებას ან დათრგუნვას. ერთ-ერთი ასეთი ურჩი ყოფილა სხვილოს ციხის მფლობელი იოთამ ამილახვარი. XVII საუკუნის 30-იანი წლების ბოლოს როსტომი თავს დასხმია მას, ციხე შეუმტკრავს, იოთამი „უფვეშია“ და ფიცით გაუშვია. მემკვიდრეების ცნობებში არ ჩანს, როგორ დაუზიანებიათ ციხე. მომდევნო პერიოდში ციხის ცხოვრებაზე ცნობები მცირედება. ვიცით, რომ იგი დიდ როლს ასრულებდა XVIII საუკუნეშიც, კერძოდ, 40-იან წლებში, როდესაც სხვილო ირანის წინააღმდეგ მებრძოლ გივი ამილახვარის მთავარი დასაყრდენი პუნქტი იყო.

1742 წელს ამილახვარი როცა თბილისიდან გაიქცა, თავისი ციხეები გაამაგრა და სხვილოში დადგა. ქართლის სხვა თავადებს მოუწოდა აჯანყებისაკენ. იმამ-ყული-ხანი ჯარით დაიძრა ამილახვრის წინააღმდეგ. ჭალაში მდგარ მტერს გივი სხვილოდან გამოეგება. შეიქმნა ფიცხელი ომი, ორივე მხარემ დიდი მსხვერპლი გაიღო, მაგრამ ყიზილბაშებმა წაიღეს ვერ მიღწიეს.

ოცტა ხნის შემდეგ იმამ-ყული-ხანი და ქერიმ-ხანი შეერთებული ჯარით მიადგნენ ამილახვრის სამფლობელოს. ამილახვარმა ბრძოლა თავისი სამფლობელოს გარეთ არჩია და ზემოთ, მთისკენ წაიწია. სასტიკ ბრძოლაში ირანელები დამარცხდნენ, მაშინ მათ პირი იბრუნეს და მცირე განრიზონის იმედად დატოვებული ციხეების აღება მოინდომეს.

შემაღდნენ სხვილოსაც, ბრძოლა დიდხანს გაგრძელდა, მაგრამ როცა ვერას გახდნენ, ხელი აიღეს ციხის აღებაზე.

მომდევნო წლებში სხვილო ამილახვრის ხელში იყო და საიმედო ციხედაც იყო მიჩნეული, მაგრამ, როცა 1745 წელს ამილახვარმა ირანელებთან ბრძოლა წააგო, ზოგი მისი ციხე დაანგრიეს და მეფემ თავისი გარნიზონი ჩააყენა სხვილოში, როგორც ძლიერ ციხეში. რამდენიმე ხნის შემდეგ სხვილო კვლავ ამილახვრებს უბრუნდება და მათ ხელში XVIII საუკუნის მიწურულამდე.

ქაღინა

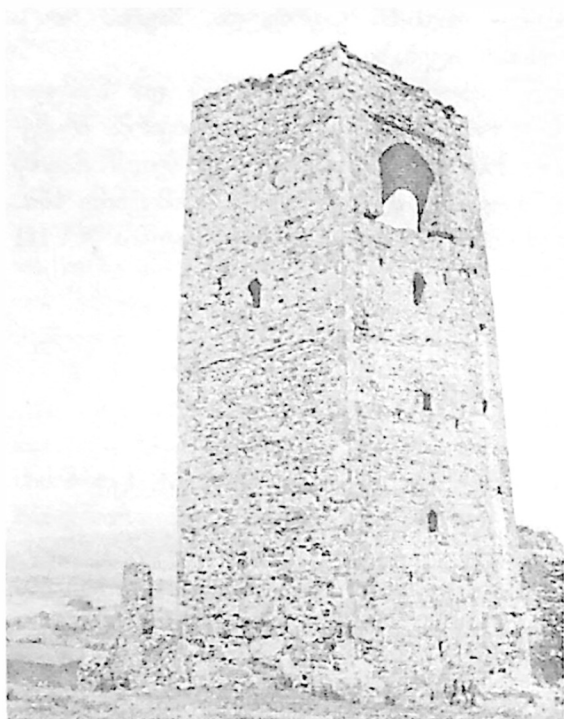
ქართლის დასავლეთ ნაწილში, მდ. ფრანეს ხეობაში (ყორნისის რაიონი) მრავალადაა სხვადასხვა ხუროთმოძღვრული ძეგლი, რომელთა შორის გამოირჩევა სოფ. ძაღინას ციხე და ციხე-დარბაზი.

სოფელი მდებარეობს გაშლილ ადგილას, მაღალი მთების დაქანებაზე. ორივე ძეგლი ახლოსაა ერთმანეთთან. ქვემოთ მდგარი - ციხესიმაგრეა, მეორე - ციხე-დარბაზი.

ციხე მკირე ზომისაა, მაგრამ, ეტყობა, აქ სხვადასხვა დროის სულ მკირე ოთხი სამშენებლო ფენაა. ციხისათვის მეტი მდგრადობის მისაღებად ეზო მიწით აუვსიათ, რომლის სიმაღლე 5 მეტს აღწევს და, ცხადია, ასეთ დროს კედლისათვის ძირის გამოთხრა მტრისათვის უშედეგო იქნებოდა.

ციხის თავდაპირველი ნაწილი შედგებოდა კოშკისა და ოვალურად შემოწერილი გალავნისაგან. თვით გალავანში ორი ფენა მაინცაა. ძველი ფენის კედლის სისქე თითქმის ორ მეტრამდეა, შემდეგი დროისა - მისი ნახევარია. თანაც პირველი ფენა ყრუ კედლებია, ხოლო მეორე ფენაში სათოფეებია.

ოთხკუთხა კოშკიც ორფენოვანია. მისი ჩრდილო-აღმოსავლეთი ნახევარი მთელ სიმაღლეზეა აღდგენილი. პირველი ფენის სქელ კედლებში ისეთი წვრილი ხვრელობებია, მათი გამოყენება მხოლოდ დასაზვერად და გასანათებლად თუ შეიძლებოდა. ეტყობა, კოშკი აგებულია ცეცხლსასროლი იარაღის გამოგონებამდე. კოშკის აღდგენილი ნახევარიც სათოფეების გარეშეა და XVI საუკუნემდე უნდა იყოს აგებული. კოშკი მთლიანად ოთხსართულიანია. პირველი სართული მიწითაა დაფა-

ძლიან. ციხე-დარბაზის მთავარი კოშკი.

რული. შემდეგი სამი სართული დახურული სათავის იყო, ზედა მეხუთე კი - საბრძოლო ბანი.

საჭიროების დროს ციხე გაუფართოვებიათ სამხრეთით და მისთვის ოთხსართულიანი კოშკის-მაგვარი ნაგებობა მიუდგამთ. ახლა ციხეში მხოლოდ ამ კოშკის გავლით შეიძლება მოხვედრა, რადგან იგი უშუალოდ ძველ შესასვლელზეა მიდგმული. ახალი კოშკის ყველა სართულზე სათოფეებია. ციხის ეს ახალი ელემენტი XVI-XVII საუკუნეთა მიჯნაზე უნდა იყოს მიშენებული.

ძლიანს მეორე ან-სამბლი პირველზე მეტადაა დარღვეული. ფეოდალის ციხე-დარბაზისგან აქამდე მოაღწია მხოლოდ ნახევარმა სასახლემ კოშკთან ერთად და ეკლესიამ. სამეურნეო ხასიათის ნაგებობათაგან თითქმის არაფერია დარჩენილი.

კოშკი და სასახლე ერთდროულადაა აგებული. კოშკს ცოტა რამ აკლია, სასახლისგან კი მცირე ნაწილია გადარჩენილი. ჩანს, სასახლე მტრის ხელითაა დანგრეული. სასახლის მფლობელს, ეტყობა, შესაძლებლობა არ ჰქონია და სასახლის მხოლოდ ნახევარი აღუდგენია.

სასახლე ერთსართულიანი ყოფილა. მისი ძირითადი ბირთვი დიდი დარბაზი და მის წინ მდებარე მოზრდილი ლოჯია იყო. ამათ გაგრძელებად ორივე მხარეს კიდევ ორ-ორი ოთახია. დარბაზს პილასტრებით დამუშავებული კედლები და ერთი ბუხარი აქვს ცენტრში. ანალოგიურადაა გადაწყვეტილი ბოლოებში მდებარე ოთხივე ოთახი. სასახლის ფა-

სადებს აგური ამშვენებს, გაფორმების ძირითად ელემენტად გამოყენებულია ორიარუსიანი კარ-სარკმელი. ხოლო ცენტრში მდებარე ლოჯია ხის სვეტებითა და მოაჯირით იქნებოდა გამოყოფილი.

სასახლესთან დაკავშირებული ხუთსართულიანი კოშკი კვადრატული ფორმისაა. სართულებს ერთმანეთთან აკავშირებს კედლის შიგნით მიმავალი ქვის კიბე. მის პირველ სართულში ქვევრებიანი მარანი იყო. იქვე კედელში მოწყობილია მილი, რომლითაც გარედან ღვინო მოედინებოდა, მერე კი სპეციალური ხის ღარით ქვევრებში ანაწილებდნენ. კოშკის პირველ და მეორე სართულს კოჭოვანი გადახურვა ჰქონია, ხოლო დანარჩენს - კამაროვან-გუმბათოვანი. მესამე და მეხუთე სართულების გადახურვა მეტად დეკორატიულადაა გადაწყვეტილი. შუა სართულები ძირითადად საცხოვრებლად გამოიყენებოდა, თუმცა სათოფეებით ყოფილან აღჭურვილნი. რაც შეეხება მეხუთე სართულს, ნამდვილი „სათავადაა“. იგი სამი მხრიდან ღიაა დიდი თაღებით, ხოლო მეოთხეზე ბუხარია.

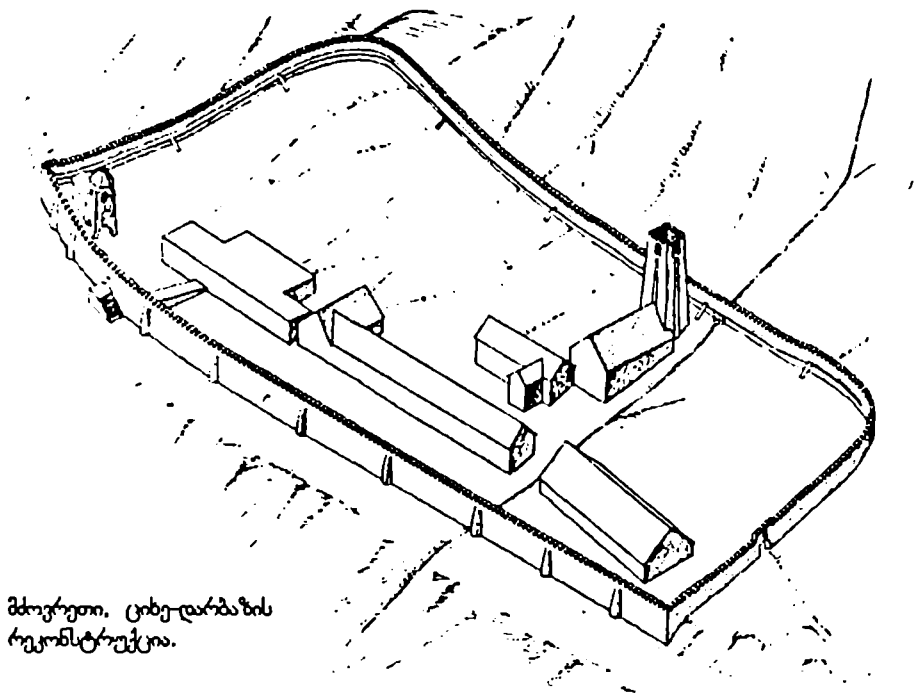
კოშკის ფასადები მარტივია, ნაგებია ფლეთილი ქვით. ყურადღებას იპყრობს პროპორციები და კონტრასტული ფერები - სასახლე აგურისაა, კოშკი კი - ქვის.

ძლინას მშენებლობაზე ისტორიული ცნობები არ მოგვეპოვება, მაგრამ შეიძლება დათარიღდეს XVII საუკუნით. ამ პერიოდში ეს მხარეც და ძლინაც ფალავანდიშვილებს ეკუთვნოდათ.

მმოვრეთი

მდ. ძამას შუაწელში (ქარელის რაიონი) მდებარეობს სოფ. ორთუბანი, რომელიც XIX საუკუნეში გაჩნდა ქალაქ მძოვრეთის ნანგრევებზე. ძამას ხეობა მაღალმთიან ზოლში იწყება და თანდათანობით მტკვრისაკენ ფართოვდება. მძოვრეთის მიდამოებში ხეობის ძირი მცირედ გაშლილია, ხოლო გვერდებზე ისევ მაღალი მთებია აღმართული. სწორედ აქ, მდინარის მარჯვენა მხარეს იყო განლაგებული ქალაქი, ხოლო ქალაქის სამხრეთ-აღმოსავლეთით მთის ძირას მდებარეობდა ციციშვილების ციხე-დარბაზი. მას თავს დაჰყურებს მაღალ მთაზე წამოდგმული ძამას ციხე. იგი უნიკალურია ძველ ციხეებს შორის.

თავადის ციხე-დარბაზს ერთ პექტარზე მეტი ტერიტორია ეჭირა. მის

მხოვრეთი, ციხე-დარბაზის
რეკონსტრუქცია.

ნანგრევებში ცოტა რამის გარკვევა ხერხდება. გალენის მხოლოდ გარე ნაწილი ჩანს. დანარჩენი კი დანგრეულა და ნაშთი ჩამონაყარ მიწას დაუფარავს. გზის პირას გამავალი გალენი სიგრძით ორას მეტრს აღწევს, რომელიც მცირე კონტრაფორსებითაა გამაგრებული. აქედანვე იწყება ანსამბლში შესასვლელი საცალღებო საფეხურები, ხოლო ჭიშკარი დასავლეთით ყოფილა.

როგორც მოსალოდნელია, ციხე-დარბაზი მარაგდებოდა წყაროს წყლით, რომელიც იქვე ფერდობში კოშკის უკან ყოფილა. ანსამბლში გადარჩენილია კოშკი და ეკლესია. ასევე შეიძლება დასავლეთ მონაკვეთში მდებარე კოშკზე მიღებული საცხოვრებლისა და სასახლის ნანგრევების გარჩევა.

სასახლე გრძელი სწორკუთხედიანია, რომლის შიგნით დარბაზები და სხვადასხვა ზომის ოთახებია განლაგებული. სასახლე ერთსართულიანი უნდა ყოფილიყო, კარგად შელესილი კედლები გვაფიქრებინებს, რომ, შესაძლოა, ისინი მოხატულიც იყო.

ანამბლის შეიდსართულიან კოშკს, რომელიც გათვალისწინებული იქნებოდა როგორც საცხოვრებლად, ისე თავდასაცავად, ერთი შესასვლელი ეზოს ცენტრალური მხრიდან აქვს, მეორე - მოპირდაპირე მხრიდან, მესამე სართულზე, რაც განპირობებულია მისი მდებარეობით. კიბე მოწყობილია კედელში. კოშკზე მიშენებული ორნაწილიანი საკმაოდ დიდი ნაგებობა სანახევროდ დანგრეულია.

ანამბლში შემაღლი ე.წ. ფეოდალის კარის ეკლესია საშუალო ზომის ერთნავიანი ნაგებობაა და ტიპურია გვიანი საუკუნეებისათვის. დასავლეთით მასზე მიდგმულია სამრეკლო, პირველი სართული სამი მხრივ ღიაა თაღებით და თავისთავად კარიბჭის როლს ასრულებდა. მეორე სართული დარაჯის საცხოვრებლად და დასაზვერად ყოფილა განკუთვნილი, ხოლო მესამე - ღია ფანჯატური - ზარების საკიდა. ამ სამრეკლოს ფსადები ორიგინალურადაა გადაწყვეტილი და ეკლესიის ფსადთან ერთად კარგ კომპოზიციას ქნის.

მძოვრეთის ციციშვილების ციხე-დარბაზის ყველა ნაგებობა XVII საუკუნეში უნდა იყოს აშენებული. ამაზე მიგვითითებს მრავალი ისტორიული წყარო. მძოვრეთი პირველად იხსენიება ამ საუკუნის 30-იან წლებში. როცა ნოდარ ციციშვილი სხვებთან ერთად როსტომ მეფეს აუჯანყდა, ბრძოლის ერთ-ერთ მომენტში იძულებული გახდა თავის ციხეში გამაგრებულიყო. როსტომი ჯერ მის მოკავშირეებს გაუსწორდა, შემდეგ გორის ციხიდან დიდი ზარბაზნები წამოიღო და მძოვრეთს, ანუ ზოვრეთს (როგორც ხშირად ეძახიან) მიადგა, მაგრამ ციხე ისე მაგარი ყოფილა, რომ ზარბაზნებმაც ვერაფერი დააკო. რაკი ბრძოლას საიმედო პირი აღარ უჩანდა, ნოდარს მოლაპარაკების შედეგად ციხე დაუგდია და სამცხეში წასულა. მემკვიდრეთა ცნობით, როსტომს ციხე დაუზღვრევია. ასიოდე წლის შემდეგ ციხე კვლავ აუღლდენიათ და ისევ იხსენიება მოქმედ ციხეთა შორის. მაგალითად იგი რამდენჯერმეა ნახსენები შაჰის წინააღმდეგ აჯანყებული გივი ამილახვრის სახელთან დაკავშირებით.

მას შემდეგ მძოვრეთზე აღარაფერია ნათქვამი. ეტყობა, იგი XVIII საუკუნეშივე ძალზე დაზიანდა, ხოლო მომდევნო საუკუნეში ციციშვილები გადასახლდნენ ქვემოთ ქარელსა და მის მიდამოებში და ციხისათვის აღარაფერი მოუმატებიათ.

ისტორიული ქვემო ქართლის ტერიტორიაზე, ალგეთის ხეობაში, მდებარეობს სოფელი ტბისი. იგი დღევანდელი რაიონული ცენტრიდან - თეთრი წყაროდან ჩრდილო-აღმოსავლეთით ათიოდე კმ-ზეა. სოფლიდან დასავლეთით ორიოდე კმ-ზე მდებარეობს ბაათაშვილთა ერთ-ერთი ნასახლარი და იქვე მახლობლად - მონასტერი.

სამონასტრო ნაგებობები მოშლილია. დარჩენილია ეკლესია, სამრეკლო და გალავანი. ყველა ეს ნაგებობა საკმაოდაა დაზიანებული, მაგრამ მთავრის გარკვევა მაინც ხერხდება.

ეკლესია ჩრდილოეთით თითქმის მთის ფერდობზეა მიდგმული. დასავლეთით კი რამდენიმე მეტრზე მოუწყოებითა და გალავანი აღუმართავთ. გალავანის გაღმა ქარაფია.

ეკლესია დარბაზული ტიპის დიდი ნაგებობაა. საკუთხეველის აფსიდი კონქითურთ გადარჩენილია, ხოლო ორ საბრჯენ თაღზე გადასული კამარა მთლიანად ჩაქცეულია. შესასვლელი სამხრეთიდან და დასავლეთიდან აქვს, განათებისათვის აღმოსავლეთით და დასავლეთით თითო სარკმელია, ხოლო სამხრეთით - ორი. ფასადები შემოსილია კარგად თლილი მოვარდისფრო ქვით. სამი ფასადი მცირედაა მორთული. ყველაზე უკეთ მორთულია დასავლეთის პორტალი, რომლის ტიმპანის ქვაზეც საკმაოდ ვრცელი მხედრული წარწერაა.

წარწერიდან ირკვევა, რომ ეკლესია, სამრეკლო, მარანი და პალატები აუგია პაპუნა გოსტაშაბისძეს ბაათაშვილს, მეუღლე ხვარამზესა და შვილ გოსტაშაბთან ერთად. ცოლ-ქმრის, პაპუნასი და ხვარამზეს რელიგიური გამოსახულება მოთავსებულია იმავე ფასადზე, მაღლა კუხის მიდამოებში.

XVII-XVIII საუკუნეებში აგებულია ეკლესია და საერთოდ სხვა ნაგებობები ხშირად თავდაცვასაც ემსახურებოდა. ამიტომ ეკლესიის გალავანი ამ შემთხვევაშიც დაცვისათვის გაუმზადებითა, მის კედლებში სათაფეები დატანებული.

ეკლესია, რადგან მთაზეა მიდგმული, ამიტომ მისთვის მხოლოდ სამხრეთიდან და დასავლეთიდან შეიძლებოდა მცირე მონაკვეთის მოკავება. შშენებლები ასეც მოქცეულან: ეს მხარეები გალავნებით შემოუზღუდავთ და მათში ცალმაგი სათაფეები დაუტანებიათ.

იმავე წარწერიდან ვიგებთ, რომ ეკლესიის ამაგებთ სამრეკლოც

აუფიქსი. იგი დგას ეკლესიის სამხრეთ-აღმოსავლეთით რამდენიმე ნაბიჯზე. მის ქვედა სართულში სამლოცველოა გამართული, ზემოთ კი სამრეკლოს ფანჯატური ყოფილა. გადახურვა ჩანგრეულია.

სამრეკლოს სიგანეზე გალავნის მეორე ხაზია გავლებული ზედა გალავნის დასავლეთ კუთხემდე. ამ გალავანშია ცალმაგი სათოფეები ჩაყოლებული.

ეკლესიის სამხრეთ-დასავლეთით ეზოს ქვეშ რაღაც სათავსია, იქ ჩასულა ქვის კიბით შეიძლება. ამ სათავსიდან ერთი ტალანი ეკლესიის ქვეშ შედის, ალბათ, აქ სამალავი იყო. არაა გამოჩენილი, რომ ეს სათავსი გამოეყენებინათ მარნადაც.

პალატი დგას ეკლესიის სამხრეთით, შედარებით ვაკეზე. იგი დაზიანებულია, მაგრამ აშკარად ჩანს, რომ ორსართულიანი ყოფილა. პირველი სართული ორი ნაწილისაგან შედგება. სამხრეთით ღრმა და განიერი აივანია, რომელიც გვერდიდან კედლებითაა შემოფარგლული. შუაში დატანებული კარით შევდივართ დიდ, გრძელ დარბაზში, რომლის კედლებში განლაგებულია ნიშები და ერთი ბუხარი. პალატის მეორე სართულიც ძირითადად იგივე განლაგებისა იქნებოდა. პალატი ნაგებია ფლეთილი ქვით, მაგრამ წყობა სასიამოვნოა.

სასახლის ირგვლივ არაერთი ნაგებობის ნანგრევია.

ამ დასახლების ნაგებობებიდან კიდევ ერთია შედარებით უკეთ მოღწეული. ესაა კოშკი, რომელიც დგას ეკლესიის სამხრეთ-დასავლეთით ხევის პირას.

პირამიდული კოშკი სამსართულიანია, კოშკის ქვედა ნაწილი ყრუა. პირველი სართული მაღლა იწყება. ასეთი გადაწყვეტა ცალკე მდგარ კოშკებში ჩვეულებრივია, რადგან მაღლა მდებარე კარის დაცვა შედარებით უფრო ადვილია. კარი კოშკს ზემოთაც აქვს, მეორე სართულზე. მაგრამ იგი შვერილ აივანზე გადიოდა. შშვილობიან დროს ასეთი აივნები კარგი გამოსაყენებელია. კოშკის ყველა სართული განკუთვნილი ყოფილა საცხოვრებლად და თავდაცვისათვის, მათი კედლები აღჭურვილია სათოფეებით, ყოფისათვის განკუთვნილი ნიშებით, ბუხრებით და სხვა. კოშკს დასავლეთით გრძელი შენობა ჰქონია მიდგმული. იგი ალბათ საცხოვრებლად იყო გამოყენებული.

როგორც ვხედავთ, ტბისში გვიანფეოდალური ხანის ტიპური საცხოვრებელია სხვადასხვა დანიშნულების ნაგებობებით.

ახალგორი

ქსნის ხეობა მთელ თავის სიგრძეზე თანდათანობით იცვლის პროფილს, ათეულ კილომეტრზე ხეობა მეტად ვიწრო და დამრეცია. ლარგისიდან იგი ოდნავ ფართოვდება, რომელიც წირქოლთან უფრო შესაშინევი ხდება. სწორედ იქ, სადაც ხეობა ფართოვდება, მდებარეობს ახალგორი. ცოტა ქვემოთ, ქსოვრისამდე ხეობა ისევ ვიწროვდება, შემდეგ ისევ განიერდება, გადადის მუხრანის ველებზე და ასე გრძელდება მტკვართან შეერთებამდე.

თითქმის მთელი შუა საუკუნეების განმავლობაში ეს ხეობა ქსნის ერისთავებს ეკუთვნოდათ. აღრეულ ხანაზე ტუნწი ცნობები გვაქვს, უფრო მეტი ვიცით XIII-XIV საუკუნეებიდან.

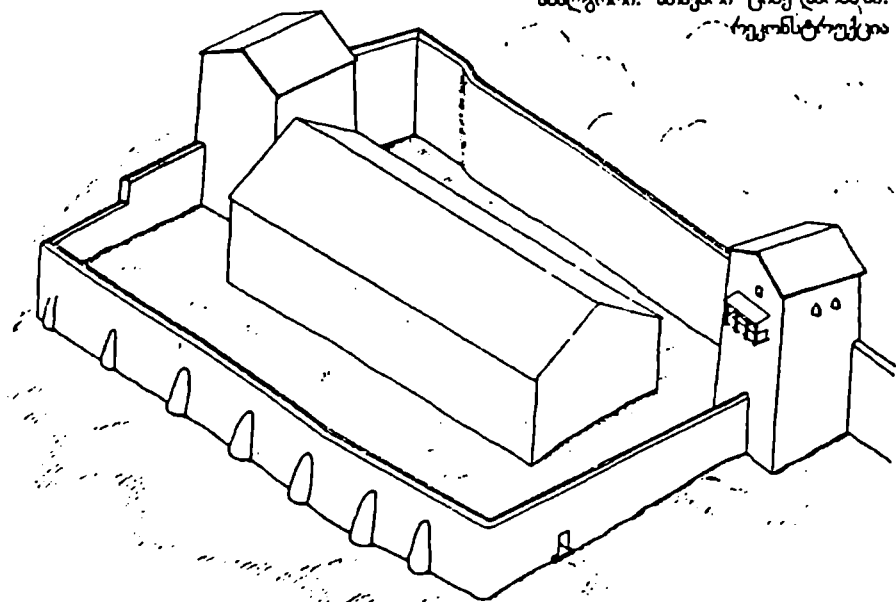
თავდაპირველად საერისთავოს რეზიდენცია ქვენიფნეცა და ლარგისში უნდა ყოფილიყო. შემდეგ კი, საერისთავოს გაძლიერებისა და გაფართოების გამო, მაღალ მთებში მომწყვდეული რეზიდენცია ქსნის ერისთავებს უკვე აღარ შეეფერებოდათ. ისინი ირჩევენ ახალ ადგილს ახალგორის სახით. ეს უნდა მომხდარიყო XVII საუკუნის პირველ ნახევარში.

ახალგორში მჯდომი ფეოდალის ხელში იყო ქსნის ხეობის გასაღები. ამავე დროს ახალგორი ქვეყნის ცენტრთანაც ახლოს მდებარეობდა. აქ უფრო ადვილად შეეძლოთ ძალების მობილიზაცია და მანევრირება. ახალი ცენტრი ეკონომიკური მოსაზრებითაც უკეთესი იყო.

XVII საუკუნიდან ქსნის საერისთავოს გაზრდამ მეფის ხელისუფლება იძულებული გახადა, მეტი ყურადღება დაეთმო ამ საფეოდალოსათვის.

ახალგორში თითქმის ერთდროულადაა წარმოქმნილი ორი დიდი არქიტექტურული ანსამბლი. დღეს ისინი ძლიერ დაზიანებულია. ცოტა მოგვიანებით გაჩენილა კიდევ ერთი ანსამბლი, რომელიც მოშორებით დგას პირველი ორისაგან. მათ შორის ყველაზე დიდია აღმოსავლეთით მდგარი ციხე-დარბაზი. სიდიდით მეორეა მასთან ახლოს მდებარე ციხე-დარბაზი, ხოლო უფრო პატარაა მესამე - განაპირა. პირველი მათგანი, ალბათ, თვით ერისთავს ეკუთვნოდა, დანარჩენები - გვარის სხვა წარმომადგენლებს.

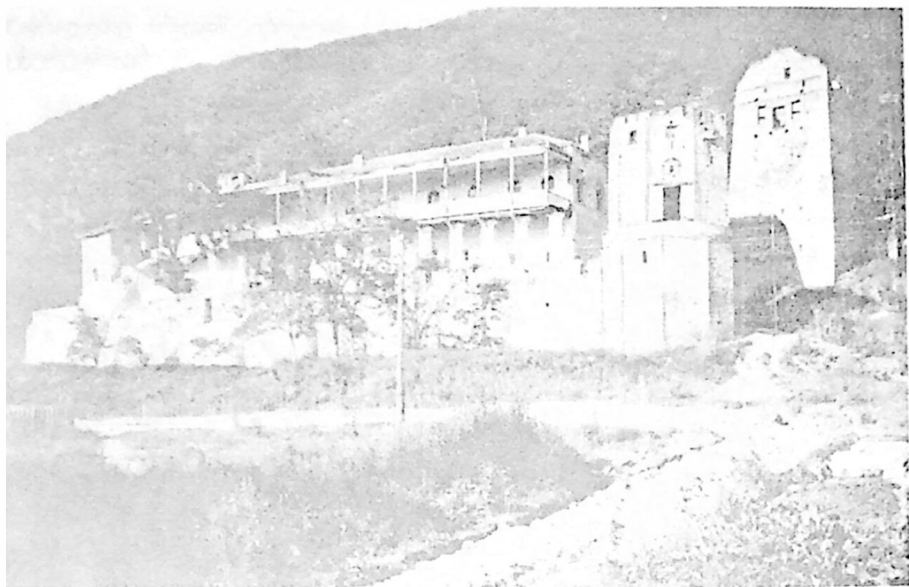
ერისთავის ციხე-დარბაზი მდებარეობს მაღალი მთის ძირას, ფერდობზე. ცალკეული ნაგებობანი ისეა განლაგებული, რომ ანსამბლი მთლიან-

ნად მდინარის ხეობისკენაა მიმართული. ყველაზე მაღალი კოშკიდან ორივე მიმართულებით კარგად ჩანს ხეობა. ციხე-დარბაზი თავდაპირველად მარტივი ყოფილა - მოგრძო, ოთხკუთხა გალავანში ჩართული იყო ორი კოშკი და სასახლე. შემდეგ ციხე-დარბაზი თანდათან შეიცვალა და XIX საუკუნეში საბოლოოდ იცვალა სახე. თავდაპირველად კოშკთაგან ერთი სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში იდგა. მეორე - ჩადილო კედლის შუაში. პირველი მათგანი უკეთაა შენახული. ეს შვიდსართულიანი კოშკი გადახურული ყოფილა ორქანობიანი სახურავით, რაც საქართველოსათვის იშვიათობაა. კედლები აღჭურვილია სათოფეებით, სამეურნეო დანიშნულების ნიშებით, ბუხრებითა და სხვ. დანარჩენი სართულებისაგან განსხვავებით, მეექვსე სართულზე მოწყობილი ყოფილა შვერილი აივანი, საიდანაც მთელი ხეობა ხელისგულივით მოჩანდა.

მეორე კოშკი უფრო მასიურია. წინა კოშკში სართულშუა გადახურვა თუ ყველგან ხის იყო, აქ გუმბათოვანია, მეორე სართულს პარადული იერი აქვს. ზედა სართულების დანგრევის გამო, კოშკისთვის XVIII ს-ის შუა ხანებში ერთი სართული და საბრძოლო ბანი დაუშენებიათ.

ციხეს მაღალი გალავანი ჰქონია, რომლის ზედა იარუსებზე სათოფეები ყოფილა განლაგებული. ადრინდელი სასახლე, შემორჩენილი

ახალგორის მთავარი ანსამბლი სამხრეთ-დასავლეთიდან

ფრაგმენტების მიხედვით, საკმაოდ საინტერესო ნაგებობა ყოფილა. დაზიანების შემდეგ, XIX საუკუნეში მასზე დიდი ზომის ამპირული ნაგებობა დაუშენებიათ.

XVII-XVIII საუკუნეთა მიჯნაზე სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეზე მიუშენებიათ საინტერესო კოშკი. იგი ძირითადად საცხოვრებელი იყო, მაგრამ ამავე დროს აღჭურვილი ყოფილა აუცილებელი საბრძოლო ელემენტებითაც. სამსართულიან კოშკში მთავარი მეორე სართულია. მაღალ კედლებში დიდი ზომის თაღოვანი სარკმლები აქვს დატანებული. გარედან კოშკი ყურადღებას იქცევს ორიგინალური ფორმებითა და კარგი პროპორციებით. ქვედა სართულის კუთხეები მკვეთრად არ არის გამოყოფილი, მეორე სართულის ფორმა კი პრიზმას უახლოვდება. მათ შუაზე ფრიზი ყოფს. მეორე სართულის მთავარი ელემენტი მეტად მაღალთაღოვანი სარკმლებია, მესამე სართულისა - ნისკარტა სალოდეები და საზარბაზნეები.

XVIII საუკუნის შუა ხანებში ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხეში მიუშენებიათ მცირე ზომის კოშკი, რომლისგანაც ორი სართულია დარჩენილი.

ერისთავის ციხე-დარბაზს ასიოდე მეტრითაა დაცილებული მეორე

ანამბლი, რომელიც, პირველისგან განსხვავებით, გაშენებულია ვაკეზე. მისი გეგმა კვადრატს უახლოვდება. ციხე-დარბაზი რამდენიმეჯერ რადიკალურად გადაუკეთებიათ. პირველად აქ მდგარა სასახლე გალავნითა და ერთი კოშკით. შემდეგში, მცხოვრებთა ზრდისა და საშიშროების მატებასთან დაკავშირებით, საჭირო გახდა რა სასახლის გადიდებაც. ამ დროისათვის ძველი კოშკი დაზიანებულია და მისი ნაშთის საფუძველზე ახალი აუფიქსიათ. იმავე დროს, კოშკები აღუმართავეთ ყველა კუთხეში.

გალავნის სიმაღლე, ქონგურებისა და საბრძოლო ელემენტების გარეშე, საშუალოდ ოთხი მეტრია.

სასახლეს გრძელი ოთხკუთხა გეგმა ჰქონია. მისგან მხოლოდ ჩრდილო კედელია ნაწილობრივ შემორჩენილი. ფრაგმენტის მიხედვით, სასახლე ორსართულიანი ჩანს. პირველი სართული დამხარე ყოფილა, მეორე - საცხოვრებელი. პირველი სართულის კედლებში თაღოვანი ღრმა ნიშებია ჩამოჭრილებული, მეორე სართულისაში კი - კარისმაგვარი ფანჯრები. ასეთი მაღალი ფანჯრები დამახასიათებელია ამ ეპოქისათვის. სასახლის და გალავნის კუთხეში მიღებული კოშკი სასახლის განუყოფელი ნაწილია. ამასთანავე, მას თავდაცვის ყველა ელემენტი აქვს. იგი სამართულიანი ყოფილა.

სამხრეთ-დასავლეთი კოშკი სხვებზე უკეთაა მოღწეული. ისიც სამართულიანია. პირველ და მეორე სართულს შესასვლელი ეზოდან აქვს ცალ-ცალკე. ორივე სართული უხვადაა აღჭურვილი ნიშებით, სარკმლებითა და სათოფეებით. მეორე სართულს ბუხარიც კი აქვს. მესამე სართული ძირითადად საბრძოლველად ყოფილა განკუთვნილი. მის კედლებში სათოფეები და სალოდნეობა ჩამოჭრილებული.

ჩრდილო-დასავლეთი კოშკი გადაკეთებულია. ძირითადად ზემოაღწერილის მსგავსია. კოშკებს ორფერდა სახურავი უნდა ჰქონოდათ.

აღწერილ ორ ანსამბლს აერთიანებდა ერთი მთლიანი გალავანი, რომლითაც ხუთი ჰექტარამდე ტერიტორია იყო შემოფარგლული. გალავანში ჩართული ყოფილა კიდევ ორი კოშკი. ერთი მათგანი სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში მდებარეობს, მეორე - დასავლეთის მხარეს, თითქმის შუაში. ამ უკანასკნელის ქვედა სართულში ჰქონიარა იყო. ეს გახლდათ განიერი, თაღოვანი გასასვლელი, რაც იმაზე მიუთითებს, რომ შუა საუკუნეებში ხეობაზე გამავალი მთავარი გზა მდინარის მარცხენა ნაპირს მოუყვებოდა.

გალავნის შიგნით სხვა ნაგებობებიც იქნებოდა, მაგრამ აბლა მხოლოდ კვალია დარჩენილი: ნანგრევებს შორის გამოირჩევა აბანო, რომელიც პირველი ანსამბლის გვერდითაა ჩრდილოეთ მხარეს. ძლიერი დაზიანების გამო, მისი თავდაპირველი სახის წარმოდგენა შეუძლებელია, მაგრამ, ეტყობა, იგი დიდი მასშტაბისა ყოფილა. თავისი გადაწყვეტით აბანო განსხვავდება სხვა იმდროინდელი ძეგლებისაგან. სათაესები ანფილადურადაა განლაგებული. საქვებე და მასთან დაკავშირებული დამხმარე სათაესები აღმოსავლეთით იყო მოთავსებული. მკვერივად განლაგებულ ხუთ სათაესს კამაროვანი გადახურვა აქვს. აბანო სასახლეს ეკუთვნოდა, მაგრამ გამორიცხული არ არის, რომ იმავე საუკუნეებში, რაკი ახალგორი მცირე ქალაქი იყო, იქვე სადმე სხვა აბანოც ყოფილიყო.

ახალგორის მესამე ანსამბლი მდებარეობს მეორე ანსამბლის ჩრდილო-დასავლეთით, რამდენიმე ასეულ მეტრზე, მდინარის მარცხენა მხარეს, ვაკეზე. ირგვლივ ხშირი ტყეა და ეს აბნელებს სხვა ნანგრევების მოძებნას.

ციხე-დარბაზი შედგება კოშკისა და გალავნისაგან. ეს ოთხკუთხა კოშკი ძირითადად საცხოვრებელია, მაგრამ აღჭურვილია საბრძოლო ელემენტებითაც. ეზოში მოხვედრა შეიძლებოდა კოშკის პირველ სართულში მოწყობილი კამაროვანი გასასვლელით. ამას გარდა, იქვე, კოშკის გვერდით არის დამატებითი შესასვლელი გალავანში. მშვიდობიანობის დროს, ალბათ, ორივეს იყენებდნენ. პირველი სართულის მეორე მონაკვეთში ქვის კიბეა მოწყობილი. ზედა სამ სართულს ერთმანეთთან ხის კიბე აკავშირებდა. კედლებში განლაგებულია სათოფეები და ფანჯარა, ერთგან ბუხარიცაა. მესამე და მეოთხე სართულები თითქმის ერთნაირადაა გადაწყვეტილი, მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ მესამეზე მეტი სათოფეა, მეოთხე სართულს კი დამატებით ერთი ფანჯარაც აქვს სამხრეთისაკენ, ე.ი. გალავნის გარეთ.

გალავანი არ არის მაღალი. ეზო ორადაა გაყოფილი, რომელთაგან სამხრეთი ნაწილი უფრო მცირეა. კედლებში მოწყობილია სათოფეები.

მთელი რიგი ნიშნებით შეიძლება ანსამბლის XVII ს-ით დათარიღება.

ისტორიულ წყაროებში ახალგორი პირველად XVI ს-ის 70-იან წლებში იხსენიება. მაგრამ ამ დროს აქ ერისთავთა რეზიდენცია არ იყო, მომდევნო საუკუნეში კი მდგომარეობა შეიცვალა. ამ პერიოდიდან, რო-

ცა ქსნის ერისთავები ქართლის პოლიტიკურ ცხოვრებაში აქტიურად მონაწილეობდნენ, ახალგორი მათ რეზიდენციად ქცეულა. XVIII ს-დან ცნობები გაცილებით მეტი მოგვეპოვება.

მემკტიანე ფარსადან გორგიჯანიძეს მოჰყავს ერთი საინტერესო ცნობა: ირანის მიერ მეფედ წარმოგზავნილ როსტომს დიდხანს უწევდა წინააღმდეგობას დამოუკიდებელი საქართველოსათვის მებრძოლი თეიმურაზ პირველი. მეფეს შხარს უჭერდნენ ქსნისა და არაგვის ერისთავები და ამილახვარი. XVII ს-ის ოცდაათიანი წლების ბოლოს მოკავშირეები ჯარით ახალგორს შეკრებილან, იქიდან საფურცლეს (დღევანდელი ნატახტარი), უნდა წასულიყვნენ და თეიმურაზს შეერთებოდნენ. როსტომმა გაიგო თუ არა ეს, სასწრაფოდ შეკრიბა ჯარი, „ჩუღზე“ კაცი დაიბარა და შეერთებული ჯარით ახალგორს, შობის დილას ლოცვაზე მღვთმ ერისთავებს მოულოდნელად დაესხა თავს. დამღურებმა იარაღის ასხმა და ცხენზე შევლომაც ვერ მოასწრეს, ისე დაიფანტნენ. ბევრი ტყვედ ჩავარდა.

ერთ-ერთი მემკტიანის ცნობით, 1721 წელს შანშე ქსნის ერისთავს უნებართვოდ დაუტოვებია თბილისი და თავის სამფლობელოში წასულა. მეფემ იცოდა, რომ ერისთავი უწინდებურად ახლაც განდგომაზე ოცნებობდა და დაუყოვნებლივ გაემგზავრა მის დასასჯელად. ერისთავის დამარცხების შემდეგ მეფის ჯარმა დაწვა ახალგორის სასახლე, დაბრუნებისას შანშე გზაზე დახვედრია მეფეს და პატიება უთხოვია. მეფემ მას ფიცი დაადებინა და კვლავ უბოძა ერისთავობა.

ცხადია, შანშე ან აღადგენდა დამწვარ სასახლეს, ან ახალს ააგებდა, ხანძარი ციხესაც დააზიანებდა. რესტავრირებულ ნაწილში მართლაც ჩანს XVIII ს-ის კვალი.

ამ ამბებიდან ათიოდე წლის შემდეგ ირანის ჯარს შიდა ქართლი დაულაშქრავს, ბევრი ციხესიმაგრე აუღია და ქსნის ხეობაც ლარგვისამდე მოუოხრებია. შესაძლოა, ამ დროს ახალგორიც დაზიანდა, შანშეს ამის შემდეგ ყოველგვარი იმედი დაუკარგავს, გადასულა იმერეთში, იქიდან კი რუსეთში. ერისთავის ძმაც კალაბით კახეთს შეუფარებია თავი.

ამის შემდეგ განაწამებ ქსნისხეველებს თვით აუღიათ ინიციატივა, კვეთებიან მტერს და ხეობა გაუთავისუფლებიათ.

ახალგორმა რეზიდენციის პერიოდი დამთავრა საერისთავოს გაუქმებასთან ერთად - XVIII ს-ის 70-იან წლებში.

სულუტი

მღინარე ხრამის (ქციის) ხეობა ფიტარეთის მონასტრის მიდამოებში მეტად ღრმა და ლამაზი. ვეოდალურ საქართველოს უკანასკნელ პერიოდში ეს მხარე ორბელიანების ერთ-ერთ შტოს, ყაფლანიშვილებს ეკუთვნოდათ. მათი ცხოვრების კვალი კარგად ჩანს ხულუტის ციხის დიდი მასშტაბის მშენებლობაზე.

ხულუტის ციხე-დარბაზი მდებარეობს მდ. ხრამის ღრმა ხეობის ვიწრო ყელში. საინტერესოა ციხის აგების ისტორია. ალექსანდრე ორბელიანი გადმოგვცემს, რომ შაჰ-აბასის ყორჩიბაშს, რომელსაც გამაჰმადიანებამდე ვახტანგი რქმევია, ყაფლან ორბელიანისთვის უთხოვია, ერთ-ერთი შვილი მისთვის გაეგზავნა აღსაზრდელად. ყაფლანს თხოვნა აუხრულებია და მესამე შვილი, ორბელი გაუგზავნია. კარგა ხნის შემდეგ უკან დაბრუნებული ორბელისათვის ყორჩიბაშს მამასთან ფული და წერილი გამოუტყევია. წერილში რჯულგამოცვლილი ყორჩიბაში ითხოვდა, ქრისტიანობაზე გული არ შემცვლია და ამ ფულით ფიტარეთის პატარა ეკლესია შეამკეთა. დიდი შიშინობის გამო, ყაფლანს ეკლესიის ნაცვლად ხულუტის ციხე აუშენებია. ეს რომ ყორჩიბაშს გაუგია, კიდევ გამოუგზავნია ფული, რომელიც მართლაც ეკლესიისათვის მოუხმარებიათ.

აქედან ვიგებთ, რომ ხულუტის ციხე აუგია ყაფლან ორბელიანს XV!! ს-ის პირველ მესამედში. იგი არა მარტო ციხე, არამედ ციხე-დარბაზიც ყოფილა.

ციხე ძირითადად ორ მონაკვეთადაა გაყოფილი.

ციხის კედლებში ხუთი დიდი და პატარა კოშკია. თითოეული მათგანი, პირველ რიგში, საცხოვრებელია, შემდეგ საბრძოლო. მათ შორის გამოირჩევა ჩრდილო-დასავლეთის კოშკი. ფაქტობრივად იგი კოშკურად აგებული სასახლეა, რომელსაც მთელ სიმაღლეზე კედელი ყოფს. თითოეული ნაწილი დაყოფილია სართულებად. მაგრამ რაკი შენობა ჭანობზე ღვას, მათი ღონეებიც სხვადასხვაა. გამყოფ სქელ კედლებში საფეხურებია მოწყობილი. კოშკის ჩრდილო ნაწილში ექვსი, სამხრეთ ნაწილში კი შვიდი საცხოვრებელი სართულია. ბოლო, ე.ი. მეშვიდე და მერვე სართულები საბრძოლოა და აღჭურვილია ნისკარტა ფორმის სალოდეებით. ზედა, საცხოვრებელ სართულებს დიდი, თითქმის კედლის სიგრძის, ფანჯრები აქვს. როგორც წესი, სართული ნათლება ორ-ორი ფანჯრით, მაგრამ არის გამონაკლისი, სადაც იგი სამი ან ოთხიცაა. საჭი-

როების მიხედვით მოთავსებულია ბუბრები და სამეურნეო დანიშნულების ნიშები.

აღწერილ კოშკს სიღიღით ჩამორჩება სამხრეთ-აღმოსავლეთის კოშკი. იგი პატარა, მაგრამ კოხტაა. მისი ოთხი სართულიდან სამი საცხოვრებელია, მეოთხე - საბრძოლო. კოშკი მდინარეს დაჰყურებს საკმაოდ მაღალი კლდიდან. მასში მოხვედრა შეიძლება აღმართზე მიმავალი გვირაბით. თვით გვირაბში რთული ერთსართულიანი საცხოვრებელი სადგომი ეტყობა განმანაწილებლის როლს ასრულებდა, რადგან აქედან შეიძლებოდა მოხვედრა ორ სხვა კოშკში, მდინარეზე ჩამავალ გვირაბში, საპარუარეშოსა და სხვ. ამ სადგომსა და კოშკს შორის მოთავსებულია მოზრდილი წყალსაცავი, მათ ზემოთ ბანი ყოფილა, კედლებში კი სათოფეებია ჩამუქრიებული.

კიდევ უფრო პატარაა იქვე, მარცხნივ არსებული მესამე კოშკი. იგი ძირითადად აღმოსავლეთ კარის მისადგომებს იცავდა. აქვე პატარა კარი, კედლებში მოწყობილია სათოფეები, სარკმელი და ბუბარი.

ჩრდილო-აღმოსავლეთის ცილინდრული კოშკი ნაწილობრივ შესასვლელს იცავდა. გზის სივიწროვის გამო, მასში მოხვედრა გახელებული

ყოფილა. სამივე სართულზე სათოფეები განლაგებული. მეორე სართულზე სამი სალოდეცაა. ზემოთ სათოფეებით გაწყობილი ქონგურებიანი ბანია. ამ გალავნის საბრძოლო ბილიკებზე გასულა კოშკის გვერდითა კარიდან შეიჭლებოდა.

ციხის მეხუთე და უკანასკნელი კოშკი მდებარეობს სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში. ისიც ნაწილობრივ ციხის მეორე შესასვლელს იკავს. ზემოთ აქაც სალოდინა და სათოფეებით გაწყობილი ბანია. სათოფეები მეორე და მესამე სართულებშიცაა.

ციხის ეზოს სივრცის გამო საცხოვრებელი სახლი კომპლექსად აგებული. ბუხრებიანი და ფანჯრებიანი მისი ორი სართული საცხოვრებელია. მათ ზევით სათოფეებიანი ბანია.

მთელი ციხე მტკიცედაა ნაგები ადგილობრივი კლდის ქვით. იგი აღმართულია ღრმა ხეობის ვიწრო ყელში. მდინარის მარცხენა მხარეს, მთის ფერდობზე, კლდოვანი კონცხია. ხეობაში გამვლელი ამ კონცხს გზას ვერ აუქცევდა, რადგან მთა მაღალი და მიუღღმომელია, ხოლო მოპირდაპირე მხარეს ბილიკის ადგილიც არ რჩება. ვინც ამ კონცხს დარაჯობდა, ხეობის ბატონიც ის იყო. სწორედ ამიტომ აღუმართავთ აქ ციხესიმაგრე.

ხულოტის ციხე როგორც საიმედო სიმაგრე XVIII ს-ის შუა წლებშიც იხსენიება რამდენჯერმე.

ნოსტი

შუა ქართლში, კასპის რაიონში მდებარეობს სოფელი ნოსტი. იგი დიდი მოურავის გიორგი სააკაძის რეზიდენცია იყო.

სააკაძეები წარმოშობით შიდა ქართლიდან, ტანას ხეობიდან იყვნენ. სააკაძეთა ერთი შტო დიდ თავადებს ბარათაშვილებს ეკუთვნოდა და ალგეთის ხეობაში ცხოვრობდა. ხოლო ძირითადი შტო, რომელიც ტანას ხეობაში სახლობდა, ტახტის აზნაურები გახლდათ და სოფელ ფელში ბინადრობდნენ. მათ ციხე ამ სოფელშიც ჰქონდათ და იქვე მახლობელ სოფელ კიკანათბერშიც. სააკაძეთა წინაპარი მატთანეებში იხსენიება თამარ მეფის ეპოქაში XII ს-ის ბოლოსა და XIII ს-ის დასაწყისში. სააკაძეებს განსაკუთრებული დამსახურებისათვის მამულები მიუღლიათ. შემდეგ თანდათან იზრდება მათი გავლენა და მამულები. XVI ს-ში უკ-

ცენტრში დატანებულია თითო სარკმელ-საშხერი. სულ ზემოთ ბანია, რომელსაც ოთხივე შხარეს შვერილი, სწორკუთხა სალოდე აქვს. ამჟამად უკვე რესტავრირებული ეს კოშკი და ანსამბლი აღდგენილი ნაგებობები ნაწილობრივ მაინც მიგვანიშნებს სააკაძის ეპოქის მშენებლობაზე.

კოდისწყარო

პატარა მდინარე ნარეკვავის (არაგვის მარჯვენა შენაკადი) სათავისკენ მდებარეობს კოდისწყაროს ნასოფლარი. აქ, დიდ ტერიტორიაზე, მრავალადა ძველი ციხე-დარბაზის ნანგრევები. განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს კოშკი, სასახლე და ეკლესია. ეტყობა, ამ ადგილას ოდესღაც შეიძლებული ფეოდალი ცხოვრობდა (ალბათ, მუხრან-ბატონთა გვარიდან). შედარებით უკეთაა შემორჩენილი კოშკი. სასახლე კი ნანგრევებადაა ქცეული.

კოშკი ოთხსართულიანია, მაგრამ უკანასკნელი სართული სრული არაა: იგი ორფერდა სახურავის ქვეშ ყოფილა მოქცეული. კოშკში ჩრდილოეთიდან პირველი სართულიდან შედიოდნენ. სართულები ერთმანეთთან დაკავშირებულია კედლების გაყოლებაზე მიმავალი ქვის კიბით. სართულშორისი გადახურვა და სახურავიც ხის კონსტრუქციისა ყოფილა. მეორე და მესამე სართულებს შორის, სართულშუა გადახურვის შუაში, მოთავსებულია დაბალი სათავსები, რომელთა დანიშნულება სამალავი უნდა ყოფილიყო. ყველა სართულს აქვს ბუხარი და ოთხი-ექვსი სათიფე. პირველის გარდა სხვა სართულებს სარკმლებიც აქვს. სათიფეები მაღალი და განიერია. ასეთი სათიფეები შეიძლებოდა გაეკეთებინათ ცეცხლსასრული იარაღის შემოღების პირველ ეტაპზე. ეს ხანა ჩვენში XVI საუკუნეა. კოშკი მასიურია. ბრტყელ კედლებზე მხოლოდ კარ-სარკმლები და სათიფეები ჩანს.

სასახლე დიდი ზომის ორსართულიანი ნაგებობა ყოფილა. სამწუხაროდ, ძლიერი დაზიანების გამო არათუ მეორე სართულის, პირველი სართულის გეგმის აღდგენაც კი ძნელდება. სასახლის პირველ სართულში სხვადასხვა ზომის ექვსი თუ შვიდი დარბაზი ყოფილა. მათი კედლები ერთი სისტემითაა დამუშავებული. პილასტრებს შუა მოთავსებულია შეისრულთაღოვანი ნიშები. ნიშებს თითქმის შუაზე ჰყოფს კოჭები. ისი-

ნი ალბათ თაბოების როლსაც ასრულებდა. პილასტრებზე გამბრჭენი თა-
ლები გადადის, რომლებზედაც კამარები იყო დაყრდნობილი. კამარებიც
ისრული ფორმისა უნდა ყოფილიყო.

სასახლეში მთავარი შესასვლელი აღმოსავლეთით უნდა ყოფილიყო.
ჩრდილო-აღმოსავლეთის ოთახის კუთხეში შეიძინევა შესასვლელის ერთი
მხარე, რომლის მიხედვით ირკვევა, რომ თაღოვანი შესასვლელი გარე-
დან სწორკუთხა ჩარჩოში ყოფილა ჩასმული. ასეთი რამ დამახასიათებე-
ლია XVI-XVIII საუკუნეთა ძეგლებისათვის. ჩრდილო-დასავლეთის
კუთხის ოთახს დასავლეთით ჰქონია შესასვლელი. ამ ოთახს მომდევნო-
სთან კარი აერთებდა. იქვე, კარის არეში, ჩრდილოეთით სათაღარიგო გა-
სასვლელია. შესასვლელის ასეთ მოწყობას, ე.ი. როდესაც ერთი გასასე-
ლელი მეორე გასასვლელის არეშია და თანაც კედლების გადაკვეთის
კვანძში, ანალოგი არ გააჩნია.

გაურკვეველია, ჰქონდათ თუ არა სასახლის დანარჩენ დარბაზებს
გარედან კარი. მართალია, სამხრეთ-აღმოსავლეთის დარბაზს სამხრეთის
მხარეს ამჟამად ორი გასასვლელი აქვს, მაგრამ ძნელი დასაჯერებელია,
რომ თავდაპირველად აქ კარი ყოფილიყო. არსებულ კედლებს ეტყობა,
რომ ამ თაღებს კედლების შუაზე ხის სარტყელი შემოუყვებოდა. ამის
მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, აქ ორიარუსიანი სარკმლებია სავარაუდო.

სასახლის მომდევნო დარბაზს თითქმის ანალოგიური სახე უნდა ჰქო-

ნოდა. აქაც გვერდითი კედლები ისეა დამუშავებული, რომ იქ ან სარკმლები უნდა არსებულიყო, ან არე მოლიანად ღია ყოფილიყო. ღია ვერ იქნებოდა დარბაზის სიღრმის გამო. ძნელი წარმოსადგენია ისეთი ლოჯია, რომლის სიგანე სიღრმეზე ორჯერ ნაკლები იქნება. აქვე უნდა დაეძინოთ, რომ თუ აქ ლოჯიას არსებობას ვივარაუდებთ, მაშინ გამართლება უნდა მოვეძებნოთ იმ ორ შიგნითა ბუხარს, რომლებიც გვერდით კედლებშია ერთმანეთის პირისპირ.

სასახლის ჩრდილო, გრძელი დარბაზის კედლები მეტად დაზიანებულია. შერჩენილი სამხრეთ-დასავლეთის კედლების ფრაგმენტების მიხედვით ირკვევა, რომ კუთხეში, მთელ სიმაღლეზე ორიარუსიანი სარკმელი იყო. სამხრეთის კედლის შუაში ბუხარია, იქვე, კედლის სიღრმეში, ნახევარწრედ მოხაზული ნიშაა. დარჩენილია მისი ძირი და ორიოდ მეტრის სიღრმეზე საკვამლეს მსგავსი კვადრატული ხვრელი.

პირველი დარბაზის დასავლეთის კედლის სამხრეთ ნაწილში ღრმა უბეა დატანებული. მას სამეურნეო დანიშნულება უნდა ჰქონოდა. ასეთივე უბე ექნებოდა სასახლის სხვა დარბაზსაც.

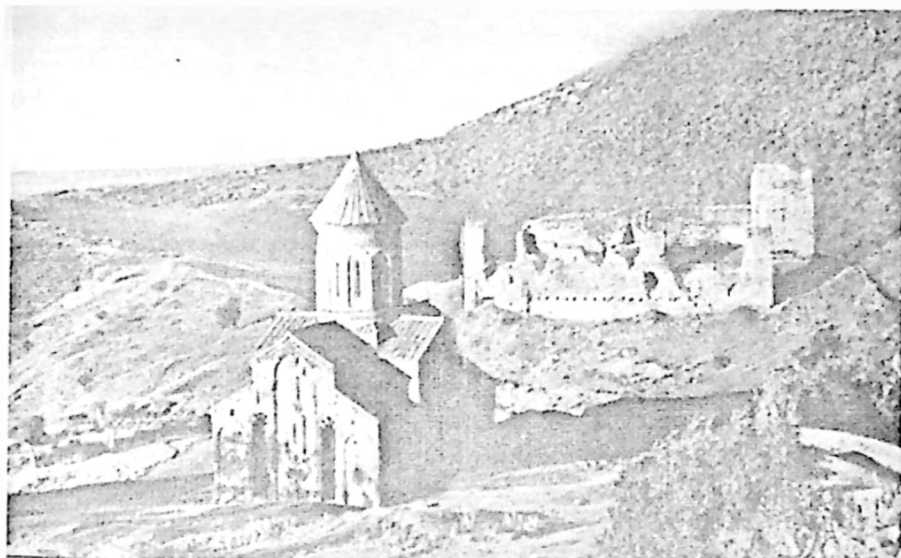
სასახლის მეორე სართულზე ასასვლელად ორი მუდმივი კიბე ყოფილა. ერთი მათგანი გარეთ იყო, მეორე - შიგნით. პირველი სამხრეთ-აღმოსავლეთის კუთხეშია, მეორე კი - პირველი დარბაზის დასავლეთის კედელში. ორივე კიბე მოთავსებულია სქელი კედლების სიღრმეში. შენობა ძირითადად ნაგებია აგურით, გამოყენებულია რიყის ქვაც.

როგორც აღვნიშნეთ, კოდისწყაროს სასახლის მშენებლობაზე არაფერი ვიცით, ანალოგიების მიხედვით იგი შეიძლება XVII ს-ით დათარიღდეს.

იპოვრთა

განთქმული იკორთის ტაძარი და მასთან დაკავშირებული ციხე-დარბაზი მდებარეობს ცხინვალის რაიონში, ორბოძალის მთის სამხრეთ ფერდობზე, ცხინვალიდან 35 კმ-ზე. ანსამბლი მდლობზეა განთავსებული და მაღალი მთებიდან შემოზღუდული.

იკორთის ტაძარი ერთ-ერთი საუკეთესოა შუა საუკუნეების ქართულ საეკლტო ნაგებობათა შორის. აგებულია 1172 წ. და საკმაოდ კარგადაა შენახული. იკორთის ტაძარში არიან დაკრძალული კახეთის 1659

იკორთა. ანსამბლის ხედი ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან

წ. აჯანყების ხელმძღვანელები: ბიძინა ჩოლოყაშვილი, შალვა და ელიზბარ ერისთავები.

ტაძარს თავიდანვე გალავანი ექნებოდა, მაგრამ ჩვენამდე გალავნის ნაშთსაც არ მოუღწევია. ტაძრის ირგვლივ სიმაგრის აგება ქსნის ერისთავების სახელთანაა დაკავშირებული. ეს სიმაგრე XVII-XVIII საუკუნეებს განეკუთვნება.

სიმაგრე ნანგრევების სახითაა მოღწეული, მაგრამ ირკვევა, რომ ერისთავთა ციხე-დარბაზი ტაძრის დასავლეთით მდებარეობდა შემადგენლობაზე. იქვეა ციტადელიც, რომელსაც მრავალჯონი გადაკეთების კვალი ეტყობა. ციტადელის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში დგას დიდი სწორკუთხა კოშკი, ხოლო სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში - ცილინდრული. კოშკები სხვადასხვა დროისაა და მანამდეა აგებული, ვიდრე გალავანს ააშენებდნენ. კოშკთაგან ჯერ სწორკუთხა აუციან, შემდეგ ცილინდრული და ბოლოს ისინი გალავნით დაუკავშირებით ერთმანეთთან. სწორკუთხა კოშკი სანახევროდ დანგრეულია, შემორჩენილია მხოლოდ სამი სართული. ციტადელში შესასვლელი მას სამხრეთით, ქვემოთ აქვს. ზედა სართულების კედლებში სარკმლები და სათოფეები განლაგებული.

ცილინდრული კოშკი ორფენოვანია. მას ფერდობის მხარე ჩამოშლია. შემდეგ ეს მხარე აღუდგენიათ, მაგრამ ფხვიერ ნიადაგს ვერ გაუძლია და ისევ ჩამონგრეულა. დარჩენილ კედლებში სათოფეები და მცირე სარკმლები ჩანს.

ციტადელის გალავანი მაღალია. გალავნის იმ მხარეს, რომელიც ხევს გადაჰყურებს, სათოფეები არა აქვს, რადგან აქედან მტრის შემოსულა სავარაუდო არ იყო. დანარჩენ კედლებში კი სათოფურებია, აგრეთვე სწავდასხვა დანიშნულებისა და ზომის ნიშები.

იკორთის ციხე-დარბაზის აგებაზე ისტორიულ წყაროებში არაფერია ნათქვამი. მისი აგება უკავშირდება ქსნის ერისთავთა სახელს. ერისთავებმა რეზიდენცია XVII ს-ის დასაწყისში ლარგვისიდან ახალგორში გადაიტანეს და იკორთაც იმ ხანებში მიიერთეს. ალბათ აქ ოჯახის რომელიმე უმცროსი შტოს წარმომადგენელმა ააგო ციხე-დარბაზი.

იკორთასთან გამართული ბრძოლები მატიანეებში შოლოდ XVIII ს-ში იხსენიება. აქ ერთი ბრძოლა გამართულა 1732 წ., მეორე 1736 წ.

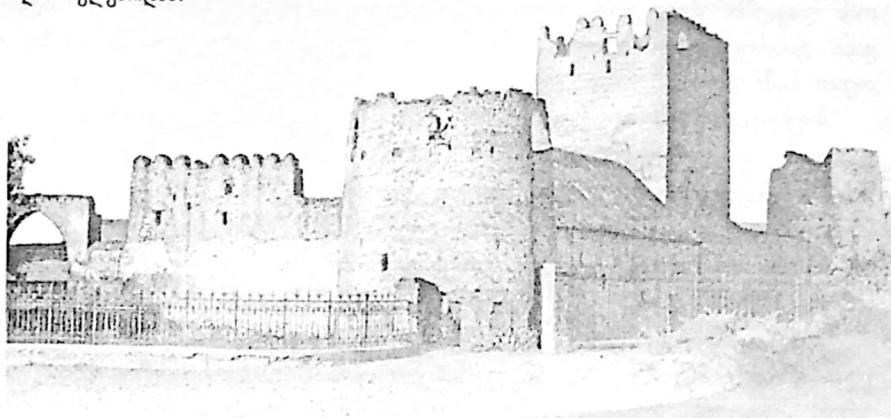
1736 წ. დამოუკიდებლობისათვის თავგანწირული მებრძოლი შანშე ქსნის ერისთავი ირანის ნადირ-შაჰს გადაუდგა. ნადირ-შაჰმა სარდალი სეფე-ხანი გამოგზავნა მის დასასჯელად, მაგრამ მისი ჯარი იკორთასთან დამარცხდა. ერთი წლის შემდეგ სეფე-ხანი ისევ მოვიდა დიდი ჯარით. ახლა კი იკორთა უთანასწორო ბრძოლაში დაეცა. მომდევნო ხანაში იგი აღუდგენიათ და ისევ მონაწილეობდა ქვეყნის დაცვაში.

ქვემო ქალა

კასპის რაიონში მდ. რეხულას შუა წელში, ვაკეზე, მდებარეობს ქვემო ქალის ვრცელი ანსამბლი. უკანასკნელ პერიოდში აქ ამილახვართა რეზიდენცია იყო. მათი ადრინდელი რეზიდენცია, სხვილო, აქედან რამდენიმე კილომეტრითაა დაშორებული და კარგად მოჩანს ჩრდილო-აღმოსავლეთის მიმართულებით მაღალი მთის ქედზე.

ტერიტორიის მომატებასთან, გაძლიერებასთან და აგრეთვე დაცვის სტრატეგიის შეცვლასთან დაკავშირებით, ამილახვრები იცვლიან რეზიდენციასაც. სხვილოდან მათი გადმოსვლის დრო ზუსტად არ არის დადგენილი, მაგრამ დანამდვილებით ვიცით, რომ XVII ს-ის დასაწყისში ისინი უკვე ქვემო ქალაში არიან.

ქვემო ჭალა. მთავარი ანსამბლი ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან.

პირველი დასახლების სურათი ძნელი აღსადგენია, რადგანაც ციხის ფუნქციის დაკარგვის შემდეგ ტერიტორია მცხოვრებლებს მჭიდროდ აქვთ მოკავებული. ამჟამად გაირჩევა მხოლოდ სამი ციხე-დარბაზის ნანგრევი, რომლებიც სხვადასხვა მასშტაბისა და ხასიათისაა. მთავარი ციხე-დარბაზი დასავლეთითაა, ორი დანარჩენი აღმოსავლეთით.

ანსამბლის მთავარი ციხე-დარბაზი ოთხკუთხადაა შემოზღუდული მაღალი გალავნით, რომლის ტერიტორია გაყოფილია ორ არათანაბარ მონაკვეთად. სამხრეთი მონაკვეთი უფრო დიდია და განკუთვნილი ყოფილა მტრის შემოსევის დროს მოსახლეობის შემოსახიზნად. კედლით გამოყოფილი ჩრდილო მონაკვეთი კი ციტადელია; აქ იყო ფეოდალის სამყოფელი. მისი დასავლეთი ბოლო, მთელ სიგანეზე, სასახლეს უჭირავს. ეზოს შუაში დგას კარის ეკლესია, რომელზეც დასავლეთით მიდგმულია კოშკი. ეკლესიის აღმოსავლეთ ფასადზე არსებული წარწერა გვაუწყებს, რომ იგი აუგია პაპუნა ქარუმიდეს გივი ამილახერის დროს, XVII ს-ის 70-იან თუ 80-იან წლებში.

ეკლესია საშუალო ზომის დარბაზული ტიპის ნაგებობაა. შესასვლელი თავდაპირველად მარტო სამხრეთიდან ჰქონია, ხოლო შემდგომ, როცა საშიშროება აღარ იყო, ჩრდილოეთითაც გაუჭრიათ კარი, კედლები დაფარული ყოფილა ფრესკული მხატვრობით. მხატვრობა დაზიანებულია და კედლები შეუღლესავთ. ეკლესია კარგი თლილი ქვითაა მოპირკეთებული, ადგილები ჩუქურთმითა და რელიეფითაა შემკული.

ეკლესიაზე დასავლეთით მიდგმულია ორფერდიანი კოშკი. პირველად

აქ მდგარა სამსართულიანი სამრეკლო, რომელიც საშიშროების გაზრდასთან დაკავშირებით კოშკად გადაუკეთებიათ. პირველ სართულზე თაღოვანი გასასვლელი ყოფილა, მეორეზე - გუშაგის სადგომი, მესამეზე - თვით სამრეკლო.

მიუხედავად იმისა, რომ ძველი სამრეკლო კოშკად გადაუკეთებიათ, გარედან იგი მეტად კარგი პროპორციებისა და საუკეთესო ნაგები შენობის შთაბეჭდილებას ტოვებს. ძნელი წარმოსადგენია, რომ მის აგებაში სხვადასხვა დროის ოსტატები მონაწილეობდნენ, რომელნიც, ეტყობა, მაღალი კვალიფიკაციის იყვნენ: კოშკი ქვემოთ ქვით, ხოლო ზემოთ აგურითაა ნაშენი.

ამას გარდა, ციხეში კიდევ სამი კოშკი ყოფილა: ორი ცილინდრული, ერთი - სწორკუთხა. ამ უკანასკნელისაგან გადარჩენილია მხოლოდ ერთი კედელი, რომელიც შემდეგ აშენებულ გალავანშია ჩართული. ფრაგმენტის მიხედვით, ეს დიდი ზომის საბრძოლო-საცხოვრებელი ნაგებობა ყოფილა.

ჩრდილო აღმოსავლეთის კოშკი შიგნიდან და გარედან უსწორო ცილინდრული ფორმისაა. ქვედა ორი სართული თითქმის ერთნაირადაა გადაწყვეტილი. კარი ეზოდან აქვს, კედლებში სათოფეებია განლაგებული. აქაც და ზემოთაც ბუხარი კარის პირდაპირაა. ბანის კედლებში ექვსი ნისკარტა სალოდო და სათოფეა განლაგებული.

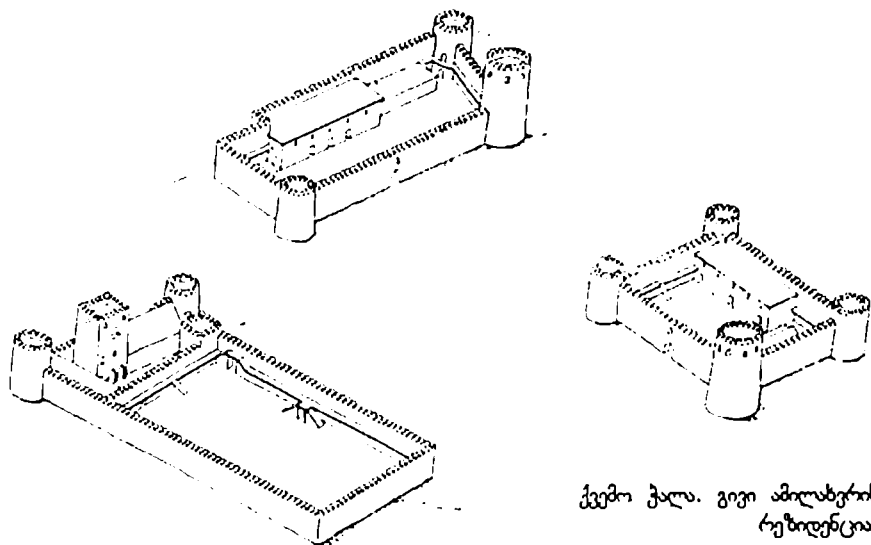
კოშკის ფასადები დეკორატიულადაა გადაწყვეტილი. ოსტატი ძირითადად ქვისა და აგურის წყობათა მონაცვლეობით ქმნის მიმზიდველ სურათს.

მეორე ცილინდრული კოშკი თითქმის პირველის ანალოგიურია.

სასახლე მეტად ფრაგმენტულადაა მოღწეული. იგი ორსართულიანი ყოფილა, როგორც ეს ხშირად გვხვდება XVII საუკუნეში. პირველ სართულს შესასვლელი ეზოდანა აქვს, მეორეს - ცალკე ჰქონია კიბე სამხრეთ ბოლოში; პირველ სართულზე მხოლოდ კარ-სარკმლები, ბუხარი და ნიშებია; მეორის კედლებში, ამის გარდა, სათოფეებიც ყოფილა.

ციტადელის სამხრეთი კედლების ქვედა ნაწილი ყრუ იყო, ხოლო მეორე იარუსს სათოფე-სალოდებები ჰქონდა.

ანსამბლის მეორე ციხე-დარბაზი მთავარი ციხე-დარბაზის სამხრეთ-აღმოსავლეთით დგას. იგი ძლიერაა დაზიანებული. გვემა თითქმის კვადრატულია. კუთხეებში ცილინდრული კოშკები მდგარა; ეზოს სამხრეთ მონაკვეთში არის ეკლესია, ჩრდილო-აღმოსავლეთით კი - სასახლე.

გვერდი 1. გივი ამილახვრის
რეზიდენცია.

ეკლესიის კარის თავზე მოთავსებულია ცხრასტრიქონიანი წარწერა, საიდანაც ვიგებთ, რომ იგი აგებულია ციხეზე უფრო გვიან ამირანდო ავთანდილის ძე ამილახვრის მიერ 1774 წელს.

ციხის ჭიშკარი ჩრდილოეთით იყო. კოშკების მსგავსი მაღალი კედლები აქაც ქანგურებით მთავრდებოდა და საბრძოლო ელემენტებიც მალა ჰქონდა.

კოშკთაგან, როგორც ჩვეულებრივ გვხვდება ხოლმე, სამი ერთნაირი სიმაღლისა იქნებოდა, ხოლო მეოთხე - შედარებით მაღალი; ხუთსართულიან კოშკში შესასვლელი მეორე სართულზეა ეზოს მხრიდან. პირველი სართული დამხარე იყო. ზედა სართულები ერთმანეთს კედლის კიბით უკავშირდებოდა. აღსანიშნავია, რომ აქ თვით კიბის უჯრედის კედლებშიც კი სათოფეებია ჩამუკრეფებული. კოშკის მეორე და მესამე სართულები შიგნიდან კვადრატულია და აქ კამაროვანი გადახურვაა. ჩვეულებისამებრ, სართულები აღჭურვილია ნიშებით, სარკმლებითა და სათოფეებით. ჩანს, რომ კოშკი მშვიდობიან დროს საცხოვრებელი იყო, მაგრამ საჭიროების შემთხვევაში, დაცვისთვისაც მზად ყოფილა.

კოშკის დამაგვირგინებელი ნაწილი მაღალი ქანგურებიანი ბანია, რომლის კედლებშიც მჭიდროდაა ჩამუკრეფებული სათოფეები, საზარბაზნეები და სალოდეები. ანსამბლის მესამე კომპლექსის ძლიერი დაზი-

ნების გამო თითქმის შეუძლებელია რაიმეს თქმა. ჩანს, იგი ამ სამ ციხე-დარბაზს შორის საშუალოა. უკეთაა შენახული სამხრეთ-აღმოსავლეთი კოშკი. მიუხედავად ძლიერი გადაკეთებისა, ირკვევა, რომ იგი ხუთსართულიანი იყო. ქვედა სართულის კედლები ყრუ ყოფილა და მას მხოლოდ სამეურნეო დანიშნულება ჰქონია. თავისი საცხოვრებელი თუ საბრძოლო ელემენტების განლაგებით ეს კოშკიც ძირითადად ზემოაღწერილი, მეორე ანსამბლის ხუთსართულიანი კოშკის გამეორებაა. ქვემო ჭალის ციხე-დარბაზების ძირითადი ნაგებობები XVIII ს-ისაა, მაგრამ მათში ურევია XVII ს-ის ნაგებობათა ნაწილებიც.

ფეოდალის რეზიდენციაში არსებულ დამბარე ნაგებობათაგან შემორჩენილია მხოლოდ აბანო, რომელიც რამდენიმე ნაწილისაგან შედგება და მეტად რთული და საინტერესო ნაგებობაა. იგი XVII ს-ის შუა ხანებს უნდა ეკუთვნოდეს.

მატიანეთა ფურცლებზე მცირე რამაა შემორჩენილი ამ მრავალჭირვარამგადახდილი ციხის შესახებ. 1731 წლის სექტემბერში, ლეკთა დიდ ჯარს სურამიდან მოკიდებული მთელი მზარე აუოხრებია და ბოლოს ჭალაში ამილახვრებსაც მისდგომია. დამბდურთ, ალბათ, ჯარის შეყრა ვერ მოუხწრია და სასახლეში გამაგრებულან. მათ ჯერ მარჯვენდ უბრძოლიათ და ას სამოცი ლეკიც მოუკლავთ, მაგრამ ბოლოს მაინც დამარცხებულან. ლეკებს აუღიათ გალავანი, ციხის მცველების ნაწილი დაუტყვევებიათ, საქონელი წაუსხადთ და წასულან.

კიდევ ერთი ცნობა. XVIII ს-ის 40-იან წლებში საქართველო სამკედრო-სასიცოცხლო ბრძოლაში იყო ჩაბმული ირანთან. უმეფო ქვეყანაში აჯანყებულებს განთქმული გივი ამილახვარი ედგა სათავეში. მას ბევრი ციხე გაუმაგრებია და პირველ ხანებში საქმეც კარგად წასულა. ერთხელ, როცა იგი სხვილოს ციხეში მდგარა, იმამ-ყული-ხანი დიდი ჯარით მოსულა და ჭალაში დაბანაკებულა. გივის აღარ დაუცდია, ვიდრე ყიზილბაშები ციხეს მოადგებოდნენ, გამოსულა სხვილოდან და მტრისათვის ფიცხელი ომი გაუმართავს. მართალია, შეტაკებას დიდი მსხვერპლი მოჰყოლია, მაგრამ დამარცხებული ყიზილბაშები იქაურობას გასცლიან.

იმავე წელს საამილახვროს ისევ დაესხა თავს ირანელთა დიდძალი ჯარი. ამილახვარმა ციხეები გაამაგრა, სხვილოში გარნიზონი დატოვა და თვითონ ზევით, მთებს მიაშურა. ირანელები ციხეს მიუახლოვდნენ, შეიქმნა ფიცხელი ომი. ქართულმა ხმალმა გაიმარჯვა. მტერმა ომის ვე-

ლო კი დატოვა, მაგრამ, სამაგიეროდ, ამილახვრის ციხეებს შეესია, იქვე მახლობლად მდგარი სამთავისის ციხე ადვილად აიღო. ჭალის ციხე კი, რადგან მას მცირე გარნიზონი ჰყოლია, უბრძოლველად დანებებია. შემდეგ ყიზილბაშებს იერიში სხვილოზე მოუტანია, მაგრამ იქ ისეთ წინააღმდეგობას წააწყდომიან, რომ ვერავითარ ხერხს ვერ უშველია მათთვის და იძულებული გაშდარან ციხისათვის თავი დაენებებიათ.

სხვა ცნობებიდან ირკვევა, რომ XVIII ს-ის ქართლში ქვემო ჭალის ციხე საიმედო სიმაგრე იყო.

ბელოთი

მდ. პატარა ლიახვის ხეობას მღრან-დვალეთისა და უფრო ზემოთ, ჩრდილოეთისაკენ მიმავალი გზა მიუყვებოდა. შუა საუკუნეებში, თუ უფრო ადრე, ჩრდილოეთიდან, კავკასიის მთაგერხილის გაღმიდან, ზმირად შემოდრიოდა მტერი, მას კი სათანადო დახვედრა სჭირდებოდა. ამ მიზნით ქვეყნის თუ კერძოდ ხეობის მესვეურნი აქ გამავალ გზას ყოველ დროში ამაგრებდნენ. სწორედ ამის შედეგია, რომ ამ ხაზზე შუა ფეოდალური ხანიდან ციხეები და კოშკებია ჩარიგებული, ხოლო უფრო ადრეული, ალბათ, მიწის ქვეშაა საძვინი. გვიანი საუკუნეების ერთ-ერთი მთავარი ციხე-დარბაზი ბელოთშია (ცხინვალის რაიონი).

ბელოთის ციხე-დარბაზი მდ. პატარა ლიახვის ვიწრო ხეობის სიღრმეში, იმავე სახელის სოფელშია. იგი დგას მდინარის მარჯვენა ნაპირზე საკმაოდ მაღლა მთის ფერდობის დავაკებულ ბოლოში. მდინარის მხრიდან ამოსვლა ძნელია, მაგრამ ციხე სხვა მხარეებიდან ადვილი მისადგომა. ასეთ ადგილას სიმაგრის გაშენება გამოწვეული იყო ეპოქის თავისებურებით. როგორც აღვნიშნეთ XVII-XVIII საუკუნეებში, პოლიტიკურ სიტუკათა გამო, სიმაგრეებს მაღლა მთებში, მიუღვამელ ადგილებში კი არ აგებდნენ, არამედ უშუალოდ დასახლების შიგნით ან მის სიახლოვეს. მთიან ქვეყანაში სიმაგრეთა აგება მაღლობზე იმიტომ შეიცვალა დაბლობით, რომ მტრის მოულოდნელად შემოსვლის დროს მოსახლეობა სწრაფად შეზიზნულიყო. ამ ეპოქაში ქვეყნის დასუსტების გა-

ბელოთი. ციხის დასავლეთი მონაკვეთი ეზოდან.

მო დაცვის ერთიანი ჯაჭვი ისე აღარ მოქმედებდა, როგორც ადრე, ამიტომ საჭირო იყო სწრაფი მობილიზება.

ბელოთის ზემოთ ხეობა ძალიან ვიწროვდება და ეს სოფელი შედარებით გაშლილ ადგილზეა, ამიტომაც გაშდარა ცენტრი.

სიმაგრის გაჩენამდე დიდი ხნით ადრე, ამ ადგილზე ეკლესია აუგიათ. ეკლესიისათვის კი სამხრეთ-აღმოსავლეთით მიუშენებიათ ციხე, რომლის-განაც დარჩენილია კოშკი მდინარის პირას. შემდეგ უკვე რელიეფი მთლიანად გამოუყენებიათ და საკმაოდ მოზრდილი ოთხკუთხა ციხე აუგიათ. მალე ესეც აღარ კმარა და აღმოსავლეთით საცხოვრებელი ნაგებობები გაჩენილა.

ბელოთის ნაგებობათა აგების შესახებ ისტორიული ცნობები არა გვაქვს და არც ძეგლებზეა წარწერა. ამიტომ მათი დათარიღება ანალოგიების მიხედვით ხდება.

ანსამბლიდან ყველაზე ადრეული ეკლესიაა. იგი ერთნაწიანია და საკმაოდ დიდი. მისი ზედა ნაწილები და გვერდითი კედლები ნაწილობრივ გადაკეთებულია. დარბაზი აღმოსავლეთით ნახევარწრიული აფსიდით

მთავრდება. თვით დარბაზი კი გადახურულია საბრჯენ თაღებზე გადასული კამარით.

ეკლესიას თავდაპირველად კარი მხოლოდ სამხრეთით ჰქონდა. დასავლეთის კარი გვიანაა გაჭრილი. ამავე პერიოდისაა იქვე პილასტრებს შორის დადგმული სვეტი, რომელიც გადახურვას ამაგრებს. ეკლესიას ოთხივე მხრიდან თითო სარკმელი ჰქონდა და მათი მეშვეობით ნათღებოდა. შიდა კედლებზე ძველი შეღესილობა და მხატვრობა არ შემორჩენილა. ფასადები მარტივია. კედლები ნაგებია ყორექვით. რიყის ქვა ნაკლებადაა გამოყენებული. წიბოებზე თლილი ქვაა გამოყენებული. ეკლესია ზოგადი ნიშნებით X ს-ის ნაგებობაა...

ეკლესიისათვის სამხრეთით XVII ს-ში კარიბჭე მიუშენებიათ. კარიბჭეს სამი მხრით თაღები აქვს და ღია ნაგებობაა. მისთვის XVIII ს-ის 80-იან წლებში სამრეკლოს ფანჯატური დაუშენებიათ. სამრეკლოზე დაკიდებულ ზარს აწერია, რომ იგი შესწირა ეკლესიას 1885 წელს ქეთევან დიმიტრის ასულმა ერისთავმა.

ეკლესიის ირგვლივ დიდხანს სიმაგრე არ ყოფილა. იგი გაჩნდა მხოლოდ XVII საუკუნის მეორე ნახევარში. ციხისაგან დარჩენილია მხოლოდ კოშკი, რომელიც დაზიანებული დგას სამხრეთ-აღმოსავლეთის კუთხეში. მისგან სარდაფი და სამი სართულის ორი კედელია შემორჩა. სარდაფი ოთხ ნაწილადაა დაყოფილი სანოვანისა და საბრძოლო მასალის შესანახად. დარჩენილი კედლებიდან პირველ და მეორე სართულს ცალ-ცალკე ჰქონია კარი, სათოფეები კი მცირე რაოდენობითაა და მარტივია, ისე როგორც ეს გვხვდება XVII ს-ში.

XVIII ს-ის შუა ხანებში ეკლესიისა და სხვა ნაგებობათა ნაშთების გამოყენებით დიდი ზომის ახალი ციხე ააგეს. იგი იმ პერიოდში ქართლ-კახეთში გავრცელებული „ციხე-გალავნის“ ტიპისაა. ერთ კუთხეში ადრე მდგარი კოშკი გამოუყენებიათ, ხოლო დანარჩენ სამ კუთხეში ცილინდრული კოშკებია აღმართული. გალავანი სიმაღლით ათ მეტრს აღემატებოდა. გალავნისა და კოშკების ზედა ხაზებიდან ქონგურები ჩამოცვენილია. გალავნის კედლებში სათოფეები ოთხ იარუსადაა განლაგებული, რაც იშვიათი შემთხვევაა. ჩვეულებრივ გალავნები ორი-იარუსიანებია, სადაც პირველი იარუსი ყრუ კედლებია, ხოლო ზედა იარუსი სათოფეებითაა აღჭურვილი. იარუსებს შორის ქვის ან ხის საბრძოლო ბილიკია გამართული. ბელოთის გალავნებს ზედა სამ იარუსზე ხის ბილიკე-

ბელოთი. ციხე სამშრეთ-დასავლეთიდან.

ბი მიუყვებოდა. სართულებზე საბრძოლო ელემენტები ერთნაირად არ არის გადაწყვეტილი. პირველ იარუსზე, ე.ი. მიწის ღონეზე, ცოტაა სათოფე. სათოფეების რაოდენობა ზედ იარუსებზე მატულობს, ხოლო ბოლო იარუსზე მათ ემატებოდა ქონგურები და სალოდენები.

ციხის კუთხეებში ცილინდრული კოშკებია აღმართული. ამ კოშკებიდან ერთი მთავარი, ჩრდილ-აღმოსავლეთით მდგარი სხვებზე მაღალი და დიდი უნდა ყოფილიყო. იგი ეკლესიის კუთხეზეა მიდგმული და შესასვლელი შოლოდ ეკლესიის სახურავიდან აქვს. იქ მოხვედრა შეიძლებოდა გალანების საბრძოლო ბილიკებიდან, მაგრამ საკმაოდ რთული გზებით. კოშკი სამსართულიანია: პირველი სართული დამხმარეა, დანარჩენი საბრძოლო და საცხოვრებლადაც გამოიყენებოდა. იმავე ხაზზე მდებარე ჩრდილ-დასავლეთის კოშკიც სამსართულიანია, მაგრამ ზომებით პირველზე ნაკლებია. ეს კოშკიც წინას მსგავსადაა გადაწყვეტილი, შოლოდ იმ განსხვავებით, რომ პირველი და მესამე სართულები შიგ და გარეთ წრიულია, ხოლო მეორე სართული შიგნით სწორკუთხაა.

სამშრეთ-დასავლეთის კოშკს მდინარისაკენ მდებარე მხარე მორღვეული აქვს ნაპირის ჩამოშლის გამო. იმავე კედელს გაჰყოლია ხის სართულშუა გადახურვა. ირკვევა, რომ იგი ოთხსართულიანი ყოფილა.

მის სამ სართულს კარი ეზოს მხარეს აქვს. პირველი სართული თუ უმეტესოდ ეზოში გადიოდა, ზედა ორი სართულის კარი საბრძოლო ბილიკებს უკავშირდებოდა. პირველი სართული აქაც დამხმარეა, ზედა კი გამოიყენებოდა როგორც საბრძოლველად, ისე საცხოვრებლად. სათოფეები ყველა სართულზეა, მხოლოდ განსხვავება სართულებს შორის ისაა, რომ ქვედა სართულებზე სათოფეები რიცხოვებრივად ცოტაა და მარტივიცაა. ზემოთ და ზემოთ სათოფეების რაოდენობა იზრდება და მათი ფორმებიც რთულდება.

ციხესთან ერთადლა აგებული მისი მფლობელის საცხოვრებელი, რომელიც მიღმულია სამხრეთის კედელზე. ნანგრევებიდან ირკვევა, რომ იგი ორსართულიანი ყოფილა. თითოეული სართული სამ-სამი სათავისაგან შედგებოდა. შუაში იყო დარბაზები. ყველა ოთახს თითო ბუხარი აქვს. ბუხრების გვერდებზე სწორკუთხა ნიშებია. კედლები შეღესილი იყო, ბუხრებისა და კარ-სარკმლების გვერდები კი იმავე ნალესობით მორთული.

ბელოთის ციხე XVIII ს-ში ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი იყო. იგი იხსენიება ამ ს-ის მეორე ნახევარში. ეს გასაგებიცაა, რადგან მხოლოდ ამ საუკუნიდან გახდა ბელოთი ციხე-დარბაზი. ამ დროიდან პატარა ლიახვის ხეობა ეკუთვნოდა ქსნის ერისთავებს. მათი რეზიდენცია ახალგორში იყო, სადაც ერისთავი იჯდა, ხოლო ოჯახის სხვა წევრები სხვადასხვა ადგილას სახლობდნენ. სწორედ ერთ-ერთი ასეთი პუნქტი იყო ბელოთი. ქსნის საერისთავოს გაუქმების შემდეგ (1777 წ.) ეს ხეობა უფლისწულ იულიონს ერგო. მან თავის საჯლმად ბელოთი გაიხდა. უფლისწული იულიონი ხეობას განაგებდა მომდევნო საუკუნის დასაწყისშიც.

გენერალ ტუჩკოვის მოხსენებიდან ვიგებთ, რომ 1802 წელს იულიონი იძულებული გახდარა ბელოთი დაეტოვებინა, ციხე კი დაუკავებია რუსის ჯარს. იულიონს უცდია აჯანყების მოწყობა ლეკების დახმარებით, მაგრამ სასურველი შედეგისთვის ვერ მიუღწევია.

XIX ს-ის დასაწყისის საბუთებიდან ირკვევა, რომ ბელოთის ციხე აღჭურვილი ყოფილა მძიმე არტილერიით.

ბელოთის ციხემ თავისი მნიშვნელობა დაკარგა მხოლოდ ახალი საუკუნის დადგომასთან ერთად, როდესაც გარეშე მტრების შემოსევები დასრულდა.

ქარელის რაიონში, მდ. ფრონეს მარჯვენა ნაპირას დგას მცირე ზომის ციხე-დარბაზი. მის სამხრეთ კედელზე მოთავსებული იყო მარშალი-ლოს ქვაზე ამოკვეთილი მხედრული წარწერა, რომელიც ლექსად ყოფილა დაწერილი. წარწერიდან ვიგებთ, რომ კომპლექსი აუგია ვინმე ზაალ მახვილძეს, რომელსაც გაურეკია ოსები და მათ მიერ გაპარტახებული სოფლები მოუშენებია. წარწერიდან ისიც ირკვევა, რომ ამ ნაგებობის აშენების ერთ-ერთი მიზეზი სოფელელთათვის თავშესაფრის აგება იყო.

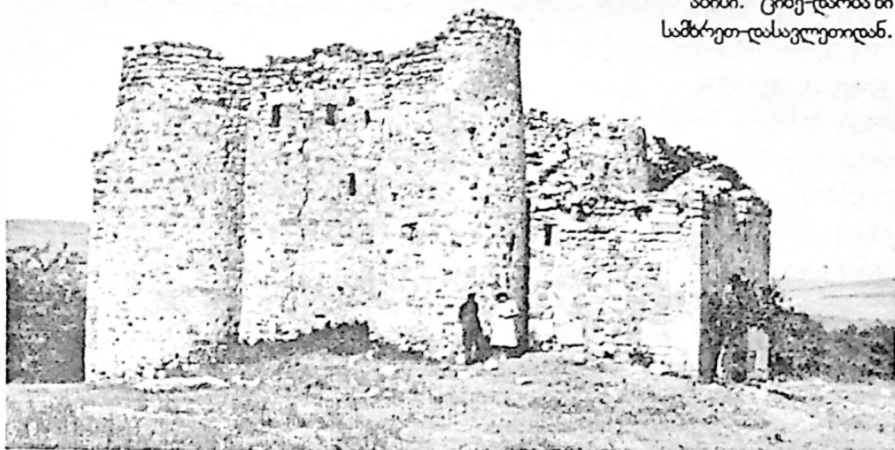
სამწუხაროდ, ზაალის მემკვიდრეებს ეს მიზეზი არ გაუთვალისწინებიათ. შემორჩენილია ერეკლე მეფის ერთი ბრძანება სოფ. აბისის მფლობელი გლახა მახვილადის მიმართ, რომელსაც მტრის შემოსევის დროს საკუთარ ციხე-დარბაზში არ შეუშვია სოფელელები. დაზარალებულებს მეფესთან უჩივლიათ. მახვილადის ასეთი მოქმედებით განრისხებულ ერეკლეს უბრძანებია: „ჩვენი ბრძანება არის, მახვილძე გლახავ, მერე ეს აბისელები ვინცაჲნ დღეს მანდ სახლობენ, როდესაც მაგ შენს ციხეში დასახიზნავად მოვიდნენ და არ შეუშვი, ფიცითა გწერთ, რომ მაგ ციხეს ძირიდან გადმოგიბრუნებთ, ასე იცოდე, თუ რომ არ შეუშვი“.

ციხე-დარბაზი აშენებულია XVIII ს-ის მეორე ნახევარში, მაგრამ ცნობილი არაა, როდის გამოვიდა მწყობრიდან. იგი თავისი ფუნქციის დაკარგვის შემდეგ, XIX ს-ში უნდა იყოს დაზიანებული.

ციხე-დარბაზი სამი ნაწილისაგან შედგება. ცენტრი უკავია კოშკურ ნაგებობას, რომელსაც საცხოვრებელი დანიშნულებაც ჰქონია და საბრძოლოც. ეტყობა, მაშინვე დაუმატებიათ მოზრდილი ნაგებობა, სამხრეთ მხარეს კი ეკლესია აუგიათ.

ცენტრალური კოშკური შენობა სამ სართულზე ნაკლები როდი იქნებოდა. გვემით იგი კვადრატს უახლოვდება. კუთხეებში მცირე ზომის ცილინდრული კოშკებია, რომელთაც მხოლოდ დაცვისათვის იყენებდნენ. პირველი სართული დამხმარე იქნებოდა, მეორეს - ყველა ელემენტი აქვს საცხოვრებლად და თავდასაცავად.

ჩრდილოეთით დამატებით მიშენებული ნაგებობაც სამსართულიანი უნდა ყოფილიყო, პირველი და მეორე სართულის კედლებში სარკმლე-

ბი და ბუხრებია განლაგებული. მესამე სართულის კედლებიდან მცირე ფრაგმენტებიღაა დარჩენილი.

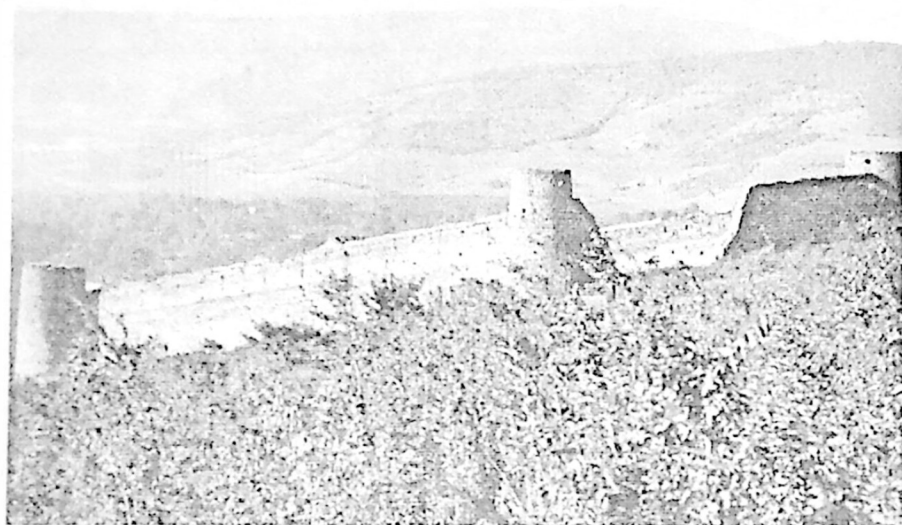
ეკლესია მცირე ზომისაა. შესასვლელი ჩრდილოეთიდან აქვს. იქვე, მარცხნივ კედელში მოწყობილია კიბე, რომელიც კოშკის მეორე სართულზე აღის. ჩრდილოეთის გარდა, ეკლესიას ყოველ მხარეს თითო ფანჯარა აქვს.

ორივე ეს შენობა ნაგებია რიყის ქვის საუკეთესო წყობით.

მატანი

მატანის ციხე დღევანდელი ახმეტის რაიონშია, მაღალი მთის ძირას, თითქმის დავაკებულ ფერდობზე. სამწუხაროდ, ციხის შიდა ნაგებობები ისეა მიწასთან გასწორებული, რომ სიმაგრის თავდაპირველი სახის წარმოდგენა მთლიანად ვეღარ ხერხდება. ვარაუდით იგი ფეოდალის ციხე-დარბაზი უფრო იყო, ვიდრე მხოლოდ ციხე. გალავნის შიგნით მდგარა არა მარტო სასახლე, არამედ ეკლესიაც, იქვე ყოფილა წყაროც. გალავანს ორი შესასვლელი ჰქონია: ერთი სამხრეთიდან, მეორე - დასავლეთიდან. მეორე შესასვლელი სათადარიგოა.

ციხის გეგმა კვადრატს მიახლოებული არასწორი ოთხკუთხედიანია. გალავნის კუთხეებში ცილინდრული კოშკებია აღმართული. ციხის მაღალი გალავანი ძირითადად ორიარუსიანია.

ციხის კედელთაგან ყველაზე რთულია სამხრეთის. აქვეა შესასვლელი, რომელსაც იცავდა ძირს დახრილი ორი სათოფე. ქვედა იარუსზე ცალმაგი და ორმაგი სათოფეები განლაგებულია ერთ ხაზზე; ზედა იარუსზე კი როგორც პირდაპირი, ისე ძირს დახრილი ცალმაგი სათოფეებია.

სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში დგას მეტად დაზიანებული საცხოვრებელი ნაგებობა, რომლის გვერდსაც კვადრატს უახლოვდება. ციხის სამხრეთ კედლის მიხედვით შეიძლება დავადგინოთ, რომ სახლი სამსართულიანი ყოფილა. პირველი სართული დამხმარე იყო. მას კედელში სათოფეები ჰქონდა; მეორე სართულს კი - თალივანი ბუხარი, გვერდებზე - სათოფეები და დიდი ნიში. მარცხნივ დიდი ზომის კვადრატული სარკმელია. მესამე სართულის დეტალები არ ირკვევა. ამ სახლის თითქმის უშუალო ნაწილი იქვე მდგარი კოშკია, რომელიც შშვიდობიან პირობებში დანაარჩენი კოშკების მსგავსად საცხოვრებელი ყოფილა. ალყის დროს კი სახლისა და კოშკის კედლები ერთნაირად ემსახურებოდა თავდაცვას.

იმავე სამხრეთ გალავანზეა მიღებული მეორე დიდი სახლი, რომე-

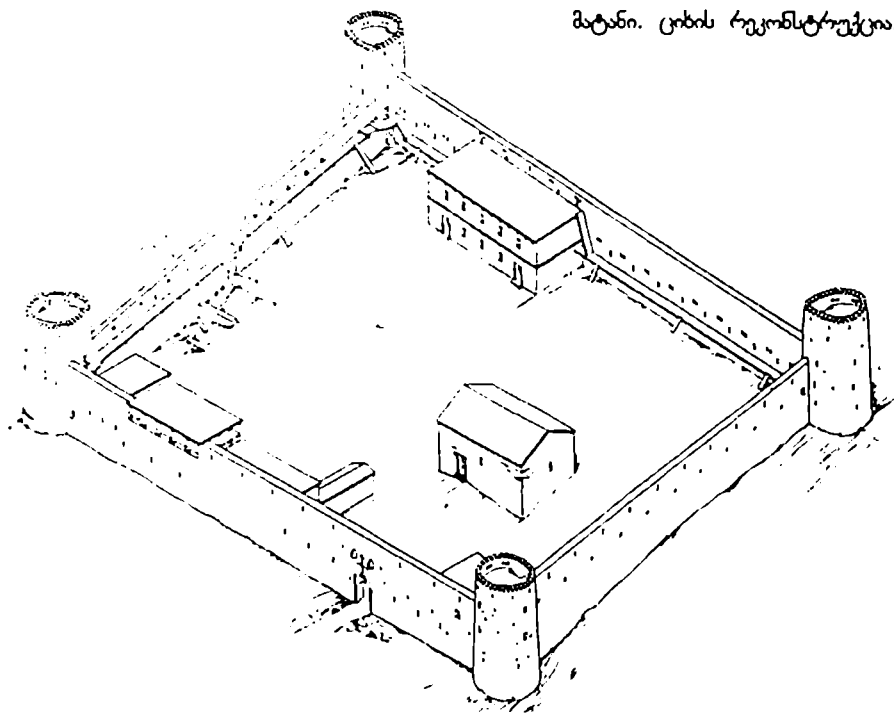
ლიც პირველი სართულის სიმაღლეზე ნანგრევებითაა დაფარული. გეგმა კუთხოვანია, ციხის კედელზე შერჩენილი სახლის ნაწილის მიხედვით შენობა სამსართულიანი უნდა ყოფილიყო. პირველი სართული აქაც დაშმარეა. მეორე სართულის გარე კედელში, გალავნის თავისუფალი ნაწილის მსგავსად, პირდაპირი და ძირს დახრილი სათოფეები ყოფილა. მესამე სართულს მთელ სიგრძეზე (თითქმის 20 მეტრზე) აივანი მიუყვებოდა. ამ აივიდან შესანიშნავი ხედი იშლებოდა პირდაპირ სამხრეთით, ილტოს ხეობისა და ნაწილობრივ აღმოსავლეთით - ალაზნის ველისაკენ.

ციხის ჩრდილოეთ კედელთანაც მიდგმული ყოფილა ორსართულიანი სასახლე. ეს შენობაც დანგრეულია და მხოლოდ გალავანზე დარჩენილი „ანაბეჭდით“ შეიძლება გაირკვეს მისი კვალი. სხვა სახლებისაგან განსხვავებით, გარე კედელში სათოფეები არ ყოფილა დატანებული. სახლს ბანური გადახურვა ჰქონია (ალბათ, დანარჩენი სახლებიც ასე იქნებოდა გადახურული) და თავდაცვაც აქედან ხორციელდებოდა. აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ გალავანს, გარდა ამ ადგილისა, მესამე იარუსი არსად არა აქვს, ყველგან ყრუ კედელია, აქ კი, რადგან სახლის დაცვა აუცილებელი იყო, მესამე იარუსისათვის უზეად დაუტანებიათ როგორც ორმაგი, ისე ცალმაგი სათოფეები. შენობის ასეთი საგანგებო დაცვა, შესაძლოა, იმაზე მიგვითითებდეს, რომ ის განსხვავდებოდა სხვა შენობებისაგან დანიშნულებით, ე.ი. განკუთვნილი იყო უშუალოდ ფეოდალის საცხოვრებლად, მის სასახლედ.

დასავლეთ კედლის შუაში ვიწრო სათადარიგო კარი იყო, რომელსაც საგანგებოდ დატანებული სათოფე იცავდა.

ციხის დასავლეთი და აღმოსავლეთი კედლები ორიარუსიანია. ქვედა იარუსის კედლები ძირითადად ყრუა, ზედა იარუსები ოდნავ შეწეულია და იქ დამატებითი ხის ბილიკები ყოფილა მოწყობილი. მეორე იარუსები მთლიანად დაცვას ემსახურებოდა: აქ მთელ სიგრძეზე განლაგებულია ცალმაგი და ორმაგი სათოფეები.

გალავნის კუთხეებში განლაგებული კოშკები გევებით წრიულია, მაგრამ ყველაზე ზუსტი წრე არ იქნება. შეიშენეა ოდნავ კუთხოვნება ეზოს მხარეს, რადგან კოშკების ფორმა გალავნის კუთხეებთანაა შებამებული. ოთხივე კოშკი ერთი ტიპისაა, ყველა ოთხსართულიანი ჩანს და ზომით მცირედ განსხვავდება ერთმანეთისაგან. ასეთი გადაწყვეტა

ქართულ ციხეებში იშვიათია - ერთ-ერთი კოშკი სიმაღლით ყოველთვის სჭარბობს დანარჩენებს. იქ იმყოფებოდა სიმაგრის მებატონე თუ ციხისთავი, აქედან, როგორც ყველზე მაღალი პუნქტიდან, ზვერავენენ ზოლზე მიდამოს. მტრის მოახლოების ნიშანიც აქედან გადაიცემოდა.

როგორც აღვნიშნეთ, ოთხივე კოშკი ერთი ტიპისაა და ყველა ოთხსართულიანია. ჩვეულებისამებრ, ეს კოშკები აღჭურვილია ისეთი ელემენტებით, რაც საჭირო იყო როგორც მშვიდობიანი ცხოვრების, ისე თავდაცვისათვის. ესენია: ბუხრები, ცალმაგი და ორმაგი სათოფეები, ნიშები, სარკმლები და საზარბაზნეები. ყველაფერი ეს თითოეულ კოშკში სხვადასხვა თანამიმდევრობითაა განლაგებული, იმის მიხედვით, თუ სად უფრო მოსახერხებელი იქნებოდა. საერთოდ კი, ძლიერი დაზიანების გამო, კოშკების თავდაპირველი სახის ზედმიწევნით აღდგენა ძნელდება. ამის ერთ-ერთი მიზეზია ის, რომ სართულშორისი გადახურვა ხის იყო, ბანის კედლებიც არსად არ შემორჩენილა. ციხის კედლები უქონგურო ყოფილა, მომრგვალებული.

ციხე რიყის ქვითაა ნაგები. მშენებლებს უცდიათ ქვის შერჩევით ჰორიზონტალური რიგების დაცვა. საერთოდ ციხე შესანიშნავადაა შეხამებული რელიეფთან.

ციხის ეკლესია მოზრდილი, ცალნავიანი შენობაა. შესასვლელი სამხრეთიდან და დასავლეთიდან აქვს. ეკლესიის დარბაზი გადახურულია ისრისმაგვარი კამარით. ნათღებოდა ყოველი მხრიდან დატანებული თითო სარკმლის საშუალებით. ნახევარწრიულ აფსიდაში, სარკმლის მარცხნივ, ორი ნიშაა, მარჯვნივ - ერთი დიდი ნიშა: ამ ნიშის შიგნით აღმოსავლეთით მოზრდილი სათავსია, რომელსაც მცირე სარკმლები აქვს. ასეთი სათავსები, ჩვეულებრივ, შიშინაობის დროს სამალავად იქნებოდა გამოყენებული. რომელსაც განძის ჩადების შემდეგ, ალბათ, ამოჭოლავდნენ და ამრიგად მტრისათვის შეუშინეველი იქნებოდა. ფასადები მარტივია. შენობა მთლიანად ყოველ და რიყის ქვითაა ნაგები. კედლები შელესილი ყოფილა. ხუროთმოძღვარს უცდია ცოტათი მაინც მოერთო საყდარი, ამის მაგალითია შესასვლელების გაფორმება. ეკლესია კრამიტით ყოფილა დახურული.

მატანის ციხე-დარბაზი ისტორიულ წყაროებში არაა მოხსენიებული. მას არც ვახუშტი იხსენიებს. ამიტომ მისი დათარიღება მხოლოდ შედარების გზით შეიძლება.

მატანის სიმაგრე ზოგად ხაზებში ციხე-გალავნების ტიპს იმეორებს, მაგრამ კონკრეტული გადაწყვეტით განსხვავდება. კვადრატს მიახლოებული ციხის გეგმა კუთხეებში მოთავსებული ცილინდრული კოშკებით, მხოლოდ XVIII ს-ის შუა ხანებში გვხვდება.

ამ ტერიტორიის მფლობელებმა - ჩოლოყაშვილებმა - მართალია ეპოქის შესაფერისი თავდაცვისათვის ყოველმხრივ გამოსადეგი ციხის ტიპი გამოიყენეს, მაგრამ მას „გალავნისათვის“ დამახასიათებელი მთავარი ელემენტი - ჭიშკარი არ გაუკეთეს. მფლობელებმა ამით ხაზი გაუსვეს სიმაგრის დანიშნულებას, რომ იგი არა მხოლოდ „გალავანი“ და „სათემო“ დანიშნულებისაა, არამედ ციხე-დარბაზი ფეოდალის სამყოფელიცაა. ციხის სამხრეთ კედელში მდებარე მცირე ზომის კარი, თვლიანი ტრანსპორტის გარდა, ყველაფრისათვის გამოდგებოდა.

მატანის სიმაგრე XVIII ს-ის ციხე-დარბაზთა შორის ერთ-ერთი საუკეთესოა.

რუისპირი

თელავიდან ახმეტაში მიმავალი სოფელ რუისპირში (თელავის რაიონი) ორი ციხის სილუეტს შეაჩნევს. ერთი მათგანი სოფლის ჩრდილოეთ განაპირას ალაზნის შტარეზე დგას, მეორე - სამხრეთ-დასავლეთით, სოფლის ახლოს. ორივე ციხე ძალზე დაზიანებულია. ისინი ტიპით ციხე-გალავანს მიეკუთვნება, მაგრამ XVIII ს-ის ფეოდალი ალბათ ციხე-დარბაზებადაც იყენებდა.

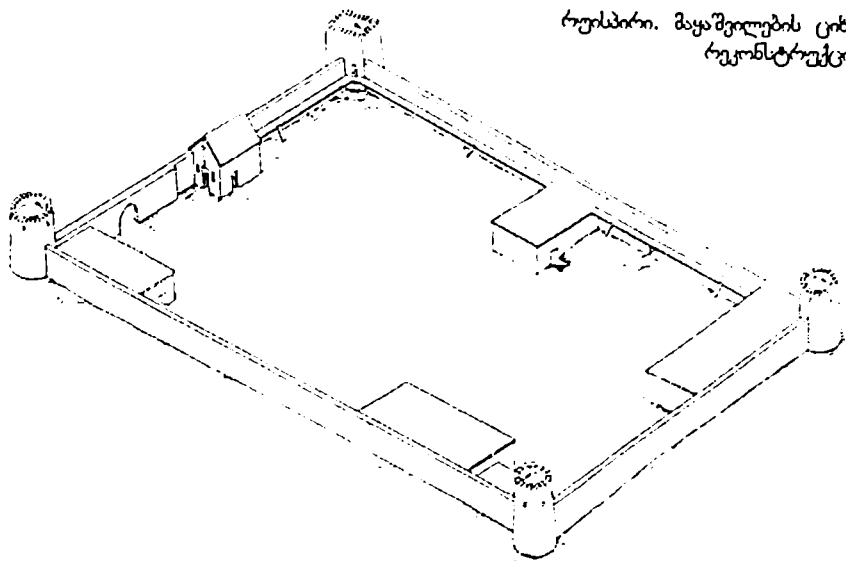
ორივე ციხე მაყაშვილებს ეკუთვნოდა. ამ სიმაგრეებიდან სოფლის გარეთ მდგარი უფრო მცირე ზომისაა და მეტადაც არის დაზიანებული.

სოფლის გარეთ მდებარე ციხის გეგმა თითქმის კვადრატულია, ხოლო აღმოსავლეთი კედელი, რომელიც მდ. თურდოს ხეცს მიჰყვება, ოდნავ მოხრილია. გალავნის კუთხეებში ცილინდრული კოშკები დგას. კოშკები ისეა დაზიანებული და გადაკეთებული, რომ თავდაპირველი სახის აღდგენა შოლოდ მიახლოებით ხერხდება. ისინი ორსართულიანი უნდა ყოფილიყო და ქონგურებიანი ბანი ჰქონოდა. პირველი სართული ყველგან დაშლამარე ჩანს, ხოლო მეორე სართულის კედლებში სათოფეებია.

ციხის კედლები ორიარუსიანია. ჩვეულებისამებრ, ქვედა იარუსი აქაც ყრუა, ზედა კი საბრძოლო. ზედა იარუსის ხის ბილიკზე მდგარი გუმბაგი უთუოდ სათოფეების საშუალებით იცავდა ციხეს.

სიმაგრის შიგნით სათანადო შენობებიც უნდა ყოფილიყო. სამწუხაროდ, იქ სხვადასხვა ნაგებობის შოლოდ კვალი და მცირეოდენი ფრაგმენტებიღაა შემორჩენილი. შედარებით კარგადაა შენახული ე.წ. კარის ეკლესია. ფეოდალის სასახლე სამხრეთ კედლის გასწვრივ მდგარა.

ციხე-დარბაზს განიერი ჭიშკარი ჩრდილო კედლის ცენტრში ჰქონია. მის პირდაპირ სამხრეთ კედელზე მიდგმული სასახლის ტიპის ორ ნაგებობას შორის მცირე გასასვლელია მოწყობილი. ამ სიმაგრეში ჭიშკრის დატანებით, ცხადია, ეპოქა ჩანს. ჭიშკარს მშვიდობიანობის დროს თვითონ იყენებდნენ, მაგრამ მტრის თავდასხმისას აქედან ხიზნებიც შემოდიოდნენ.

სოფლის ჩრდილო განაპირას მდგარი მეორე ციხე-დარბაზი გეგმით მოგრძო სწორკუთხედიანია. იგი პირველ სიმაგრეზე უფრო რთულია. კუთხეებში აქვს კოშკები მდგარა, მაგრამ განსხვავებული ფორმისა. სამხრეთ-დასავლეთსა და ჩრდილო-დასავლეთის კუთხეებში ცილინდრული კოშკებია აღმართული, სამხრეთ-აღმოსავლეთ თითქმის მოშლილ კუთხეში - მრავალჯერ გადაკეთებული სასახლე. საფიქრებელია, რომ აქვე იქნებოდა თავდაპირველი სასახლეც.

ციხის ეზოში სხვადასხვა ნაგებობა მდგარა, რომელთაგან ყველაზე უკეთ გადარჩენილია ეკლესია, შემდეგ მარანი, ხოლო ჩრდილო-დასავლეთით მდგარი საცხოვრებელი ნაგებობა ძალზე დაზიანებულია. ამათ გარდა დასავლეთ კედლის სამხრეთი მონაკვეთი მოკავებული აქვს XIX ს-ის ორსართულიან დიდ ნაგებობას.

ციხის ჭიშკარი მდებარეობს ჩრდილოეთით, ალაზნის მხარეს, ხოლო სათადარიგო გასასვლელი მას აღმოსავლეთით (მდ. თურქოს მხარეს) სასახლესა და მარანს შორის ჰქონია.

ციხის კედლები ორიარუსიანია, ქვედა იარუსი ყრუა, ზემოთა ხის

ბილიკი მებრძოლებისთვის იქნებოდა განკუთვნილი. ზედა იარუსზე სათოფეებია.

ციხის მთავარი კოშკი, რომელსაც სამხრეთ-დასავლეთი კუთხე უჭირავს ორსართულიანი ყოფილა და ქონგურებიანი ბანი ჰქონია. პირველ და მეორე სართულებში ეზოდანაა შესასვლელი. ყოველი სართულის კედლებში დატანებულია სათოფეები. მეოთხე სართულს დამატებით სალოდევებიც აქვს. ჩრდილო-აღმოსავლეთ კოშკის შოლოდ ორი სართულია გადარჩენილი. პირველი სართული ორი მეტრის სიმაღლეზე იწყება და ქვემოთ ამოვსებულია. იქვე შესასვლელთან მარჯვნივ იწყება ზემო სართულებთან დამაკავშირებელი კედლის კიბე. ორივე სართულის კედლებში სათოფეებიანი ნიშებია.

ჩრდილო-დასავლეთ კოშკს ორსართულიანი საცხოვრებელი სახლია მიღებული. ეს კოშკიც სათოფეებითაა აღჭურვილი.

ისტორია ღუშს ციხის აგებასა და მის ამგებზე. ისე კი მისი მშენებლობა XVIII ს-ის შუა პერიოდით ან მეორე ნახევრით თარიღდება.

სიხე-ბალანსები

ფეოდალურ სამყაროში დიდ და პატარა ქვეყნებს შორის ძირითადად ის განსხვავებაა, რომ ერთი სულ თავდასხმასა და მიტაცებაზე ფიქრობს, მეორე თავდაცვასა და გადარჩენაზე. საქართველო, სამწუხაროდ, ამ უკანასკნელთა რიცხვს მიეკუთვნებოდა. მეზობლები კი ყოველთვის მრავალნი და აგრესიულნი იყვნენ. ასეთი უთანასწორო ბრძოლის საბოლოო შედეგი ყოველთვის ქვეყნის ნგრევა, გაპარტახება, გავერანებაა. ვინ იცის, რამდენი სოფელი, ქალაქი და მხარე გაუკაცრიელებულა. სხვა ქვეყნები თუ იზრდებოდა და მათი ტერიტორია ფართოვდებოდა, ჩვენი ტერიტორია მცირდებოდა და ნასოფლარ-ნაქალაქარები მრავლდებოდა. ქართველი ხალხის ასეთ უბედურებას დაემატა XVIII ს-ის მეორე მეოთხედში აღმოსავლეთ საქართველოში შექმნილი განსაკუთრებული პოლიტიკური სიტუაცია.

ამ დროის ქართლ-კახეთში ყოზილბაში თუ ოსმალთა არ ცხრებოდა, ქვეყნის მიტაცებას ლაშობდა. მეფე ვახტანგ VI რუსეთს წავიდა მაშველი ძალისთვის და, როგორც იტყვიან, გამკითხავიც არავინ იყო. ყოველივე ამას თან ერთვოდა მთებიდან ჩამოსული ლეკების განუწყვეტელი თარეში. ქვეყანა ვერ გაუმკლავდა მთიელ ყაჩაღთა მოძალებას, არავინ იცოდა რომელ კუთხეში დაძრწოდა მათი მოთარეშე რაზმები. ლეკებს შორის გამიზნული ზრახვები როდით ამოძრავებდათ; ქვეყნის დაპყრობა აზრადაც არ ჰქონდათ. ისინი იტაცებდნენ სულიერსა თუ უსულოს, რათა შემდეგ ძვირად გაეყიდათ ბაზრებზე. აი, ერთ-ერთი ბელადის მიმართვა ლეკებისადმი, რომელიც ტიპიურად შეიძლება ჩაითვალოს: „სულ

მე გამოყვევით, ქართლსა და კახეთს დავიქერთ და იმდენ ტყვეებსა და საქონელს გაშვებინებთ, რომ შვილი-შვილამდე გეყჩისთ“.

ლევები XVIII ს-ის შუა ხანებში ისე გათამამდნენ, აღარავის ებუებოდნენ: დაპყრდნენ კახეთს, რბევა-აწიოებთა ჩაივლიდნენ ქართლს, ნაძარცვისაგან ხელებს ახალციხის საფაშოში იცლიდნენ და კაკ-ენისელის ლევებში ვადადიოდნენ. ბოლოს ისე გათახებდნენ, ქვეყნის შუაგულში, მცხეთასთან, ზელაზნის ტყეშიც კი ჰქონდათ სადგომი. დაღესტნიდან წამოსულები აქ ბანაკდებოდნენ, შემდეგ ქვეყანას შეესეოდნენ საძარცვეად და ბოლოს ისევ აქ ბრუნდებოდნენ ნაღავლით.

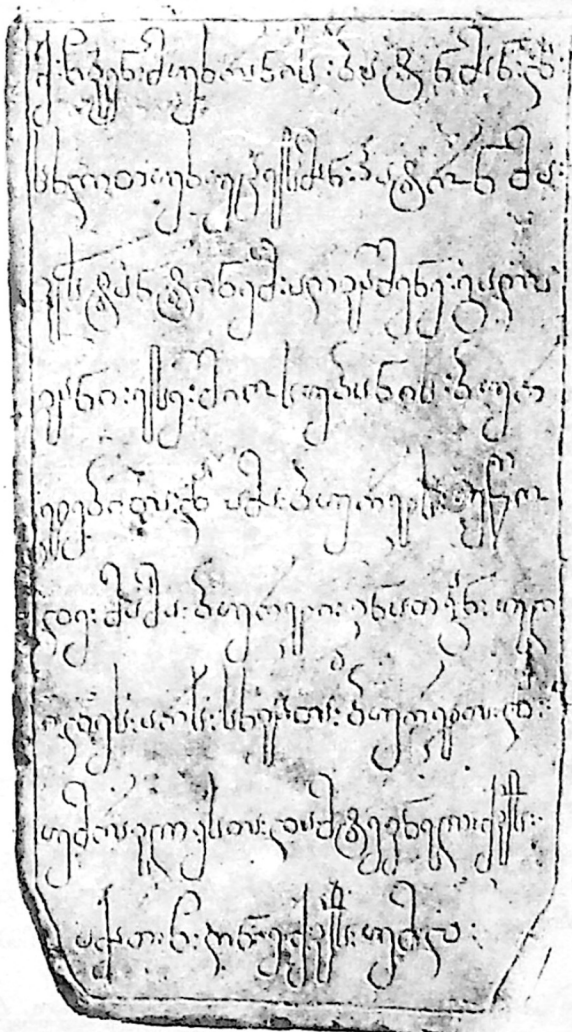
მართალია, ლევებს ხშირად ისე ამოწყვეტდნენ სოლმე ქართველები, ამბის წამლებიც აღარავინ რჩებოდათ, მაგრამ მათი თარეში მაინც ათეულობით წლის განმავლობაში გრძელდებოდა. მემპტიანენი აღნიშნავენ, რომ ხშირად მეფეებმა არ იცოდნენ, სად, ქვეყნის რომელ კუთხეში იდგა ლეკთა რზამები და, როცა კი დროს გამოჩნდნენ, მათ მოსაძებნად და გასანადგურებლად ვადადიოდნენ.

აქ მოვიყვანთ XVIII ს-ის 30-იანი წლების ამბავს: ცენტრალური ქართლის მუპატრონე გივი ამილახვარი პირველ ხანებში ცდილობდა ქვეყნის გამაგრებასა და მოშენებას, მაგრამ ვინ აცდიდა. ბრძოლებში ქართლის შუა ადგილები გაუჟაყრიელდა. ამილახვრის მოთხოვნაზე კასპის მოურავი ასე პასუხობს: „...ვისაც გინდოდეთ, იმას უბოძეთ კასპის მოურავობა. ღმერთმა მშვიდობაში მოახმაროს, კასპელი კაცი სადღა არის, სულ ამოწყვეტილია. თითო ბიჭი სადღაც გარდახოზილა, იმათი პოვნა ვის შეუძლია? ქვეყნის ცენტრში რომ ასეთი ამბავი იყო, განაპირას რაღა იქნებოდა!

გარდა იმისა, რომ ლევები დიდ შენაერთებად დადიოდნენ, არ ერიდებოდნენ პატარა ჯგუფებად სიარულსაც. ეფარებოდნენ ტყეებსა და უცდიდნენ ჟამს, რომ ვინმე ტყვედ ეგდოთ. ამიტომაც მოსახლეობა მუდამ შეიარაღებული იყო, სამუშაოდ მიმავალიც კი იარაღს ხელიდან არ იცლებდა.

ქართლ-კახეთში XVIII ს-ის შუა ხანებში პოლიტიკურ სიტუაციას აუცილებლად უნდა წარმოეშვა დაცვის განსხვავებული სისტემა. ასეც მოხდა. ჩნდება ციხე-გალავანი, ახალი ტიპის სიმაგრე, რომელიც ახლა უკვე მთის წვერზე და ძველად მისადგომ ადგილებზე კი არ შენდება, არამედ შიგ სოფელში ან სოფლებს შორის.

მდ. ქსნის მარცხენა მხარეს, ვაკეზე ღვას ციხე-გალავნის ნანგრევები. აქ იყო მუხრან-ბატონთა უკანასკნელი პერიოდის რეზიდენცია. ციხეს ორი წარწერა აქვს. 1756 წლის წარწერაში სახლთბუცესი კონსტანტინე მუხრან-ბატონი გვაცნობინებს, რომ ეს ადგილი აოხრებული ყოფილა მტრების მიერ, ხოლო მცხოვრებნი - „მიმოდებნულნი“. მან აქ „მოზღუდა“ გალავანი, ხალხი შეკრიბა და დაამკვიდრა. მტრის შემოსევისას არა მარტო სოფელი მუხრანი, რომელსაც მაშინ შიოსუბანი ერქვა, არამედ ახლომდებარე სოფლებიც, თავიანთი მოძრავი ქონებით, გალავანს აფარებდნენ თავს. ისტორიულ ცნობათა მიხედვით, პირველად ამ ადგილზე ციხე XVIII ს-ის ოცდაათიან წლებში აუგიათ. მისი ნაწილები ჩართულია ოციოდე წლის შემდეგ აგებული გალავანში.

მუხრანი. ციხის მთავარი კოშკის წარწერა.

მუხრანის ციხის შშენებელი, კონსტანტინე მუხრან-ბატონი ქვეყნის დიდი მოამაგე და ამავე დროს საუკეთესო მებრძოლი ყოფილა. მას ქალაქის მოურავობაც კი მიუღია, მაგრამ ამის შემდეგ მალე დაღუპულა (იგი მცირე რაზმით მიმავალი ღარისკართან მოულოდნელად მოხეტიალე ლეკის ჯარს წასწყდომია და მუხანათურად მოუკლავთ).

მუხრანის ციხე რთული ნაგებობაა. იგი ორ ნაწილადაა გაყოფილი. პირველი შედარებით პატარაა, გეგმა კვადრატულია. კუთხეებში თითო ცილინდრული კოშკი დგას, შიგნით - ერთნავიანი ეკლესია. მეორე დიდი გალავანი მიდგმულია პირველზე ჩრდილოეთიდან და აღმოსავლეთიდან. აღმოსავლეთით ეზოში ორი ეკლესია დგას.

მცირე გალავანი ფაქტიურად ციტადელის როლს ასრულებდა, აქ იყო მუხრან-ბატონთა სამყოფელი; მეორეში იხიზნებოდნენ მტრის შემოსევისას.

ციტადელში მოხვედრა შეიძლება მხოლოდ დიდი გალავნის გავლით. მის აღმოსავლეთ კედელში განიერი ჭიშკარია, ციხის კედლები ორიათესიანია, ქვედა - სქელი და ყრუა, მასში სათოფეებია დატანებული. იქვე მებრძოლთა ჩამოსადგომი ბილიკი გადის. კედლებს ამთავრებდა მოშრევალებული ქონგურები. ციხე მთლიანად რიყის ქვითაა ნაგები, მხოლოდ ჭიშკარია აშენებული აგურის მოხდენილი წყობით.

ჩრდილო-აღმოსავლეთი კუთხის ცილინდრული კოშკი სხვებზე დიდი და განიერია, მზვერავი სწორედ ამ კოშკის ბანზე იდგა, აქედან თითქმის მთელი სამუხრანო მოჩანდა. ოთხსართულიანი კოშკებიდან პირველი სართული სამეურნეო დანიშნულებისაა, ზედა ორი - საცხოვრებელია, მეოთხე - საბრძოლო ბანია. კოშკში შესასვლელი მეორე სართულიდანაა. მეორე და მესამე სართულების დეკორატიული გადაწყვეტა, ღრმა ნიშნები, დიდი ბუხრები და განიერი თანჯრები იმაზე მიუთითებს, რომ აქ სოფხერენის საცხოვრებელი იყო. სართულებს ჩვეულებრივ ყველა საბრძოლო ელემენტი ახლავს. ბანის მაღალ კედლებში მიჯრითაა განლაგებული სათოფეები, სალოდნები და საზარბაზნები.

სამხრეთ-აღმოსავლეთში კოშკი სამსართულიანია. შესასვლელი პირველ და მეორე სართულებში ცალ-ცალკეა. პირველ სართულს კამაროვანი გადახურვა აქვს. მეორე რვაგვერდა სართულში ღრმა ნიშებია, რომლებშიც სათოფეებია განლაგებული. მესამე სართული საბრძოლო ბანია, მას მაღალი კედლები და ყველა სხის საბრძოლო ელემენტები აქვს.

სამხრეთ-დასავლეთის კოშკიც სამსართულიანია. სართულშუა გადახურვა, ჩვეულებრივ, კამაროვანი კი არ არის, არამედ კოჭოვანია. სისტემა ასეთია: ქვემოთ დამხმარე სართულია, მეორეზე - საცხოვრებელი და მესამეზე - საბრძოლო ბანი. დაახლოებით ასეთივეა მეოთხე კოშკიც.

ისეთ დიდ ციხე-დარბაზს, როგორიც მუხრანი იყო, უნდა ჰქონოდა თავისი ეკლესია. ასეთი გალანის შიგნით ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდგარა ცალწავიანი საყდარი. ფასადი აგურისა და რიყის ქვის მონაცველობითაა ნაგები. მოგვიანებით ეკლესიისათვის დასავლეთით კვადრატული ფორმის ღია, თაღოვანი კარიბჭე მიუშენებიათ და სახურავთან შეერთების ადგილას, კეხზე, პატარა სამრეკლო დაუდგამთ.

ციხის სამხრეთ გალანის გაყოლებაზე, ცენტრალურ ნაწილში, დიდი მარანი ყოფილა. იგი თავდაპირველად კედლებით შემოზღუდული და გადახურული იქნებოდა. მიწაში ჩადგმულია სხვადასხვა ზომის ორმოც-დაათამდე ქვევრი.

დღეს მუხრანის ციხე-გალანის კედლების მეტი ნაწილი დარღვეულია, მაგრამ ნანგრევები გრანდიოზულ შთაბეჭდილებას ტოვებს.

ყვარელი

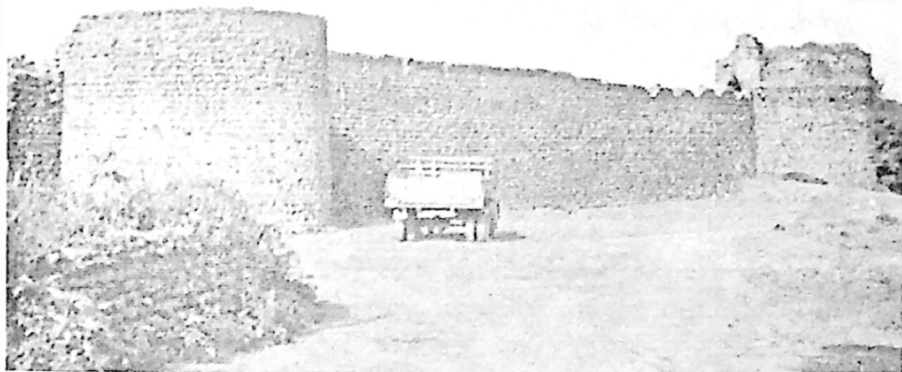
ყვარლის ციხე XVI-XVIII საუკუნეების კახეთში აგებულ სიმაგრეთაგან ერთ-ერთი დიდი ციხეა. გეგმით თითქმის კვადრატულია, ვაკეზე დგას და ყოველ მხარეს ერთნაირი მისადგომი აქვს. ოთხივე მხარე მხოლოდ დეტალებით განსხვავდება ერთმანეთისაგან.

ციხის კუთხეებში ცილინდრული კოშკები დგას. მათ შუაში, გარდა სამხრეთისა, კოშკებია ჩადგმული. ამ კოშკთაგან ჩრდილოეთისა და დასავლეთის - ნახევარწრიული ფორმისაა, აღმოსავლეთისა - სწორკუთხა. ციხის ჭიშკარი ამ სწორკუთხა კოშკის ქვედა სართულშია მოთავსებული. ჭიშკრის თაღოვანი გასასვლელი დაბალი და განიერია. სართული გადახურულია ისრული კამარით. გვერდით კედლებში ღრმა და განიერი ნახევარწრიული ნიშებია, მეორე და მესამე სართულების კედლებში სხვა ელემენტებთან ერთად სათოფეებიც ყოფილა განლაგებული.

კუთხის კოშკები თითქმის ერთი სახისაა. თითოეულ სართულს შესასვლელი ცალ-ცალკე ჰქონია ეზოდან. პირველ და მეორე სართულებს შორის გადახურვა, გარდა მესამისა, ხისა ყოფილა. მესამე სართული კი, გარდა სამხრეთ-აღმოსავლეთისა და სამხრეთ-დასავლეთ კოშკებისა, სფერული გუმბათით არის გადახურული. კედლები უჭირავს ერთ ჰორიზონტზე განლაგებულ ცალმაგ სათოფეებს. კოშკი ბანით მთავრდება.

ციხის შუა კოშკთაგან დასავლეთისას პირველ და მეორე სართულებზე ცალ-ცალკე შესასვლელი აქვს ეზოდან. პირველი სართული სფერული გუმბათითაა გადახურული. კედლებში კი ღრმა ნიშებია სათოფეებითურთ. პირველი სართულიდან კედლის კიბე მიემართება გალავნის ბილიკზე და ბილიკიდან მეორე კართით - მეორე სართულზე. მეორე სართულის გეგმა ექვსგვერდაა. თითოეული გვერდი მაღალი წრიული თაღებითაა დამუშავებული. მათში შესასვლელის პირდაპირ მოწყობილია სათოფეები, კედელში კი ბუხარია სათოფეთი. ჩრდილო ცენტრალური კოშკი თითქმის ანალოგიურადაა გადაწყვეტილი. ციხის მაღალი გალავანი ზოგან ორიარუსიანია, ზოგან - სამიარუსიანი.

კედლები თითქმის ერთნაირადაა ნაგები. მიწიდან დაახლოებით ერთი მეტრის სიმაღლეზე ყრუ კედელია, გარდა ჩრდილო კედლისა, სადაც პირველი იარუსი 4-5 მეტრის სიმაღლეზე იყო. ზედა კედლის ქვედა ჰორიზონტზე ძირს დახრილი მაღალი სათოფეებია, ზემოთ, მათ შუა კი

პირდაპირ ცალმაგი და ორმაგი სათოფე. იგივე სისტემა მეორდება საბრძოლო ბილიკის ზემოთ, მეორე იარუსის კედლებში.

ციხის კედლების მთელ პერიმეტრზე თავისუფლად შეედგო ერთდროულად ემოქმედა ათასამდე მსროლელს. ამას თუ დავუმატებთ შვიდი კოშკის სათოფეებს, მივიღებთ სათოფეთა ისეთ რაოდენობას, რომელიც საშუალებას გვაძლევს წარმოვიდგინოთ ძლიერი გარნიზონი.

ამჟამად დიდად გაზრდილი ქალაქის ტიპის რაიონული ცენტრი ისე მჭიდროდაა შემორკალული ციხეზე, რომ ციხის ხუროთმოძღვართა ჩანაფიქრის მთლიანი აღქმა შეუძლებელია. არ დგინდება, ჰქონდა თუ არა კედლებსა და კოშკებს ქონგურები. თითქმის მოსაზრებელია ციხის მეორე გალავანი და მის ირგვლივ გამავალი არხი.

ამ მეორე გალავანსა და არხზე ლაპარაკია „კალმასობაში“: „იოანე წარვიდა ციხისაკენ და თან გაჰყვა ალავერდის სახლთუხუცესი. რა ციხესთან მივიდა იოანე, იხილა მეორე სხვა გალავანი შემორტყმული და გალავანს გარე არხი. იოანეს დია მოეწონა ეს სიმაგრე და ჰკითხა სახლთუხუცესს: ეს სიმაგრე ვინ გაგიკეთაო? მან უთხრა: იოანე ბატონისშვილმან, რომ მეფე ირაკლიმ იქ უბრძანა ყოფნაო, ოდეს ომარხან მოვიდოდა ოცდახუთი ათასი კაცით ამ ყვარელზედ, მაშინ ეს სიმაგრე გაგიკეთა ბატონისშვილმან, შიგნით გალავანში დედაკაცი და ყმაწვილნი დააყენა და ბურჯებში თოფიანი და მეთოფენი და თვითონ ჯარით და ჩვენ იქ ვიდევით და ესრეთ მაგრად ვიყავით, რომ მოვიდნენ მტრის ჯარნი, ბურსას ვერღა გასცილდნენ, და ორჯერ აქ დაგვესწრო

ჩვენს გაჭირვების დღეს, და ღმერთის გარდა იმან დაგვიხსნა იმ მტერთ ტყვეობისგან. და ახლა ქიზიყს ბრძანდება კიდევ ომარხანის პირდაპირ“.

ციხის მეორე გაღრმავანი ოციოდე მტერთი ყოფილა დაშორებული პირველს. ამ გაღრმავანის ფრაგმენტები შემორჩენილია დასავლეთით. არსებული კედლების მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, ამ დამატებით კედელსაც პირველის მსგავსი სათითვეკი ექნებოდა.

ყვარლის ციხეს თარიღი არა აქვს. თუმცა იგი ტიპურია XVIII ს-ის შუა ხანებისათვის. ყვარლის ციხის შესახებ ბევრი რამ არ ვიცით, მაგრამ არსებობს ერთი მეტად საყურადღებო ცნობა, რომელიც კარგად განსაზღვრავს მის დანიშნულებასა და გამძლეობას. XVIII ს-ის 50-იან წლებში ხშირი იყო ლეკთა შემოსევა. ერთ-ერთი შემოსევისას ლეკებს 1754-1755 წლებში მეთაურობდა ხუნძახის ბატონი ნურსალ-ბეგი. ლეკებმა მჭადიჭვართან პირველი ბრძოლა რომ წააგეს, მეორისთვის უფრო მოემზადნენ. ლეკების გაერთიანებული ჯარი კახეთს გადმოვიდა და ყვარლის ციხეს შემოადგა. ქართლ-კახეთის ლაშქარმა მტრის ჯარბ ძალებთან პირდაპირ შეებმას თავი აარიდა და სხვა ტაქტიკას მიმართა: რჩეული რაზმები მოუსიეს ლეკების იმ მხარეებს, რომელთა მფლობელებიც ყვარელთან იდგნენ. ასეთმა ტაქტიკამ გასჭრა. ლეკების ბელადებმა ყვარლის ციხეს ნელ-ნელა მოხსნეს ალყა და თავიანთი მხარეების დასაცავად გაბრუნდნენ. ქართველებმა მაშველი რაზმიც შეგზავნეს ციხეში, რათა მეციხოვნენი მაგრად მდგარიყვნენ, ბოლოს ალყა მთლიანად მოიშალს.

ამ ამბავთან დაკავშირებით მემატინე გვამცნობს: მოკავშირე ჯარელებმა თურმე უსაყვედურეს ხუნძახის ბატონს: „ჩვენ აქ უბრალოდ ერთ ციხეზე ვიღალებით და ჩვენს სახლებს კახი ბატონი აოხრებსო“. ხუნძახის ბატონმა ამაზე უპასუხა: „აგერ ამ ციხეს ავიღებთ, კახეთიც ხელთ დამჩრებო და თქვენს გარჯასაც გადავიხდით“. ყვარლის ციხის მნიშვნელობაზე მოუთითებს შემდეგი ცნობა: „თუ მტერი ამ ციხეს აიღებს, გაღმა მხარი ხელთ დარჩება და რახან გაღმა მხარს იშოვნინ, კახეთის შოვნაც გაუადვილდებათო, მერე დასუსტებულს ქართლს რითღა შევიმაგრებთო“.

ამ ამონაწერებიდან ნათლად ჩანს, თუ რა დიდი მნიშვნელობა ჰქონია გაღმა მხარისა და მთლიანად კახეთისათვის ყვარლის ციხეს. ყვარლის ციხის შემდგომი ისტორია უცნობია. ეტყობა, იგი ბოლომდე შერჩა ფეოდალურ საქართველოს.

კახეთის ტერიტორიაზე ციხე-გალაგენები უზგადაა. ერთ-ერთი მათგანი, საშუალო ზომის სიმაგრე, დგას სოფელ ნათარეულში (თელავის რაიონი). თვით სოფელი მდინარე ალაზნის მარცხენა მხარესაა.

მჭიდროდ დასახლებული სოფლის შუაში ციხეა აღმართული.

ისტორიული წყაროები ციხეზე არაფერს გვაძენობენ და აღარც წარწერაა შემორჩენილი ძეგლზე. ისე კი ცნობილია, რომ ეს ტერიტორია ჭავჭავაძეების კუთვნილება იყო. ცხადია, ციხეც მათი იქნებოდა.

კვადრატს მიახლოებული ციხის სიგრძე-სიგანე ას მეტრამდეა. ჩვეულებისამებრ ციხის კუთხეებში ცილინდრული კოშკები დგას. ნანგრევებიდან ირკვევა, რომ ჭიშკარი დასავლეთით უნდა ყოფილიყო.

ციხის კედლები ორიარუსიანია. ქვედა და ზედა იარუსები საშუალოდ 2.5 მეტრის სიმაღლისაა. ქვედა იარუსი მთლიანად ყრუა, ზედა კი - საბრძოლო. საბრძოლო ბილიკი ქვის თაროსა და ხის მასალისაგან იყო გაკეთებული.

ზედა იარუსის კედლებში ცალმაგი და შეწყვილებული სათოფეები ჩარიგებული, რომლებიც ერთ პორიზონტზე ახლო-ახლოს მდებარეობს.

კუთხეებში მდგარი ოთხივე კოშკი მეტ-ნაკლებად დაზიანებულია. ამათგან მთავარი კოშკი საშრეთ-დასავლეთისაა. იგი სხვებზე მაღალი უნდა ყოფილიყო. ნათარეულის კოშკებიდან უკეთ შერჩენილი კოშკი ოთხსართულიანია. საშრეთ-დასავლეთის კოშკიდან მხოლოდ ორი სართულია გადაჩენილი, მაგრამ ალბათ აქაც ოთხი სართული იქნებოდა.

საშრეთ-დასავლეთის კოშკში, სხვა კოშკების მსგავსად, პირველ და მეორე სართულებზე ცალ-ცალკეა შესასვლელი. პირველ სართულში სინათლე აღწევს მაღლა მდებარე ორი სარკმლიდან. კოშკის სქელ კედლებში განლაგებულია დიდი ზომის ოთხი ნიშა. ნიშებში შეწყვილებული სათოფეებია მოწყობილი. შესასვლელის პირდაპირ ბუხარია, ხოლო მის მარჯვნივ ვიწრო კარია კიბის უჯრედში მოსახვედრად. ეს კიბე მეორე სართულზე აღის. იქიდან იმავე სახის კიბეებით ზემო სართულთან იყო კავშირი. ზედა სართულები, პირველის მსგავსად, სათოფეებითა და ბუხრებით იყო გაწყობილი.

საშრეთ-აღმოსავლეთის კოშკი დიამეტრით მცირედ ჩამოუვარდება აღწერილს. მისგან დარჩენილია მხოლოდ პირველი სართული და სარდაფი. ნანგრევებს ეტყობა, რომ ეს კოშკიც სხვების მსგავსი ყოფილა.

ასეთივე უნდა ყოფილიყო აღმოსავლეთის კოშკი, რომელიც ოთხსართულ-
ლიანი ჩანს.

სხვებზე უკეთაა მოღწეული ჩრდილო-დასავლეთის კოშკი. აქ მეოთხე
სართულიც კი არის გადარჩენილი. აღბათ ეს კოშკიც ჭონგურებიანი
ბანით დამთავრდებოდა. კოშკს პირველ და მეორე სართულებში
ცალ-ცალკე აქვთ შესასვლელი. სართულებს შორის გადახურვა, სხვა
კოშკების მსგავსად, კოჭოვანია. სხვადასხვა სართულზე ზოგან ხის კიბეა,
ზოგან კიდეც კედლის კიბე. ზედა სართულებს თითო ბუხარიც ახლავს.
მეოთხე სართული სხვებზე რთულია; კედლებში სათოფეებთან ერთად
ხუთი ნისკარტა ფორმის სალოდეა განლაგებული. ციხე მთლიანად რი-
ყის ქვითაა ნაგები. ალაზნის მარცხენა მხარეს, ციხე-გალავნების განლა-
გება დასახლებულ პუნქტებში თითქმის ერთ ხაზზე შექცევლად სახელმ-
წიფოს ერთიან ღონისძიებაზე მიგვითითებს XVIII ს-ის შუა ხანებიდან.
კახეთში ლეკთა გამუდმებული თარეშის წინააღმდეგ მიღებულ მრავალ
ღონისძიებას შორის, ერთ-ერთი იყო ციხეების, გალავნებისა და კოშკე-
ბის გეგმიანი მშენებლობა.

შეილდა

შილდა დიდი სოფელია ყვარლის რაიონში. მის ტერიტორიაზე
არაერთი არქიტექტურული ძეგლია შერჩენილი. მათში გამოირჩევა ცი-
ხე-გალავანი.

გალავანი აუგიათ მდინარე ჩელთის (მდ. ალაზნის მარცხენა შენაკა-
დი) მარცხენა ნაპირზე. ამ ციცაბოზე მდგარი ციხისათვის მდინარეს ძი-
რი გამოუთხრია და ერთი კედელი მთლიანად წაუღია.

ციხის კუთხეებში ცილინდრული კოშკები მდგარა. სამხრეთისა და
დასავლეთის კედლების ცენტრებში კი სწორკუთხა კოშკებია აღმართუ-
ლი. ციხეში შესასვლელი მოწყობილია სამხრეთის კოშკის პირველ
სართულზე. ეს კოშკი გასულ საუკუნეში საცხოვრებლად გამოუყენებიათ
და ამიტომ მეორე და მესამე სართულები ძლიერ სახეშეცვლილია.
კოშკის პირველ სართულს კამაროვანი გადახურვა აქვს, ზედა სართუ-
ლებს კი - კოჭოვანი. კოშკის ზედა სართულების კედლებში სათოფეე-
ბის გარდა განლაგებულია სამეურნეო დანიშნულების ნიშები, ბუხარი და
სხვა. კოშკის შიგნითა კუთხეებში შეწყვილებული სათოფეებია მოთავე-

სებულო. ეს სათაფრები დატანებულია კონკრეტული შემთხვევისათვის. კერძოდ. როდესაც მტერი ჭიშკრის გარეთა კარში შემოსვლას მოახერხებდა და შიდა კარის აღებას შეუძლებოდა, სწორედ ამ შემომწყვდეულთა წინააღმდეგ მიგნიდან ოთხი თოფი ამოქმედდებოდა. ეს კოშკი მთელი კორპუსით გალანის გარე ხაზზეა გატანილი, რაც დაცვის სიმარჯვისათვისაა გაკეთებული. საშრეთის ხაზზე სამი კოშკი გამოდიოდა, მათ შორის მანძილები ისე იყო გამოთვლილი, რომ ციხის გარეთ ე.წ. მკვდარი წერტილები არ რჩებოდა. ასეთ შემთხვევაში მანამ დამცველებს ტყვია-წამალი არ გამოეყოფოდათ, გალანთან მტერი ვერ მივიდოდა.

მეორე პირამიდული კოშკი, რომელიც დასავლეთის კედლის შუა დგას, ძირითადად აღწერილის მსგავსია. პირველი სართული აქაც გასასვლელია. მაგრამ იგი სათადარიგოა. ჩვეულებრივი კარი საშრეთის კედელშია. იგი მოჩთულია სწორკუთხედში ჩასმით და კბილანა კარნიშით. კოშკის პირველი სართული ცილინდრული კამარითაა გადახურული. ციხის ეზოში გასასვლელი კარი აღმოსავლეთის კედელშია გაჭრილი. აქ რაღაც გადაკეთებასთან გვაქვს საქმე. შესაძლოა კოშკი მეორე სამშენებლო ფენას ეკუთვნოდეს. დასავლეთის კედელში ჩართულ კიბეს მეორე სართულზე ავყავართ. ზედა სართულებიც გადაკეთებულია, მაგრამ ეტყობა, რომ ისიც სხვების მსგავსად საბრძოლო-საცხოვრებელი იყო.

ციხის კუთხეებში აღმართული ცილინდრული კოშკებიდან ყველაზე უკეთაა მოღწეული საშრეთ-აღმოსავლეთისა. მის პირველ და მეორე სართულებს ცალ-ცალკე ჰქონდათ შესასვლელი ეზოდან. პირველი სართულის კედლები ყრუა. მეორე და მესამე სართულების კედლებში სათაფრებია განლაგებული. მეოთხე სართულის კედლების შერჩენილ ქვედა ნაწილებში განლაგებულია ექვსი სალოდე.

ჩრდილო-აღმოსავლეთის კოშკი აღწერილის მსგავსი ყოფილა. მისი ერთი მხარე მდინარეს წაუღია და დარჩენილა ჩამორღვეული სამი სართული.

ციხის გალანანი ორიარუსიანია და საკმაოდ მაღალიცაა. აქაც საბრძოლოდ მეორე იარუსია განკუთვნილი, მაგრამ პირველ იარუსის კედელშიც სათაფრებია. მეზობელთა ბილიკი ზედ პირველი იარუსის კედლის თავზეა, რადგან მეორე იარუსის კედელი პირველისაზე თხელია. აქ გამოყენებულია კედლების სიგრძის სხვაობა, ასეთი რამ იშვიათობაა.

ციხეს აღმოსავლეთის კედლის შუა კიდეც ერთი სათადარიგო კარი ჰქონია ისრული თაღით გადახურული.

ციხის შესახებ მემკვიდრე არაფერს გვიყვება. გადმოცემით კი ციხე ვახუშტისშვილებს ეკუთვნოდათ და როგორც ქართლ-კახეთის ყველა ციხე-გალავანი, ესეც აგებულია XVIII ს-ის შუა ხანებიდან ამ საუკუნის ბოლომდე.

იყალბო

იყალბოს განთქმული ანსამბლის ახლოს. იმავე სახელის სოფელში, თელავის ჩრდილოეთით, 7-8 კმ-ზე არის ციხე-გალავნის ნანგრევები.

XVIII ს-ში ეს სოფელი მაყაშვილებს ეკუთვნოდათ და ციხეც მათი აგებული იქნება. ციხის ფუნქციის დაკარგვის შემდეგ, მის ეზოში ორი შენობა აუფიქსირა და მათში ახლაც ცხოვრობენ. ციხე ისეა დაზიანებული, რომ მისი თავდაპირველი სახის აღდგენა შეუძლებელია. როგორც ასეთ გალავნებში გვხვდება, ციხის გეგმა თითქმის კვადრატულია. მის კუთხეებში ცილინდრული კოშკები მდგარა. გალავნის დასავლეთის ერთი ფრაგმენტის მიხედვით ირკვევა, რომ მისი სიმაღლე ექვს მეტრს აღემატებოდა. აქაც ქვედა იარუსი ყრუა, ზედა იარუსზე კი ცალმაგი და ორმაგი სათოფეები ყოფილა განლაგებული. მათ შორის გამავალი მებრძოლთა ბილიკი სანახევროდ ქვისაა. ცხადია, მისთვის დამატებული იქნებოდა ფიცარნაგი.

გალავნის ტერიტორია ერთი კედლითაა შუაზე გადატიხრული. შენობა იგი თავდაპირველი არც იყოს.

კოშკებიდან უკეთაა შემორჩენილი ჩრდილო-აღმოსავლეთისა. იგი გადაკეთებულია, მაგრამ მაინც ირკვევა, რომ კოშკის ორივე სართულს ცალ-ცალკე ჰქონია კარი ეზოდან. პირველი სართულის კედლებში, რადგან იგი დამზარე იყო, მხოლოდ ორი სათოფეა. კარის პირდაპირ აქაც ბუხარია, გვერდებზე კი მცირე ზომის ორ-ორი ნიშაა. მეორე სართულზეც კარი და ბუხარი ქვედას მსგავსადაა გადაწყვეტილი. სათოფეები კი გაცილებით მეტია.

დაახლოებით ასევე ყოფილა გადაწყვეტილი სამხრეთ-დასავლეთის კოშკი. როგორც ეტყობა, ოთხივე კოშკს შესასვლელები პირველ და მეორე სართულებზე ჰქონიათ. აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ გალავნების დამცველი თითო სათოფე მოთავსებულია თითქმის ჰერკულეს. ასეთი გადაწყვეტა, ცხადია, ნაკარნახევი იმით, რომ პირველი სართული

მიწასთან ახლოს იყო. ამიტომ ალყის შემთხვევაში სათოფე თუ დაბლა იჭნებოდა, მტერსაც გაუადვილდებოდა მისი გამოყენება. მეორე სართულის კედლების შერჩენილ ქვედა ნაწილში ჩანს ბუსარი და ძირს დაჭანებული ექვსი სათოფე.

სამხრეთ-დასავლეთის კოშკიც აღწერილების მსგავსია, მხოლოდ აქ მესამე სართულიცაა აღვიწხე. ყველა სართულზეა სათოფეები.

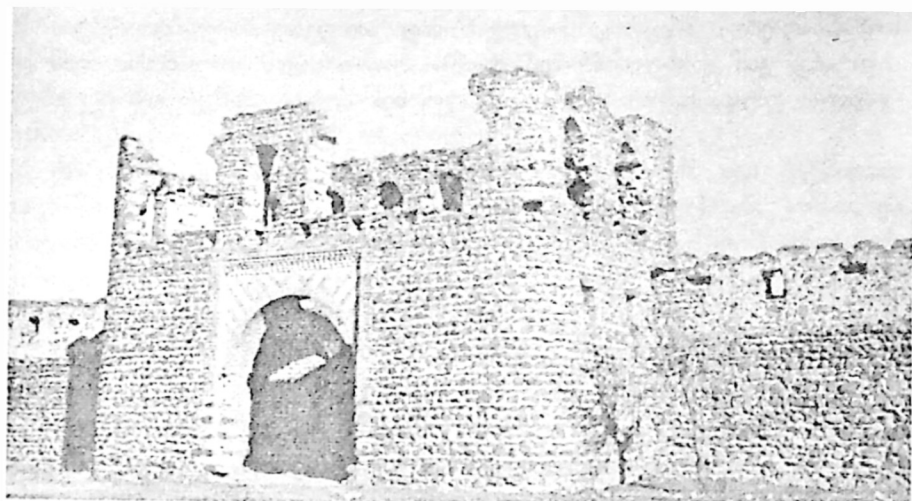
ჩრდილო-დასავლეთის კოშკიდან მხოლოდ პირველი სართულია გადარჩენილი. ამ მხარეს გარედან მიწა დაბლაა, ამიტომ პირველი სართული ისეა გადაწყვეტილი, როგორც სხვების მეორე სართული. აქაც სხვა კოშკების მსგავსად სართულშუა გადახურვა ხისაა.

ციხის ისტორია უცნობია. სათოფეებისა და სხვა დეტალების მიხედვით XVIII ს-ის შუა ხანებში უნდა იყოს აგებული.

ქოლაგირი

სოფელი ქოლაგირი მდებარეობს ბოლნისის რაიონში, მარნეულიდან 15 კმ-ზე. აქ არის ფეოდალური საქართველოს ერთი უკანასკნელი სიმაგრეთაგანი, ქოლაგირის ციხე-გალავანი. იგი აგებულია ერეკლეს მეუღლის, დარეჯან დედოფლის მიერ 1788-1798 წლებში. ციხის დანიშნულება იყო სამხრეთიდან ქვემო ქართლზე მიმავალი გზისა და ამავე დროს ახლომახლო სოფლების მოსახლეობის დაცვა საჭიროების დროს. როცა მტრებს ამ ციხის მშენებლობის დაწყება გაუგიათ, ხელის შეშლა განუზრახავთ და რამდენჯერმე თავდასხმა მოუწყვიათ. საჭირო შექმნილა სპეციალური დაცვა, რომელიც მომზდურთ საკადრისს პასუხს გასცემდა. ციხე აშენდა, მაგრამ მას ქვეყნის დაცვისათვის სამსახური ცოტა ხანს მოუხდა. რუსეთთან შეერთებიდან სამიოდე წლის შემდეგ ქოლაგირის ციხემ, სხვა ციხეებთან ერთად, დაკარგა თავისი ფუნქცია.

ციხე დგას მდ. ხრამის მარცხენა ნაპირას, ვაკეზე. მისი გეგმა კვადრატულია და მეტად ვრცელი ტერიტორია უჭირავს. კუთხეებში დიდი ზომის ცილინდრული კოშკები დგას. ამას გარდა, გალავანს სამხრეთითა და ჩრდილოეთით ხუთ-ხუთი ნახევარცილინდრული კოშკი მიუყვება, ორ დანარჩენ მხარეს კი ოთხ-ოთხი ასეთი კოშკი. იმავე მხარეების ცენტრებ-

ქოლაგირი, კარიბჭის კოშკი ეზოდან.

ში დგას ოთხკუთხა კოშკები, რომელთა ქვედა სართულებზე ციხის ჭიშკრებია მოწყობილი. კოშკთაგან ყველაზე დიდი აღმოსავლეთისაა და მთავარი შესასვლელიც სწორედ აქედან იყო.

მთავარი ჭიშკრის კოშკი სამსართულიანი რთული ნაგებობაა. პირველ სართულზე თაღოვანი გასასვლელია. მის ორივე მხარეს მეორე სართულზე ასასვლელი კიბეებია. აქ რამდენიმე ოთახია. მესამე სართული უფრო მრავალფენოვანია, იგი აღჭურვილია საცხოვრებელი და საბრძოლო ელემენტებით.

კუთხის კოშკები ერთნაირადაა გადაწყვეტილი. ოთხი სართულიდან მეორეს და მესამეს კამაროვანი გადახურვა აქვს, მეოთხე ქონგურებიანი ბანია. სართულების კედლებში განლაგებულია: სარკმლები, ნიშები, ბუხრები, სათოფეები და სხვ. ბანი მხოლოდ საბრძოლო იყო, რომლის კედლებში მხოლოდ საზარბაზნეები, სალოდეები და სათოფეებია.

ციხის კედლების ორი იარუსიდან ქვედა ყრუა, ზემოთ კი სათოფეებია ჩამოწყობილი. საბრძოლო ელემენტები უზვადაა კედლების გასწვრივ მდებარე კოშკებშიც.

შშენებლებს ციხის მორთვაზეც უზრუნვიათ. შესანიშნავადაა მორთული მთავარი შესასვლელის ფასადები, რომლებზეც გამოირჩევა მიჯაჭვული ლომების ბარელიეფები.

კოშკები

კოშკი, უპირველეს ყოვლისა, დამოუკიდებელი სახეა სიმაგრისა, მაგრამ ამასთანავე ყოველი სახის სიმაგრის შემადგენელი ნაწილიცაა. ჩვეულებრივ ერთი ან რამდენიმე კოშკი ახლავს ციხეს, ციხე-ქალაქს, ციხე-დარბაზს და გალავანს.

ქვეყნის დაცვაზე მზრუნველნი ფიქრობდნენ საერთო სისტემის შექმნაზე და არა ცალკეულ უჯრედებზე. დაცვის საერთო სისტემა კი კოშკების გარეშე წარმოუდგენელია. კოშკი დაცვის საერთო ხაზის, მისი რგოლების მაკავშირებელია. ქვეყნად იმდენი ციხის აგება შეუძლებელია, რამდენიც საჭიროა ერთმანეთთან უწყვეტი ჯაჭვის შესაქმნელად. დიდ სიმაგრეებს შორის სიმაგრის პატარა ელემენტებია საჭირო, რომ სიგნალი, ცნობა გადაიცეს. იგი თვალის მისაწიერზე მაინც უნდა მდგარიყო. ციხეებში თუ გარნიზონი იდგა, კოშკებში ყარაული, მზვერავი მაინც უნდა ყოფილიყო. ასეთ ვითარებაში საზღვარზე დანთებულ კოცონს მომდევნო შეესიტყვებოდა და ასეთი ხაზის ბოლოს მეფე ბრძანებას გასცემდა მტრის გასანადგურებლად.

კოშკი ყოველი სიმაგრის ერთ-ერთი ელემენტია, დიდ სიმაგრეს აუცილებლად უნდა ჰქონოდა ისეთი ადგილი, სადაც ძალთა კონცენტრაციის საშუალება იქნებოდა. სიმაგრეებში ასეთი ნაგებობა სწორედ კოშკი იყო. ანტიკური დროიდან მოყოლებული საქართველოს ტერიტორიაზე არ არის სიმაგრე, რომელსაც ერთი კოშკი მაინც არ ჰქონდეს. სად, რამდენი და როგორი კოშკი უნდა აგებულიყო, ეს ყოველი კონკრეტულ შემთხვევაში ცალკე წყდებოდა.

აქვე უნდა აღინიშნოს კიდევ ერთი გარემოება. კოშკი შეიძლება იყოს საყარაულო, რომელიმე სიმაგრის შემადგენელი ნაწილი და აგრეთვე საცხოვრებელ-თავდაცვითიც.

საცხოვრებელ-თავდაცვითი დანიშნულების კოშკები ციხე-დარბაზთა და სხვა ანსამბლთა ნაწილი იყო. მშვიდობიანობის დროს შიგ მებატრო-ნეები ცხოვრობდნენ, მტრის შემოსევისას კი მათ თავდასაცავად იყენებდნენ.

რაც შეეხება ცალკე მდგარ საცხოვრებელ კოშკს, იგი მეტწილად დაკავშირებული იყო ამა თუ იმ საცხოვრებელ კომპლექსთან. კოშკის ეს სახეობა შესაძინევად ვრცელდება XVII ს-დან, ხოლო მომდევნო ს-ის ქართლ-კახეთში საკმაოდაა დამკვიდრებული, რაც გაზუდმებული შიშა-ნობის შედეგია.

საქართველოს ტერიტორიაზე სადაზვერვო თუ სხვა ხასიათის კოშ-კი ასობითაა. აქ ვისაუბრებთ მხოლოდ რამდენიმეზე.

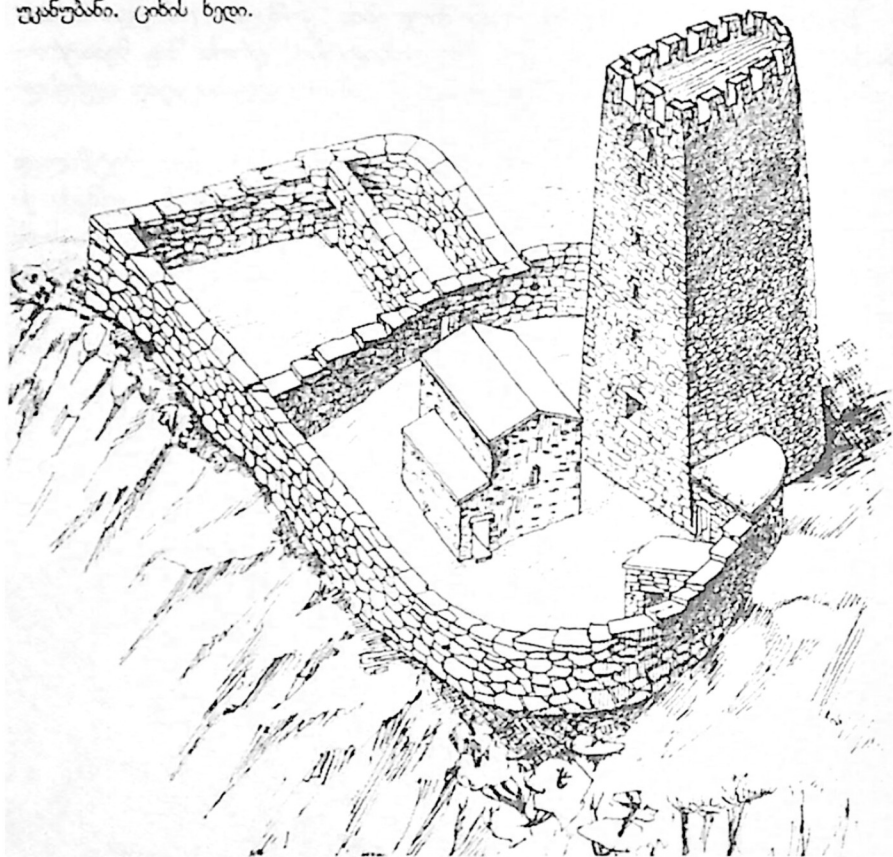
უკანუბანი

ქსნის ხეობის მარჯვენა შენაკადის ცხრაძმის წყლის სათავეში ახალგორის რაიონში მდებარეობს სოფელი უკანუ-ბანი, რომლის ტერიტორიაზეც დღემდე შემორჩენილია ერთი კოშკი და ერთი ციხე. ციხე ამ ხეობის ჩამკეტი ყოფილა, იგი საკმაოდ მტკიცე სიმაგრე იყო. ამ ადგილას თავდაპირვე-ლად კოშკი აუფიათ, შემდეგ იქვე აუშენებიათ მცირე ზომის ეკლესია, ბოლოს კი მათ ირგვლივ ციხე გაჩენილა.

ციხეში ჩართული კოშკი-ცა და ცალკე მდგარიც მიე-კუთვნება ე.წ. ზურგიან კოშ-კებს. ასე უწოდებს მათ ხალ-ხი, რადგან ამ ნაგებობებს ერ-თი შხარე მომრგვალებული

უკანუბანი. კოშკი აღმოსავლეთიდან.

აქვს. როგორც წესი, ეს მომრგვალებული მზარე, ე.ი. ზურგი მიქცეულია მთისკენ, ხოლო სწორი ნაწილი მდინარეს დაჰყურებს.

ზურგიანი კოშკი წარმოშობილი უნდა იყოს ადრეფეოდალურ ხანაში. მას იშვიათად აშენებდნენ მომდევნო საუკუნეებში, მაგრამ გამოჩენილია სახით, ვხვდებით მოგვიანებითაც. ნაგებობის ეს ტიპი გავრცელებულია მთიულეთში, ხევსა და შიდა ქართლის ტერიტორიაზე მტკვრის მარცხენა მხარეს ლიახვის ხეობის ჩათვლით.

უკანუბნის ექვსსართულიანი კოშკი დიდია და ორი-სამი მეტრი სისქის კედლები აქვს. კოშკის ქვედა ნაწილი ყრუა, ერთადერთი კარი მოთავსებულია პირველ სართულზე ოთხი მეტრის სიმაღლეზე. ასე მალა მოწყობილ კარზე ჩვეულებრივ მიღებული იყო ხის გადასატანი კი-

ბე. მტრის შემოსევის დროს ამ კიბეს შიგ შვიტანდნენ. თუ შეტანა არ ხერხდებოდა, წვადნენ რომ მტერს მით არ ესარგებლა.

კოშკი სამი მხრიდან ყრუა. სარკმლები და ერთადერთი კარი განლაგებულია მდინარისკენ მიქცეულ სწორ კედელში. არც ხის სართულშუა და არც ბანური გადახურვა შემორჩენილა.

კოშკის თავდაცვითი ელემენტები არა აქვს. შესაძლოა, იგი მშვიდობიან დროს საცხოვრებლად იყო გამოყენებული, ან მხოლოდ მტრის შემოსევის დროს შედიოდნენ შიგ. ამ უკანასკნელ შემთხვევაში წყალსა და სანოვავს, ალბათ, პირველი სართულის იატაკქვეშ, უზრეოდ ბად დაყოფილ სარდაფში ინახავდნენ. კოშკზე მომდგარ მტერს კი ბანიდან იგერიებდნენ, რომლის გვერდები სანახევროდ ღია იყო.

უკანუბნის კოშკი ერთი პირველთაგანი უნდა იყოს ამ ტიპის კოშკთაგან. მისი დათარიღება შეიძლება V-VI საუკუნეებით.

ჯეგო მღეთი

არაგვის ხეობაში, იქ სადაც სამხედრო გზა ტოვებს მდინარეს (დუშეთის რაიონი), მდებარეობს გაშლილი სოფელი მღეთი. მის ზედა ნაწილში განცალკევებით რამდენიმე სახლი დგას და მათ შორის აღმართულია მასიური კოშკი. კოშკის ირგვლივ ნანგრევებია და მცირე გალავნის კვალიც მოჩანს.

კოშკი, სხვა კოშკებთან შედარებით, კარგადაა შენახული. ესეც ზურგიან კოშკებს მიეკუთვნება, მაგრამ გვიანდელი დროისას. იგი აგებული უნდა იყოს XVI ს-ის მეორე ნახევარში ან XVII ს-ის დასაწყისში.

კოშკი სამართულიანია. პირველი სართული იწყება ოთხი მეტრის სიმაღლეზე და მის იატაკქვეშ მოწყობილია ორი ღრმა ორმო, რომლებსაც საბრძოლო იარაღის შესანახად და სამეურნეო დანიშნულებისათვის იყენებდნენ. პირველი სართულის კედლებში კარის გარდა მოთავსებული იყო სათოფეები. ასევე, ზედა ორი სართულის კედლებში განლაგებულია ცალმაგი სათოფეები, მესამე სართულზე, სხვებისგან განსხვავებით, მოთავსებულია მცირე ზომის კარი, რომელიც შვერილ აივანზე გადის. მისი გამოყენება შეიძლებოდა სალოდელად.

ინტერესს იწვევს ხის კონსტრუქციის სართულშუა სისტემა. ხის კო-

ზემო მღვთი. ზურგიანი კოშკი.

ქეები ერთმანეთზე
მჭიდროდაა მიწყობილი
მათზე. დალაგებულია
ბრტყელი ფილები და
დაყრილია მაგრად
დატკეპნილი თიხა.

კოშკის ფასადები
დიდი ქვების კარგი
წყობითაა შესრულებუ-
ლი. სახურავი კი ორი-
გინალურადაა გადაწყ-
ვეტილი, რომლის
გვერდები საფეხურისე-
ბურადაა გადახურული
და ზურგისკენ ნახე-
ვარწრედ მთავრდება.

კოშკს ეტყობა
მტრის ხელი, წინიდან
ქვედა სართულში გა-
მონგრეულია საკანი და
აქა-იქ გვერდებიც.

ხალა

არაგვის ზედა წელში სოფ. ქვეშეთთან იწყება ვიწრო ხეობა, რომე-
ლიც რამდენიმე კილომეტრზე ორ შვერილ კლდეს შუაა მოქცეული;
შემდეგ კი ხეობა იშლება საკმაოდ დიდ ფართობზე. მთავარიანი ადგი-
ლი რამდენიმე კილომეტრზე გრძელდება და შემოფარგლულია მეტად მა-
ღალი მთებით. ეს ფართობი მთლიანად ალბური ზონაა და ხეები
შხოლოდ ხეობის ძირში ღრმად მიმავალი მდინარის ნაპირებზეა.

ხეობა თავისთავად ძნელად მისადგომია. მიუხედავად ამისა, სხვადასხ-
ვა დროის მესვეურთ დიდი და პატარა სიმაგრეები მაინც უშენებიათ.
უკანასკნელი პერიოდის გამაგრება კი ხეობის დასაწყისშია, ხეობის ვიწ-
რო კარის ჩასაკეტად. გამოყენებულია მაღალი კლდის შეღრმავება და

მასზე კედელი გრძელდა მიშენებული. კედელში დატანებულია სათოფეები. ცხადია, ხეობაში მტერი ამ გამაგრებული პუნქტის აუღებლად სიღრმეში ვერ შევიდოდა.

ისტორიკოს ვახუშტი ბაგრატიონის ცნობით, ხადას ხეობაში ყოფილა 60 კოშკი. ამ ოციოდე წლის წინათ, ჩვენმა ექსპედიციამ აღრიცხა 36 კოშკი. თუ XVIII ს-ის პირველ ნახევარში, ე.ი. ვახუშტის დროს, აქ 60 კოშკი მდგარა, არ არის გამორიცხული, რომ ამ ხნის განმავლობაში დანარჩენი დანგრეულიყო. საერთოდ ცნობილია, რომ ასე პატარა ტერიტორიაზე ამდენი კოშკი ერთად თავმოყრილი გვხვდება მხოლოდ სვანეთში.

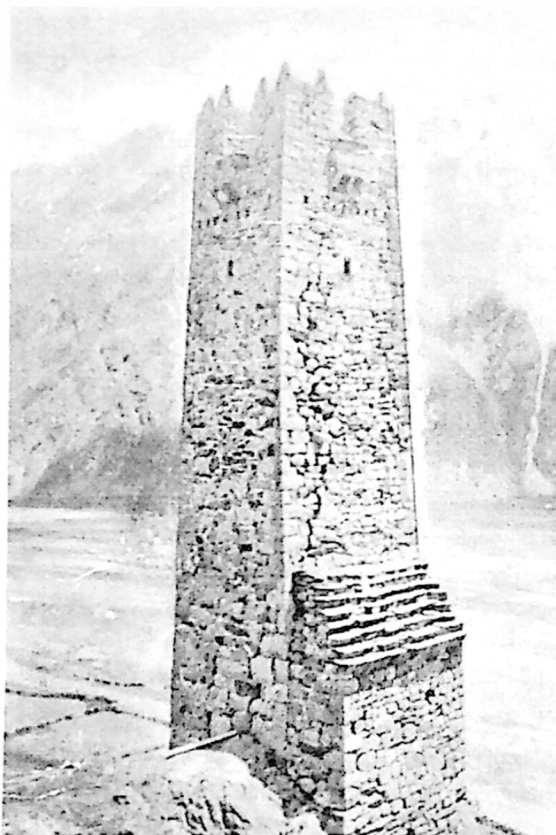
ამ ხეობის კოშკების უმრავლესობა ე.წ. ზურგიანია და აგებულია ცეცხლსასრული იარაღის შემოღებამდე დიდი ხნით ადრე. ყველა გვიანი კოშკი პირამიდული ფორმისაა. აქედან სოფ. წყერეში მდგარი კოშკი სხვებზე უკეთაა შემონახული.

სოფ. წყერე მდებარეობს ხეობის ბოლოს. აქ ორი კოშკი დგას. აქედან ერთი უკეთაა შენახული, მეორე - ნაწილობრივ. სავარაუდოა, რომ ეს კოშკები ეკუთვნოდა რომელიმე გვარს ან ოჯახს და სრულებითაც არ იყო საერთო სადაზვერვო დანიშნულების.

შიგ სოფელში დგას უკეთ დაცული კოშკი და მის ირგვლივ სახლებია გაშენებული. პირველი სართული იწყება სამი მეტრის სიმაღლეზე. მისთვის გვიან მიუშენებიათ ქვის კიბე. შიგ, სამივე სართულის კედლებში მოწყობილია სათოფეები, ხოლო მესამე სართულზე დამატებით სალოდეებიცაა. სალოდე თითოა ყოველივე კედლის ცენტრში. ეს კოშკი, იქვე, ჩრდილოეთით მდგარ მეორე კოშკთან ერთად, თარიღდება XVII საუკუნით.

ფანშეტი

სოფელი ფანშეტი მდებარეობს ყაზბეგსა და სიონს შორის, მდინარე თერგის მარცხენა ნაპირას. ამ ადგილას, მარჯვნივ თერგს შეერთვის სნოსწყალი. ამ ორი ხეობის შესაყარში აუღიათ საყარაულო კოშკები, რომლებიც დღესაც კი მიუვალია. აქ კოშკების ორი ჯგუფია. ერთი ქვემოთაა დღევანდელი სოფლის ადგილას და მეორე ზემოთ სოფლის ჩრდილო-აღმოსავლეთით, მაღალი მთის ფერდობზე, სადაც ადრე ყოფილა

ფანშეტი. კოშკი სამხრეთ-დასავლეთიდან.

სოფელი ფანშეტი, ხოლო XIX ს-ში მისი მცხოვრებნი ძირს ჩამოსულან შიშინანობის დაცხრომის გამო.

ერთი კოშკი მდგარა თერგსა და სნოსწყალს შორის. ამჟამად იგი სანახევროდ დანგრეულია. აქ სოფელი აჩხოტია.

ამ ხეობაში კოშკების ჯაჭვია. აქედან ნიშნის მიცემა შეიძლება ყაზბეგის, აჩხოტისა და სიონის კოშკებისათვის.

ახლა ფანშეტში ორი კოშკია. ერთი მათგანი დგას თითქმის გზისპირას, მეორე კი - ჩრდილოეთით ასიოდე მეტრზე. პირველი კოშკი დგას პიტალო კლდეზე და იშვიათი პროპორციის ნაგებობაა. მას შესასვლელი

დასავლეთით ჰქონია. კლდე გამოფიტულია და ახლა შესვლა ძნელია. შემდეგ კარისთვის დამცველი სათაესი მიუღდათ.

კოშკის ზედა ნაწილი დეკორატიულადაა გადაწყვეტილი. ზემოთ ყოველ კუთხეში წვეტიანი ქვები დგას, ოთხივე მხარეს კი სწორკუთხა სალოდეებია. ორსართულიანი კოშკის სართულშუა გადახურვა ხისაა გარდა ერთისა, სადაც კამარაა გამოყენებული. ეს კონსტრუქციულად გამართლებულია, სულ ზემოთ ბანია.

მეორე კოშკი დაზიანებულია. მაგრამ ეტყობა, რომ ისიც ამის მსგავსი ყოფილა, მხოლოდ პროპორციებით ბევრად ჩამოუვარდება მას.

კოშკები აგებული უნდა იყოს ბევრად ადრე თოფის შემოღებამდე.

სიონის კოშკი

ისტორიულ ხევში, მდინარე თერგის მარჯვნივ, სოფელ სიონთან (ყაზბეგის რაიონი), ხეობას გადმოჰყურებს ბრწყინვალე პროპორციის მაღალი კოშკი. იგი ამ ხეობაში კარგა მანძილზე ბატონობს.

სოფელში მრავალი ძეგლია, მაგრამ მათში გამოირჩევა დიდრეონი ანდესიტის ქვით ნაგები პირამიდული კოშკი. კოშკის ქვედა ნაწილი მასიურია. კარი ძალზე მაღლაა, აქედან დაწყებული ზემოთ ხუთი სართულია. მესხეთე სართული ბანია, რომელზეც სწორკუთხა სალოდეებია. პირველი სართული კარიდან ნათდება, დანარჩენს კი თითო პატარა სარკმელი ანათებს.

კოშკი ყველა მონაცემებით აგებულია X-XII საუკუნეებში.

კოშკის ირგვლივ ძველი საცხოვრებელი და დამხმარე ნაგებობებია.

კოშკის აღმოსავლეთით, ამ მთის მეორე ნაპირას, ღვას მეტად საინტერესო სამნავიანი ბაზილიკა. ის ორიგინალურადაა გადაწყვეტილი. აგებულია X-XI საუკუნეთა მიჯნაზე.

სიონის (ხევის) კოშკი ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან.

წორბისი

ფრონეს ხეობის სათავისკენ, მცირედ გაშლილ ადგილას მდებარეობს სოფ. წორბისი (ყორნისის რაიონი). იქ აღმართულია მეტად მოხდენილი პრაპორციების კოშკი, რომლის სილუეტი შორიდანაც კარგად მოჩანს. იქვე ახლოს მდებარე სოფელ ყორნისში კიდევ შვიდი კოშკია აღმართული.

წორბისი. კოშკი სამხრეთ-დასავლეთიდან.

წორბისის კოშკი რეასართულიანია. პირველ და მეორე სართულებს ცალ-ცალკე შესასვლელი აქვს. სამხრეთით მდებარე პირველი სართულის კარი თითქმის მიწის დონეზეა, მეორე კარი კი მეორე სართულზე მაღლაა და თანაც მეორე გვერდზე.

პირველ სართულს, აღნიშნული კარის გარდა, ერთი პატარა სარკმელი და ნიშები აქვს. ხუთივე სართული აღჭურვილია სათოფეებითა და პატარა კვადრატული ნიშებით. ნიშები განსაკუთრებით ბევრია მეოთხე სართულზე. ნიშების ასეთი სიმრავლე და ისიც რამდენიმე რიგად, სხვაგან არსად გვხვდება. მათ, ეტყობა, სამეურნეო დანიშნულებისათვის იყენებდნენ. ერთადერთი ბუხარი მოთავსებულია მეორე სართულზე. კოშკის მეექვსე სართულის კედლები ნაკლებადაა შემორჩენილი, აღარც სართულშუა გადახურვის ხის კონსტრუქციები ჩანს. წორბისის კოშკი აგებული უნდა იყოს XVII საუკუნეში.

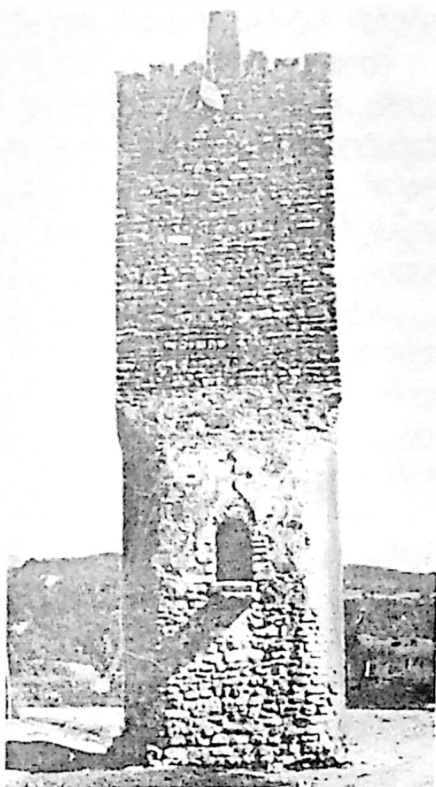
ჩინთი

არაგვის მარცხენა ნაპირას, ჟინვალთან ახლოს სოფ. ჩინთში მდებარეობს უნიკალური ფორმის კოშკი. ეს სვეტისმაგვარი კოშკი ორ იარუსადაა გაყოფილი. ქვედა იარუსის კუთხეები მომრგვალებულია, ზედასი - ოთხკუთხაა.

კოშკი ძირითადად ხუთსართულიანია. პირველი სართულის კედლები ყრუა. მეხუთე - ბანია. კოშკს მეორე სართულზე აქვს ერთადერთი შესასვლელი, საიდანაც ვიწრო ხვრელით შეიძლება მესამე სართულზე ასვლა. ზედა სართულზე ასასვლელად ხის მისადგმელი კიბე იქნებოდა.

საბრძოლო ელემენტებიდან კოშკს მხოლოდ სათოფეები და ერთი სალოდე აქვს. კოშკის ფასადებს ამთავრებს კბილანა ქონგურები, რომელთა შორის ჩრდილო და სამხრეთ შუა ნაწილი შესაშინებად მაღალია. კოშკის შესასვლელს იცავდა ბანზე მოთავსებული სალოდე. კარის თავზე დეკორატიული ჯვარია გამოსახული.

კოშკი შეიძლება დათარიღდეს XVII ს-ის მეორე ნახევრით, ან მომდევნო საუკუნის პირველი ნახევრით.

ჩინთი. კოშკის ჩრდილოეთ ფასადი.

ყორნისი

მდ. ფრონეს სათავეებში ყველაზე უკეთაა გამაგრებული სოფ. ყორნისი. იგი მდებარეობს მეტ-ნაკლებად გაშლილ ადგილზე და მაღალი მთებითაა გარემოცული. სოფელს ჩრდილოეთიდან და აღმოსავლეთიდან

ფრონეს პატარა შენაკადის მდინარე ყორნისისწყალი შემოუყვება.

ფეოდალი, რომელიც აქ ცხოვრობდა, იძულებული გამხდარა ეს კუთხე კოშკებით გაემყარებინა და აეგო დიდი ციხე-დარბაზი. სოფლის ტერიტორიაზე და მის განაპირა ადგილებში ამჟამად შვიდი კოშკი დგას, მაგრამ ადგილობრივთა გადმოცემით ადრე მეტი ყოფილა. არც ერთ კოშკს ჩვენამდე თავდაპირველი სახით არ მოუღწევია, ყველას რაღაც აკლია.

ისტორიულ წყაროებში ყორნისზე მცირე რამაა შემორჩენილი. მაგალითად, ვახუშტი წერს, ყორნისში არის კლდეში ნაკვეთი გამოქვაბულები და კოშკები, რომლებიც ლეკებმა დაანგრიესო. როგორ ან როდის დაანგრიეს, ცნობილი არაა. ვვარაუდობთ, რომ ეს მოხდა XVIII ს-ის პირველ მეოთხედში.

ყორნისი რომ სანდო ადგილი იყო, ამაში გვარწმუნებს მემკვიდრე სეხნია ჩხეიძის მონათხრობი. XVII ს-ის ბოლოს სამეფო ტახტს რამდენიმე ეცილებოდა ერთმანეთს. როდესაც შაჰმა ქართლის მეფედ ერეკლე I დამტკიცა და იგი 1688 წ. ქართლში მოვიდა, გიორგი XI-მ ზემო ქართლისკენ დაიხია და ყორნისში დაბანაკდა. ყორნისში ამჟამად არ შეიმჩნევა მეფისა და მისი ჯარის შესაფერისი თავშესაფარი. შესაძლებელია, მეფე ადგილობრივი თავადის ციხე-დარბაზში დადგა, ხოლო ჯარის ერთი ნაწილი გაგზავნა სხვადასხვა მხარეს რამდენიმე კილომეტრზე მდებარე საქართლისა და ნულის ციხეებში. არსებული კოშკები, ყველა ნიშნის მიხედვით, მეფის აქ ყოფნის დროს უკვე იდგა.

ყორნისზე, როგორც მნიშვნელოვან პუნქტზე, წარმოდგენას გვაძლევს შემდეგი ცნობა. 1759 წ. რეაატასიანი ჯარით დაღესტნიდან გადმოვიდნენ კოხტა ბელადი და ჩონჩოლ-მუსა. ისინი ზემო ქართლისკენ გაემართნენ ლიახვისა და ფრონეს ხეობით.

ქართლ-კახეთის მეფეებს იმჟერად რიცხოვობრივად არ აღმოაჩნდათ სათანადო ჯარი და საშველად იმერეთის მეფე გადმოვიდა. მათ შეერთებული ძალით დამარცხეს მომხდურნი.

ყორნისის კოშკები მსგავსია, მაგრამ მათ შორის ყველაზე შთამბეჭდავია სასახლესთან დაკავშირებული კოშკი. სამწუხაროდ, სასახლიდან

მხოლოდ უმნიშვნელო ნაგრევებია გადარჩენილი, კოშკი კი შუაზეა გააობილი.

ეს შეიღსართულიანი კოშკი იშვიათი საფორტიფიკაციო ნაგებობაა. მის პირველ სართულს ყოველ კედლები ჰქონია, მეორე სართულის ჩრდილო კედელში კარი ყოფილა, კარამდე კი ქვის კიბე ამოდიოდა, რომელიც სასახლესა და კოშკს აერთებდა. მეორე სართულიდან დაწყებული ყველა სართულზე კოშკს ჰქონია თითო ბუხარი და მარტივი ფორმის სათოფეები, როგორიც XVII ს-ში გვხვდება. გადახურვა, გარდა ბოლო სართულისა, ხისა ყოფილა. მეშვიდე სართული კი გადახურულია შეისრული კამარით.

კოშკი გარედან მაღალი და მასიურია. მას თავდაპირველად ორფერ-და სახურავი ჰქონია, შემდეგ კი გვერდითი კედლები აუწევიან და ბანად გადაუკეთებიათ.

ფეოდალის ციხე-დარბაზიდან სასახლესა და კოშკს გარდა შეიმჩნევა ორი მოზრდილი შენობის კვალი და იქვე ახლოს მდებარე ე.წ. კარის ეკლესია.

ყორნისის კოშკთან ყველაზე მაღალი და სტრატეგიულად მარჯვე ადგილას მდგარი კოშკი შესამჩნევად დიდი ზომისაა, რომლის ბანიდან ხელისგულვით მოჩანს ქვეყნის შიგნიდან მომავალი გზები და დასავლეთით მდებარე ღრმა ხეობები. ამ სწორკუთხა კოშკსაც თავი მორღვეული აქვს. აქ ექვსი სართული გაირჩევა. წინა კოშკისგან ძირითადად იმით განსხვავდება, რომ უფრო თავდაცვითი ნაგებობაა, ვიდრე საცხოვრებელი. ერთადერთი შესასვლელი აქვს მეორე სართულზე ხეობის მხარეს. პირველი სართული აქაც დაშმარეა. ზემო სართულების კედლებში განლაგებულია ცალმაგი სათოფეები მცირე რაოდენობით, რაც თავისთავად XVII საუკუნისთვისაა დამახასიათებელი. მეოთხე და მეხუთე სართულებზე მოპირდაპირე კედლებში სხვა ელემენტებთან ერთად მოთავსებულია თითო კარი, რომლებიც გადიოდა ხის კიბეებზე მოწყობილ შვერილ აივნებზე.

კოშკი ნაგებია ადგილობრივი ყორე ქვით. თლილი ქვა გამოყენებულია ფასადებზე კარ-სარკმლების ირგვლივ და კუთხეების შესამკობად.

საქაშეთი. კოშკის ხედი.

ლიახვის ფართო აუზში, მის მარჯვენა მხარეს (გორის რაიონი) მდებარეობს დიდი სოფელი საქაშეთი. ვაკეზე გაშლილი სოფლის შუაში აღმართულია ცილინდრული კოშკი. მართალია, მას ნაწილები აკლია, მაგრამ ძირითადად მაინც კარგადაა მოღწეული.

სოფელი ფეოდალურ ხანაში დიასამიძეებს ეკუთვნოდათ და ეს კოშკიც მათ აუგიათ, რაზეც მეორე სართულის კარის თავზე არსებული წარწერა მეტყველებს: „ჟამსა ამალღებულისა მეფისა მეორე ირაკლისა აღვაშენე კოშკი ესე მე დია-

სამიძემ გორის ციხის მინაშა დიმიტრიმ. ქორონიკონს უპ“. ე.ი. დიმიტრი დიასამიძეს სასახლის გვერდით კოშკი აუგია. ამჟამად სასახლისა და სხვა ნაგებობათაგან მხოლოდ კვალი დარჩენილა.

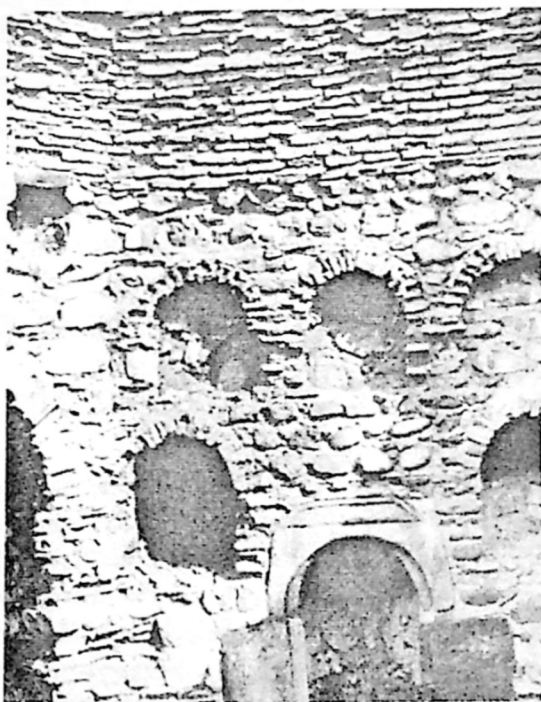
კოშკი ცილინდრული ფორმისაა, ოთხსართულიანია. სართულებს შორის კავშირი კედლის კიბით მყარდება. პირველი სართულის კედლებში მხოლოდ სამი სათიოფეა, ზემო სართულებზე სათიოფეების რიცხვი იზრდება, სხვებთან შედარებით, მესამე სართული პარადულადაა გადაწყვეტილი. ეტყობა, იგი განკუთვნილი იყო ფეოდალის საცხოვრებლად. აქ სხვადასხვა დანიშნულების ნიშებთან ერთად ბუხარცაა. სართულები გა-

დახურულია კამარებით, მეოთხე სართული საბრძოლო ბანი იყო. კედლებში უამრავი სათიფე ყოფილა. იქვე იქნებოდა სალოდნები და საზარბაზნეები. კოშკი ჰარმონიულადაა აგებული და სასიამოვნო სანახა-
ვია.

ხეივანი

ცხინვალიდან 4-5 კილომეტრზე მდ. ლიხვის მარცხენა მხარეს მდებარეობს დიდი სოფელი ხეითი. სოფელში და მის მიდამოებში არის ეკლესიების, ციხისა და კოშკების ნანგრევები. აქ გვსაუბრებით მხოლოდ ორ კოშკზე, რომელთაგან ერთი ცილინდრულია, მეორე - პირამიდული. პირველი კოშკი ჩართულია საბაწმინდის მონასტრის ანსამბლში, მეორე მდებარეობს სოფლის ორ უბანს შორის ძველი ნასოფლარის ტერიტორიაზე, ამათგან მეტად საინტერესოა პირველი.

საბა-წმინდის მონასტრის მრავალი ნაგებობა უმოწყალოდაა დანგრეული. შედარებით უკეთეს მდგომარეობაშია ცილინდრული კოშკი. ეს კოშკი შესაშინვად დიდი ზომისაა. იგი უფრო საცხოვრებელია, ვიდრე საბრძოლო. შემორჩენილია ორი სართული, ხოლო ბანიდან თითქმის არაფერია დარჩენილი. შესასვლელი მეორე სართულზეა. კარის წინ მდებარე აივანზე თურმე ხის კიბე ამოდიოდა, რომელიც ასიოდე წლის წინათ უნახავს აკადემიკოს მ. ბროსეს. პირველი,

ხეითის კოშკის შიგა მხარე.

სამეურნეო დანიშნულების სართული, გეგმით ცილინდრულია და გადახურულია კონუსური კამარით. განძის მაძიებლებს აქ ყველაფერი გადაუთხრიათ და ქვევრები ამოუყრიათ. ერთგან კედელში ქვის ღაროვანი შევრილია, რომლითაც გარედან ღვინო შემოდის და შემდეგ ნაწილდებოდა ქვევრებში. მეორეგან დიდი ქვაა ამოკოდილი, რომელშიც თიხის მგლიდან წყალი შემოდის. შიგნით კოშკის კედლებში რამდენიმე ღრმა ნიშაა განლაგებული.

მეორე სართულის კედლები გადატვირთულია საცხოვრებელი თუ საბრძოლო ელემენტებით და საინტერესოაა გადაწყვეტილი. ეს სართული კუთხოვანი გეგმისაა და ასევე წიბოვანი კამარა აქვს. წახნაგებში ბუხრის გარდა დიდი და პატარა ნიშებია მოწყობილი. ამ ღრმა ნიშებს ტახტებად იყენებდნენ.

გარედან კოშკი დაბალია. ერთადერთი დეკორატიული ელემენტია თაღოვანი კარის ზემოთ მოთავსებული ჯვარი. იგი ამოკვეთილია მოგრძო ქვაზე. კოშკი ყველა ნიშნით XVIII ს-ის შუა ხანებისაა.

ხეითის მეორე კოშკი მდებარეობს ნასოფლარის ტერიტორიაზე. მის ირგვლივ საცხოვრებელი სახლების ნანგრევები და ერთი პატარა ეკლესიაა.

ეს პირამიდული კოშკი არ არის ისეთი მაღალხარისხოვანი, როგორც პირველი. დარჩენილი ოთხი სართულიდან ყველაგანაა ერთი-ორი სათოფე, როგორიც XVII ს-ის კოშკებში გვხვდება.

სადაზვერვო კოშკიდან თავისუფლად შეიძლება ლიახვის ხეობის აბლომასლო მთების დაზვერვა.

ქორღი

ლიახვის ხეობაში, მდინარის მარჯვენა ნაპირას (გორის რაიონი) დგას კოშკი, რომელიც მხატვრული დამუშავებით გამოირჩევა სხვა კოშკებისაგან. იგი მეტად მოხერხებულადაა ჩადგმული გაშლილ ხეობაში. აქედან ადვილად შეიძლება შორი მანძილების დაზვერვა.

კოშკი ოთხსართულიანია, ზემოთ, ჩვეულებრივ, ქონგურებით შემოვლებული ბანი იჭნებოდა. პირველი სართული დამშლარეა, მეორე - საცხოვრებელი. შესასვლელი სწორედ მეორე სართულზეა, ჩრდილოეთის მხრიდან. იქვე, კართან იწყება კიბეები. ერთ მათგანს პირველ სართულ-

ში ჩაყვავართ, მეორე ზემოთ მიემართება.

გარედან კოშკი ცილინდრულია. შიგნით ამავე ფორმას იმეორებს პირველი სართული, მეორე კი რვაგვერდაა. მათ გადახურვაც შესაფერისი აქვს - პირველ სართულს ნახევარსფერული გუმბათი ხურავს, მეორეს - რვაწახნაგა. თუ ქვედა სართულის კედლები გლუვია, მეორე სართული დეკორატიულადაა გადაწყვეტილი.

მეორე სართულზე, კარის პირდაპირ, როგორც ეს მეტწილად გვხვდება, ბუხარია მოთავსებული; ამავე სართულზე, კედელში განლაგებულია დიდი და პატარა ნიშები, მარტივი და რთული სათოფეები და სხვ.

ფასადებიდან მორთულია შესასვლელის მხარე. კარის თავზე აგურის წყობით გამოყვანილია ჭვარი, გვერდებზე კი - ვერტიკალურად განლაგებული რომბები.

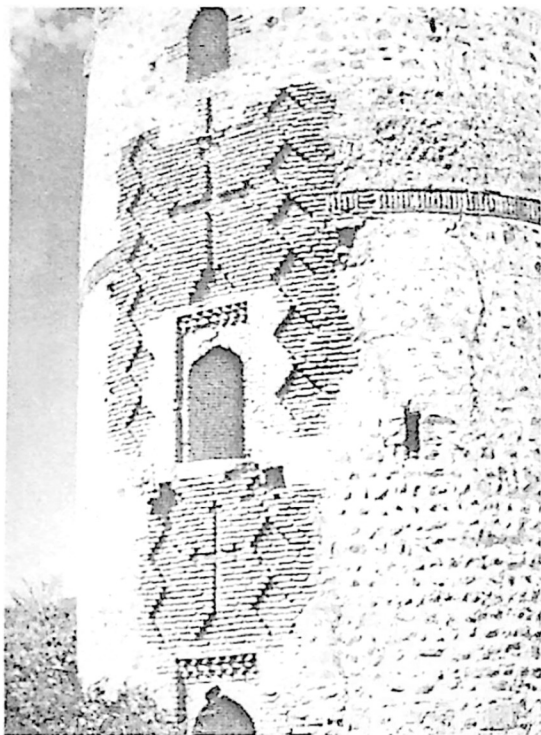
ქორდის კოშკი ახლო ანალოგიებს პოულობს XVIII ს-ის შუა წლების ნაგებობებში.

ქორდი. კოშკი ჩრდილოეთიდან.

მარტყოფი

სოფელ მარტყოფში (გარდაბნის რაიონი) ორი კოშკია. მათგან ყურადღებას იმსახურებს თუშმალიშვილების კოშკი. ესეც, XVIII ს-ის სხვა კოშკების მსგავსად, საცხოვრებელ-საბრძოლოა, მაგრამ მათგან განსხვავებით, მეტადაა მორთული. კარგ პრაპორციების მქონე ამ

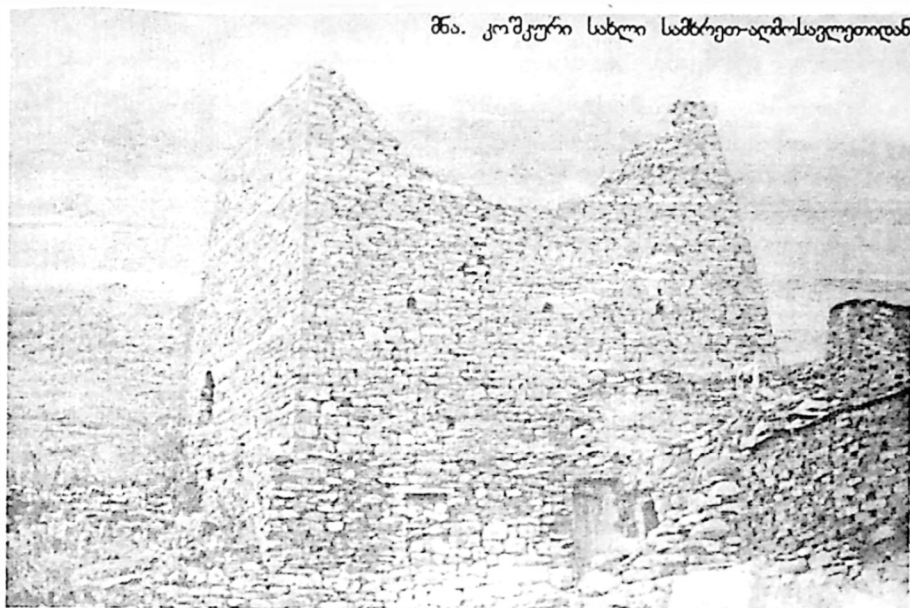
მარტყოფი. თუშალიშვილების კოშკის შესასვლელი.

ოთხსართულიან ცილინდრულ ნაგებობას მაღალი ქონგურები ამთავრებს. მშენებლებს აქცენტი მთავარ, სამხრეთის ფასადზე გაუკეთებიათ. აქ ერთ ვერტიკალზეა განლაგებული პირველი და მეორე სართულების კარები, მესამე სართულის განიერი სარკმელი და მეოთხე სართულის ნისკარტა სალოდე. კოშკი რიყის ქვითაა ნაგები, მოსართავად გამოყენებულია აგური. თეთრად შეღესილ კედლების ფონზე აგურის წყობით შექმნილი სხვადასხვა ფორმა მეტად კარგ შთაბეჭდილებას ტოვებს. საერთოდ, ამ საუკუნეში შეიმჩნევა ცინესიმაგრეთა მორთვის ტენდენცია.

ხუროთმოძღვარს ინტერიერების მორთვაზეც უზრუნვია. სხვებზე უფრო უკეთაა მორთული მეორე სართული. იგი რვაწახნაგაა, ბუხრის ირგვლივ მცირე მხატვრობაც არის. კედლებიც სათანადოდაა მორთული. სათაფლები ორივე სართულზეა. მაღალი ქონგურებით შემკულ ბანის კედლებში განლაგებულია სათაფლები და სალოდეები.

მეა

საერთოდ საქართველოში, განსაკუთრებით კი მთიულეთსა და ხევში, მეტად გავრცელებულია ე.წ. კოშკური სახლები, რომელთა წარმოშობა ომის გამუდმებული მოლოდინის შედეგი გახლდათ. ასეთი სახლები ბლომადაა თრესოს ხეობასა და მის განშტოებებში. ერთ-ერთი მათ-

განი მდებარეობს თრუსოს ხეობაში, ნასოფლარ მნას ტერიტორიაზე (ყაზბეგის რაიონი).

სოფელი ადრე სამი ნაწილისაგან შედგებოდა. ორი მათგანი მდინარის მარჯვნივ მდებარეობდა, ერთი - მარცხნივ. ამ ტერიტორიაზე მდებარე რამდენიმე კოშკსა და ციხეს შორის გამოირჩევა ნასოფლარის ზედა ნაწილში მდებარე კოშკური სახლი.

კოშკური სახლი უნიკალური ნაგებობაა მხატვრული გადაწყვეტის თვალსაზრისით. მისი მშენებელი არა მარტო აგებაზე ფიქრობდა, არამედ სილამაზეზეც. მან შექმნა კარგი პრიპორციის მაღალი ნაგებობა და ფასადებზე რამდენიმე ზოლად თეთრი ქვები დააყოლა. კოშკი სწორკუთხა და დიდი. მას სართულშუა გადახურვა და სახურავი არ შემორჩენია. ჩვენამდე მოაღწია ოთხმა სართულმა, თანაც არა ყველა კედელმა. პირველი სართული რამდენიმე სარკმლიანი დამხმარე სათავსია. მეორე, მესამე და მეოთხე სართულის კედლებში სარკმლები, სათოფეები და ნიშებია განლაგებული.

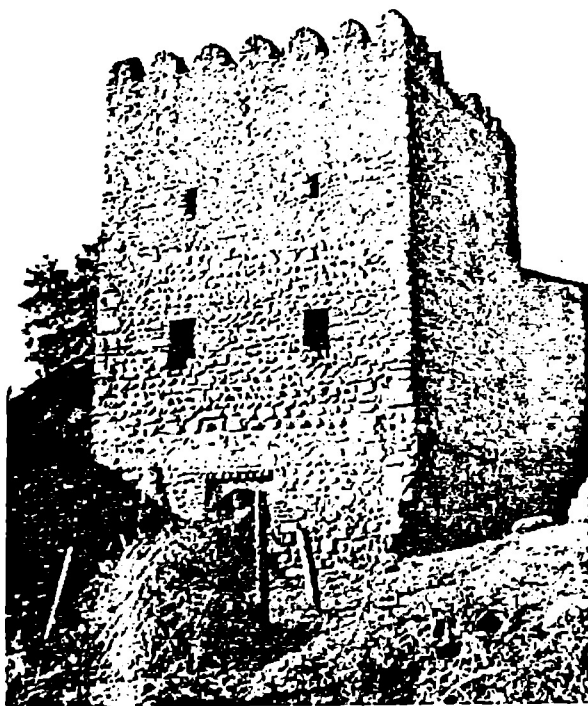
ოთხივე სართულში საკმაოდ ვრცელი დარბაზებია. შესაძლოა, თითოეული მათგანი რამდენიმე ოთახად იყო დაყოფილი, კარი მხოლოდ მეორე სართულზეა სამხრეთიდან. ამ კოშკური სახლის თარიღად შეიძლება XVII საუკუნე მივიჩნიოთ.

ნორიოში (გარდაბნის რაიონი) ახლა ორი კოშკია. ერთს „ცოფურაანთ კოშკს“ ეძახიან, რადგან სოფლის შუაში, ცოფურაშვილების უბანში დგას, ხოლო მეორეს - „კეფერაანთ კოშკს“. შემდეგ ამ მეორე კოშკს „ბადრიძეების კოშკსაც“ ეძახდნენ, ვინაიდან ეს კაცი თივის შესანახად იყენებდა. ორივე კოშკი თავისი ნიშნებით XVII საუკუნეს განეკუთვნება.

პირველ კოშკს თავი მორღვეული აქვს და სართულიანობა გაურკვეველია. შერჩენილია ნაწილობრივ მესამე სართული. კოშკი თითქმის კვადრატულია, შესასვლელი მხოლოდ მეორე სართულზე აქვს დასავლეთიდან. პირველი სართულის კედლები ყრუა. ჩრდილოეთით, ხევის მხარეს ამ სართულზე არის სარკმელი, აღმოსავლეთით და დასავლეთით ორ-ორი პატარა ნიშა.

კედლები და კამარა რიყისა და ყორექვისაა, თალი კი - აგურის.

კოშკის მეორე სართული გადახურულია სფერული გუმბათით. მესამე სართული დაზიანებულია, თანაც რესტავრაციის კვალი ეტყობა. თხელი კედლები ნაგებია რიყის ქვითა და აგურით, კედლებში მრავლადაა ცალმაგი პირდაპირი და დახრილი სათოფეები, არის აგრეთვე რამდენიმე შეწყვილებული სათოფე. კოშკის კედლები ვერტიკალურია. ასეთი ვერტიკალურკედლებიანი კოშკი არცთუ ხშირად გვხვდება.

„კეფერაანთ კოშკი“ ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან.

„კეფერანთ კოშკი“ სოფლის შუაშია და უკეთაა შემონახული. მის-
მა პატრონმა საცხოვრებელი და თავდაცვითი ნაგებობა ერთმანეთს
შეურწყა და ეპოქის შესაფერისი სახლი-კოშკი ააშენა.

კოშკს ოდნავ წაგრძელებული სწორკუთხა გეგმა აქვს, ოთხსართუ-
ლიანია, ხოლო ჩრდილოეთის სადგომი - ერთსართულიანი.

ეს სადგომი დამხმარე ნაგებობა იქნებოდა. ორივე შენობის შესასვ-
ლელი ცალ-ცალკეა. კოშკის პირველ სართულში კარის პირდაპირ ნახე-
ვარწრიული თაღოვანი ბუხარია, ბუხრის ორივე შარეს - სხვადასხვა
ზომის ნიშები. არის შეწყვილებული სათოფე შესასვლელის დასაცავად.

მეორე სართულზე ბუხარი აღმოსავლეთ კედლის ცენტრშია და
შეისრული გადახურვა აქვს. ბუხრის გვერდებზე მოზრდილი სწორკუთ-
ხა სარკმლებია. სამხრეთ კედელში კარის აქეთ-იქით ოთხკუთხა ნიშებ-
ში თითო სათოფეა. მესამე სართულის კედლის შუაში კარია, კარის
მარჯვნივ - თაღოვანი ბუხარი და ბოლოსკენ - შეწყვილებული სათო-
ფე. კარის მარჯვნივ ორი ცალმაგი სათოფეა, დასავლეთით - სამი ცალ-
მაგი სათოფე. სამხრეთით და აღმოსავლეთით ორ-ორ ნიშაში ვიწრო და
მაღალი სარკმლებია, რომლებიც საჭიროების დროს სათოფეებადაც გა-
მოღებებოდა.

სვანეთი

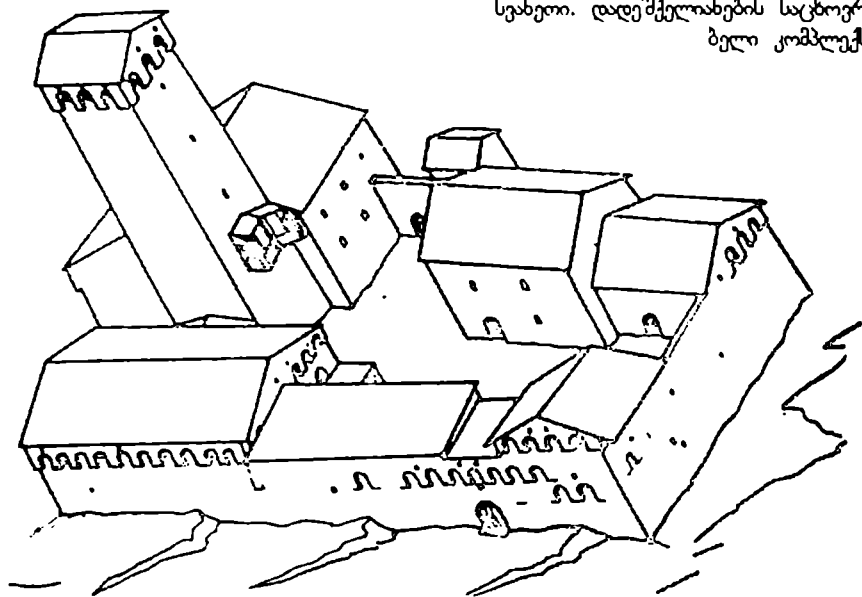
კაკასიონის მაღალ მთებში მომწყვდეული სვანეთის მკაცრი, მაგრამ
მეტად მომზიბლავი ბუნება ყოველ მნახველზე ზღაპრულ შთაბეჭდილე-
ბას ტოვებს.

ზემო სვანეთი, რომლის მთავარი არტერია მდ. ენგურს მიჰყვება,
მრავალ დიდ და პატარა ხეობადაა დაყოფილი. ამ მაღალ მთათა
ფერდობებზე სოფლები მერცხლის ბუდეცავეთაა მიკრული.

ქვემო სვანეთის მთავარი არტერია მდინარე ცხენისწყალია. აქ უკვე
არ იგრძნობა ბუნების ასეთი სიმკაცრე.

სვანეთში მდგარი კოშკები განსხვავდება საქართველოს სხვა შტაბე-
ბის კოშკებისაგან. ზემო სვანეთის სოფლები ტყესავეთაა მოფენილი ამგ-
ვარ კოშკებით, ქვედა სვანეთში კი ბოლო საუკუნეებში ისინი თითქმის
მოიშპო.

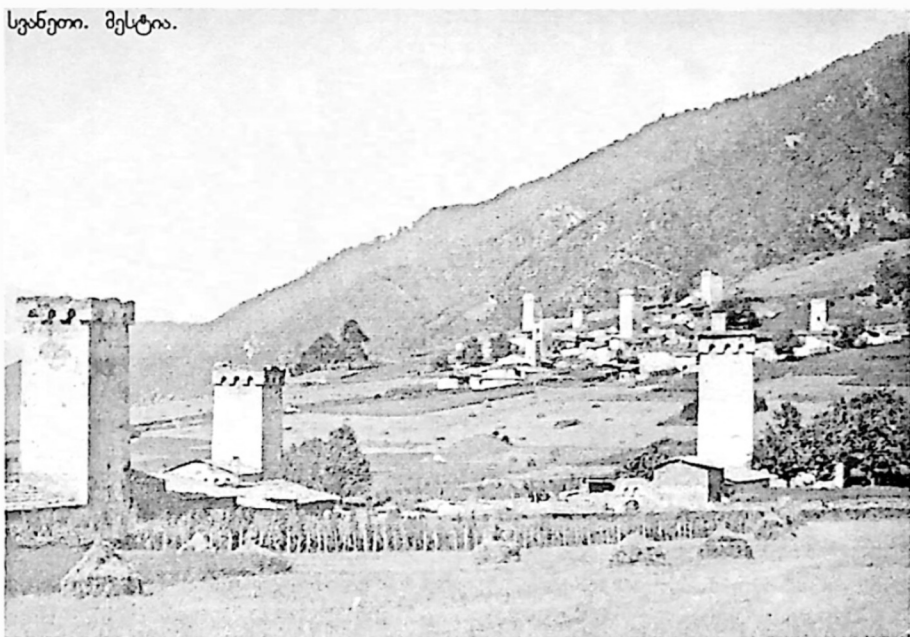
სვანეთში გვხვდება სადაზვერვო და კერძო სახლთან დაკავშირებუ-

ლი კომპეტი. ისინი ერთნაირი ტიპისა და სხვადასხვა ზომისანი არიან. სადაზვერვო კომპი გაცილებით დიდია; მაგალითად, თუ სახლიდან დაკავშირებული კომპი საშუალოდ 20-25 მეტრი სიმაღლისაა, სადაზვერვო კომპის სიმაღლე 30 მეტრს აღწევს და თანაც უფრო განიერია.

საერთოდ ეს კომპეტი ოთხ ან ხუთსართულიანია. ქვედა ნაწილი ჩვეულებრივ ყრუა. პირველი სართული იწყება 5-6 მეტრის სიმაღლეზე. ზედა, მაღალი სართულები, როგორც წესი, ნათდება თითო ვიწრო ფანჯრით და მათ თავდაცვითი ელემენტები არ გააჩნიათ. თავდაცვისათვის სპეციალურად გამოყოფილია უკანასკნელი სართული. ეს, შედარებით დაბალი სართული, ორთქერდა სახურავის ქვეშაა მოთავსებული. კედლების ზედა ნაწილი შევრილია და იქ განლაგებულია დაჭანებული ხერელობები. აი, სწორედ ამ თაღოვანი შევრილებიდან ხორციელდებოდა დაცვა. ამ განიერი ხერელობების გამოყენება შეიძლებოდა მშვილდისრის სახმარად, ლოდების გადმოსაგდებად, ცხელი სითხის გადმოსასხმელად და, ბოლოს, თოფის სასროლადაც.

კომპეტი გარედან პრიზმული ფორმისაა და შევრილი თაღედი აგვირგვინებს; კარ-ფანჯრები განლაგებულია მთავარი ფასადისკენ ერთ ხაზზე. კომპეტი სახლს უკავშირდებოდა ხის კიბით, სადაც მხოლოდ მეტრის თავდასხმისას აღიოდნენ.

სვანური კოშკების აგების დროსა და მშენებელთა შესახებ თითქმის არავითარი ცნობა არ არის შემონახული. არ არის გამოჩენილი, რომ ამგვარი ტიპის კოშკები ადრეულ საუკუნეებში წარმოშობილიყო, მაგრამ, როგორც ჩანს, საზოგადოების ნელ ცვალებადობას კოშკების ფორმათა ცვლილებაზე შესაძინევად არ უმოქმედია, რადგან ამ ტიპის ნაგებობამ მცირე ცვლილებებით ბოლო საუკუნეებამდე მოაღწია.

შატალი

მთიანი საქართველო მიუღდგომლობისა და მკაცრი ბუნებრივი პირობების გამო საცხოვრებელი და დაცვითი ნაგებობების საკუთარ სახეობას იმუშავებს. აქ ციხე იშვიათია, არის თავდაცვისთვის გამიზნული საცხოვრებელი სახლები და კოშკები. ქვეყნის სხვა რეგიონებში სათოფეებით აღჭურვილ სახლებს იშვიათად შეხვდებით, მაგრამ შეიძლება ნახოთ სათოფეებით გაწყობილი ეკლესიები და წისქვილებიც კი.

მთებში მიკარგულ სოფლებს მტრის შემოსევის დროს მხოლოდ სა-

შატილი

კუთარი თავისა და მეზობლის იმედი უნდა ჰქონოდა. ასე იყო შატილიც. იგი დუშეთის რაიონში, კავკასიონის ჩრდილოეთ კალთაზე, ზღვის დონიდან 1400 მეტრზე, მდ. არღუნის ხეობაში მდებარეობს და საუკუნეთა განმავლობაში დარაჯობდა ქვეყნის ჩრდილოეთ გადმოსასვლელებს.

შატილი ერთ მტკაველ მიწაზე, კლდოვან ფერდობზეა შეფენილი. სახლი სახლზეა მიდგმული, ქვედა სახლის სახურავი ზედას ეზოა და ასე შემდეგ. აქ სოფლიდან გამოუსვლელად ყველა სახლში შეიძლება მოხვდეთ. ასეთ სახლებს ჩარდახიან სახლებსაც ეძახიან. შატილი საცხოვრებელი სახლების კომპლექსიკაა და ციხე-კოშკებისაც. ეს ფაქტიურად ციხე-სოფელია.

შატილი საერთოდ და მისი ცალკეული სახლები ხევსურეთისა და ფშავის ტიპური ნაგებობებია.

თუ როგორია შატილის სახლები, სამაგალითოდ შეიძლება გოგუა ჭინჭარაულის საცხოვრებელი ალევწერით. ფერდობზე ორი სახლია ერთმანეთის ახლოს. მათ შორის დახურული გადასასვლელია. სახლების პირველი ორი სართული დახმარე ნაგებობაა, განკუთვნილი წვრილფეხა და მსხვილფეხა საქონლისათვის, მესამე სართული საცხოვრებელია, მეოთხე თავდაცვას ემსახურება.

შატილის სახლები შეიძლება XVII საუკუნით ან XVIII ს-ის დასაწყისით დათარიღდეს.

სარჩევი

წინასიტყვა	3	რეტი	122
სიხე-ტალაქები	11	სინ	123
მეხეთ	11	ქნის სიხე	125
ჟანანი	14	სინელი	128
ფელოსიხე	17	ლარეისი	132
სიხე-ვოკი-ნოქალაქე	20	სიხე-დამაზები	135
სინისი	26	კლდერი	135
საშეილდე	28	საშეივრისი	139
თბილისი	30	სხელი	141
უკრმა	35	ძალინა	145
ანაკოფი	38	მეოვრეთი	147
სიხე-ვე	39	ტბისი	150
ტო-კლარეისი სიხე-ტალაქები		მადგორი	152
და სიხეები	41	ხელეტი	158
გორი	42	ნოსტე	160
მადსიხე	50	კოდსწყარი	162
მადსელაქი	53	იკორსი	164
ფელე	56	ქეჭი კელ	166
ვრეტი	63	ბელთი	171
სიხე-სიმაგრეები	67	ბილი	176
დარილის სიხე	67	მეტნი	177
ბებრისსიხე	70	რესპირი	182
ხეჩთისი	72	სიხე-ტალაქები	185
სიხისიხი (პეტრა)	75	მეტნი	187
ტეტინი	76	ყვარელი	190
მეფი	78	ნათარეთი	193
ვინიოფსარისი	81	შელა	194
იქრისსიხე	83	ფელე	197
ფარსისი	84	ქალავარი	198
ბიროვისი	86	კომები	200
ვარდსიხე	88	ყვანბანი	201
ყვეტა	90	ზეტი მელი	203
ვარძა	91	ბელ	204
ატენი	93	ფანშეტი	205
წიქელი	95	სინის კომე	207
ქალთი	98	წორბისი	208
მანე	101	ჩინთი	209
ბოკორმა	102	ყორისი	209
მადელი	104	საქსეტი	212
სელამი	106	ხეითი	213
ყეხი	109	ქარდი	214
არმა	111	მარტყოფი	215
აწყეტი	113	მე	216
ანაკლი	116	ნორი	218
ანანური	116	სეანეთი	219
ბახტოონი	120	მეტლი	221